

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL NO Sa 2 Vs Tar

Corp. II

D.G.A. 79.

	0
	14
	4
	0
	14
	10
	4
	6
	8
	8
	2
	0
	8
	11
	14
	14

BIBLIOTHECA INDICA :

A.

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1204.

1529

Sa 2 Vs

कर्मप्रदीपः ।

Tar

चन्दोगपुत्रिका के नामाधेयः ।)

KARMAPRADIPA
OR CHANDOGA-PARISISTA

WITH THE COMMENTARY CALLED PARISISTA-PRAKASA OF
MAHAMATI PANDHYAYA NARAYANOPADHYAYA

EDITED BY

MAHAMATI CHANDRAKANTA TARKALANKARA
TOGETHER WITH A COMMENTARY BY HIMSELF CALLED PRARHA

Part I.

Illustration

BY DENDU

MAHAMATI CHANDRAKANTA TARKALANKARA
AT THE SANSKRIT PRESS,
CITY OF BENGAL, 57, PARK STREET.

1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Adralta Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	No. 1	4
Advaitachintā Kautubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each ...	7	8
Aitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 3-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	14	6
Aitereya Lochana, ...	2	0
*Anu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	2	8
Aphorisma of Sūpīlya, (English) Fasc. 1 @ 1/- ...	1	0
Aṣṭasāhasikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
*Ātharvaṇa Upaniṣad, Fasc. 3-5 @ /10/ each ...	1	14
Ātmatattvavivēka, Fasc. I. @ /10/ each ...	0	10
Aṣṭavāidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesaranga, Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	1	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each ...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each ...	2	8
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each ...	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each ...	0	10
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Cāradānandī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	3	0
Caṭapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	14	6
Ditto Vol. 8, Fasc. 7 ...	1	4
Caṭasāhasikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	7	8
*Caturvarga (Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10, Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7 ...	1	4
Clockavartikā, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each ...	7	8
*Cṛanta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each ...	5	10
Ditto Cāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each; Vol. 4, Fasc. 1 ...	10	0
Cṛi Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Dāva Kriyā kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Daśadhara Paddhati Kīlāśara Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Achārāśraha Vols. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Dehiliya Gṛhya Sūtra, Fasc. 4-12 @ /10/ each ...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 1 ...	1	4
Kāla Vireka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Caṭra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
Caṭra, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each ...	17	8
Caṭra, Fasc. 1-9 @ /10/ each ...	3	2
Caṭra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	3	8
Caṭra, Fasc. 3-6 @ /10/ each ...	2	8
Irījāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Caṭra-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	16	14
Caṭra, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Caṭra, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	9	0
Caṭra, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	1	14

Ac. No. 1529

Date. 6.5.84

Call. No. Sa 2155/Tar

कर्मप्रदीपः ।

प्रथमप्रपाठके प्रथमः खण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशाय नमः ।

परिशिष्टप्रकाशस्यानुक्रमणिका ।

यस्याच्चा जयति श्रुतिस्मृतिसमयी यत्पादपाथीमयो-
धश्चः कैचिदुपास्यते सुकृतिभिर्गङ्गेत्यभिख्यां गतः ।
यं ज्योतिर्नैयमन्तरुद्रवतमन्त्रेत्तुं पुरस्कृते
सन्तः, पातु जगच्चतुर्मुखगिरामर्षः स देवो हरिः ॥ १ ॥
इह जगति वन्दितपादाः सदा नरेन्द्रैः पवित्रजन्मानः ।
वसुधासुधाभुजः कति नाभूवन् कान्तिविक्रीयाः ॥ २ ॥
चरितमहति तेषामन्वये सोमपीथी
समजनि परितोषच्छन्दसां देहवन्धः ।
अलभत स हि विप्राच्छासनं तालवाटीं
तदिह भजति पूजामुत्तरा येन राढ़ा ॥ ३ ॥
तस्माच्चतुर्वर्खण्डं पिशाचखण्डं तथाच वापर्यो जलाजाः ।
द्विजवर्णादिकमपरं निःसृतमनघकुलस्थानम् ॥ ४ ॥

जज्ञः भूवल्लयपावनहेतुरिकः
 श्रौते विधौ सततनिर्मलधीप्रसारः ।
 प्राक् पूजितो विबुधसंसदि धर्मनामा
 नामानुरूपचरितः परितोषस्तुः ॥ ५ ॥
 तस्मादजायत सदाप्रसन्नं गुणानां
 मद्देश्वरो निखिलकीर्तिद्वन्द्वनीधः ।
 मध्ये सतां स्थितिमत्तां प्रथमाभिधेयः
 सेवाभिषिक्तहृदयः पदयोर्मुरारिः ॥ ६ ॥
 तस्माददाधर इति द्विजचक्रवर्ती
 राजप्रतिग्रहपराङ्मुखमानसोऽभूत् ।
 पुष्पानि केवलमहर्निशमर्जयन् यः
 शान्तविराय समयप्रमयाश्वमूकः ॥ ७ ॥

तस्माद्भूषितसाविभूमिवलयः शिष्योपशिष्यव्रजे-
 विहङ्गौलिरभूदुमापतिरिति प्राभाकरशामणौ ।
 आपालाज्यपालतः स हि महाश्रावः * प्रभूतं महा-
 दानसार्थिमर्थार्थनार्दहृदयः प्रत्यग्रहीत्युच्यवान् ॥ ८ ॥
 तस्मादुजः † सुव्रतवानय कृतसर्वस्वदक्षिणो बहुधा ।
 उदियाय गीननामा गुरुरिव तन्मे पुराणज्ञः ॥ ९ ॥
 प्रसन्नस्त्वजनीन ‡ निर्मलगुणौ मूलोकवाचस्पती
 मेघज्जीर्तिसरिषवाहनवहप्रशालिताग्रामुखे ।

* महाश्रावः, इति च पुस्तके पाठः । † विप्रलक्षितः, इति च पुस्तके पाठः ।

‡ तस्मात्तज्जः, इति च पुस्तके पाठः ।

यस्मिन् क्षण्यपदैकलीनहृदये धर्माधिकाराखर्दे
 विभ्राणे द्विजमन्दिराण्यधिवसनं निर्धूतदीपः त्रियः ॥ १० ॥
 जातस्ततः स्मृतिपुराणविदामुपास्य—
 विद्यः प्रभाकरमतस्थितिलब्धकीर्तिः ।
 नमः सतां सदसि मित्रजनेषु च श्री-
 नारायणः सततं क्षण्यपरायणात्मा ॥ ११ ॥
 रुन्दोगपरिशिष्टस्य सर्वार्थालोकहेतवे ।
 परिशिष्टप्रकाशाख्यसूत्रे तेनैव * धीमता ॥

प्रभाषा अनुक्रमणिका ।

यस्मात् सर्वं यतः सर्वं यस्मिन् सर्वं प्रलीयते ।
 यच्च सर्वगतं सर्वं तन्महः समुपास्यहे ॥
 प्रत्युहव्यूहविध्वंस्यै दुष्टिं राजमहं भजे ।
 विश्वेशमसपूर्णां चन्द्रे बोधप्रित्तये ॥
 महर्षिं गोभिलाचार्यं कात्यायनसूत्रिं तथा ।
 परिशिष्टप्रणेतारं प्रणमामि प्रयत्नतः ॥
 पित्रोर्गुरुणामङ्गीं प्रणमामि मुहुर्मुहुः ।
 यत्कृपाले प्रमात्रेण मम बोधस्योदयः ॥
 रुन्दोगपरिशिष्टस्य कात्यायनकृतैरियम् ।
 व्याख्या कर्मप्रदीपस्य प्रभाषा क्रियते मया ॥

अथाऽतो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ वेदाध्ययनान्तरं गृहस्थानामप्रवेशोत्सुखस्य माणवकस्य गोभिलोक्तानामाधानादिगृह्यकर्मणामन्येषाञ्च मन्वाद्युक्तकर्मणामस्पष्टानाम् ।

“भासीन ऊर्ध्वः प्रज्ञो वा नियमो यत्र नैदृशः” ।

इत्यादीनां सम्यगनुष्ठानं दर्शयिष्ये । प्रदीपवत् । यथा प्रदीपोऽस्पष्टानि द्रव्याणि स्पष्टीकरोति तथाऽहमपि अस्पष्टस्पष्टीकरणात् प्रदीपतुल्य इति ग्रन्थकारस्य प्रदीपतुल्यता, ग्रन्थस्य वा । अतः शब्दो हेत्वर्थे । यस्मादस्पष्टानि गोभिलाद्युक्तकर्मणि, तस्माद्व्यक्तीकरोमि । अन्यथा विगुणगृह्यकर्मणानुष्ठानात्* माणवकः प्रत्यवायी भवेत् ।

अथशब्दश्च मङ्गलार्थोऽपि । तथाचोक्तम् ।

“अकारञ्चायशब्दश्च हावेती ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं निष्ठा विनिर्याती तेन माङ्गलिकायुभौ” ॥ इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इह खलु तत्रभवान् कात्यायनः क्रन्दोगकर्त्तव्यानां गृह्यकर्मणां अन्येषाञ्चास्पष्टानां स्पष्टीकरणार्थं क्रन्दोगपरिशिष्टापरनामधेयं कर्मप्रदीपाख्यमिमं ग्रन्थं रचयाश्चकार । तस्मैचमम्यग्रन्या हत्ति-

* कर्मणानुष्ठानात्,—इति च प्रकाशे पाठः ।

रास्यते । व्याचिख्यासितस्य कर्म्मप्रदीपस्यायमादिमः श्लोकः
अथात इत्यादिः ।

तत्राद्यशब्द आर्वेयशब्दस्यादौ प्रयुज्यते । श्रुत्या च महत्सप्रयो-
जनोभवति । आनन्तर्यार्थो वा । वेदाध्ययनान्तरमिति तत्रार्थः ।
अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् गोभिलोक्तानि कानिचित् शृङ्ग-
कर्माण्यस्यष्टानि, न च सर्वाणि हृन्दोगकर्त्तव्यानि कर्माणि
गोभिलेनोक्तानि, अत एतस्मात् कारणात् । वेदाध्ययना-
नन्तरं शृङ्गस्याश्वमं प्रविविच्युणा हृन्दोगब्रह्मचारिणा शृङ्गकर्मादि-
परिज्ञानार्थं शृङ्गादिकमध्येतव्यम् । तत्र चास्यष्टानामन्येषाञ्च
हृन्दोगकर्त्तव्यानां कर्म्मणां विधौ सम्यगप्रदर्शिते कर्म्मणां सम्यक्
परिज्ञानाभावेन कर्म्मणां वैगुण्यं, कर्त्तुं चापराधः स्यात् । तस्मात्
गोभिलोक्तानामन्येषाञ्च गोभिलीयकर्त्तव्यानामस्यष्टानां विधिं
प्रदीपयत् सम्यग् दर्शयिष्ये । यथा मन्दाह्यकारे अक्षष्टानि वस्तूनि
प्रदीपः सम्यग् दर्शयति, तद्वदित्यर्थः ।

अत्र च गोभिलोक्तानां कर्म्मणां हृन्दोगकर्त्तव्यत्वस्याविवादात्
अन्यान्यपि कर्माणि हृन्दोगकर्त्तव्यान्येवेति विज्ञायते ।

“प्रसिद्धान्येस्य सान्निध्ये योऽप्रसिद्धान् उच्यते ।

स सन्निधानसामर्थ्यात्तज्जातीयोऽवगम्यते” ॥

इति न्यायात् । अपिचाहुः ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्त्वान्यस्य सन्निधिः ॥

ः क्षर्त्तुं त्रिवृतं कार्यं तन्तुवयमधीकृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ २ ॥

“सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

ग्रन्थार्थस्वानवच्छेदे विधीयन्मृतिहेतवः” ॥

इति । अन्वेष्यत्तन्मन्त्राद्यवसिष्ठस्यैतन्मन्त्रमुपधीकृत्यति । अन्वेष्यता-
रोहि एवमिदं कृत्योत्तपरिग्रहितमित्याचक्षते । निवन्ध्याद्यैवम् ।
यथा सप्तम्याप्राये विहितं दृष्ट्वा भवेदवस्यन् इति मतिः, तथा
प्रत्ययेऽपि कन्दोगकर्तव्यप्राये पठितं कन्दोगकर्तव्यमेतदिति
धीरुदेति । उदेति चेत्, न मुच्यते विना कारणमुत्कृष्टम् ।
तथाच न्यायः । “प्राये वचनाच्च”—इति । तस्मात् कन्दोग-
कर्तव्यकर्तव्यवाहमध्ये दक्षिणदिग्भवत् कर्त्तव्यपदिष्टं, तदपि
कन्दोगकर्तव्यमिष्यवधार्यते । तस्मात् पूर्व्यस्मिन् परस्मिन्
कर्मप्रवाहे कन्दोगकर्तव्ये सति तन्मन्त्रपठितं किञ्चित् कर्त्तव्य-
कृत्वा हेतवर्जजतीयन्यायेन कन्दोगानां न भविष्यति भविष्यति
तु कन्दोवितीर्णमिति कुतोऽयमसदावेश इति न खल्वपि-
रन्त्यमि ॥ २ ॥

परिमिष्टप्रकाशः ।

अन्वेष्यतीतिना चापत्त्यौदकेन कृत्यमिति गोभिलेनोक्ता, पुन-
रन्वेष्यतीति कुचये कर्त्तव्यं वा अपि वा कुचरज्जुमवस्थुतम् ।
अपि न अन्वेष्यतीति अन्वेष्यतीतिना कृत्यमवस्थुतम् ॥ कुचरज्जुमवस्थु-
तमिति तदेव अन्वेष्यतीति ।

वामावर्त्तयन्नित्युक्तम् । दक्षिणावर्त्तयन्नित्युक्तम् ।
कार्यम् । एवं नव तन्त्रवः । तदेव त्रिसरमुपवीतं स्यात् । तस्य
च त्रिसरस्त्रको ग्रन्थिर्मुनिभिरिष्यते । तच्च सूत्रं कार्पासं कौशिकं
च ब्राह्मणम् ।

तथाच मनुः,—

“कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रसोद्धृतं त्रिहत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसूत्रकम्” ॥

बौधायनः,—

“कौशं सौत्रं त्रिस्त्रिहृतं यज्ञोपवीतमानामिः” । कौशं क्षमि-
कोशोऽयं त्रसरूपसूत्रादिमयम् । सौत्रं कार्पासम् । त्रिस्त्रिहृतं
नवगुणं त्रिसरीकृतमित्यर्थः । “नव वै त्रिहृतः” इति श्रुतेः ।

यच्च देवलवचनम् ।

“कार्पासचीमगोवालशणवस्त्रहोद्धृतम् ।

सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं दिजातिभिः” ॥

इति । तत्पूर्वपूर्वसम्भवे उत्तरोत्तरविधायकम् । तथा—

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्त्रवः ।

एकेन यन्दिना तन्मुद्दिगुचस्त्रिगुणोऽथवा” ॥

त्रिगुच इति त्रिसरसम्भवे त्रिसरमित्यर्थः ।

यच्च पैठीनसिवचनम् ।

“कार्पासमुपवीतं षट्तन्त्र त्रिहृतं ब्राह्मणस्य, चीमं राजन्यस्य,
आविकं वैश्यस्य” । तदपि नवतन्त्रसम्भवे तन्त्रषट्कं विधत्ते ।

निवृत्तं त्रिसरमित्यर्थः । अथवा नवगुणं त्रिसरद्वयेन यद्वत्तुका-
मित्यर्थः । जीमं अतसीभवम् । एतेन, “उपवीतमनुगमसरं
विषमतनुकम्” इति षड्भ्यपरिशिष्टीकृतमपि स्पष्टीकृतम् । एतच्च
सूत्रमयोपवीतधारणं वस्त्राभावे । तथाच मिनमपरिशिष्टम् ।
“वाससा यज्ञोपवीतानि कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण
कुशमुक्तावासररज्युभिर्वा” । नास्तीति नोनास्तीति देवस्यवचनात् ।
अस्य च कुशयरनोवासादितु शुचित्रिसरादिजियमो नास्ति । सूत्र
एव तच्चियमोपदेशात् । अथवा तादवसु त्रीद्विधस्येत्यात् तत्कार्य-
कारित्यवेष्यपि कर्तव्याः । अस्य तु शुचित्रिसरादिकं यज्ञोप-
वीतान्तर्गतं न तु तदर्थः । पुरोडासादिकं तु न यागपदार्थ-
निविष्टं किं तु इव्यमात्रम् । अथवा प्रधानस्यातिदेशाभावात्
अनतिदेशापत्तेः । अथे त्याहुः,—यज्ञोपवीतानीत्युत्तरीये गौशं
तद्वर्णविन्यासप्राप्त्यर्थमिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपिवा कुशरज्युमीवेति
मीमितिसूत्रे सूत्रं यज्ञोपवीतं कुरुते इत्येतावन्मात्रमुक्तम् । तदेव
शुचिसराद्यभिधानेन स्पष्टयति । निवृत्तद्वैतमिति । त्रिगुणं कृत्वा
अवृत्तं कार्यं, तन्मुचयमधीकृतं त्रिवृत्तच कार्यम् । एवं शुच-
यस्य त्रिगुणीकरणेन नव तन्तवः सम्पद्यन्ते । तथाच षड्भा-
संख्यः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्यात् सूत्रेण नवताम्रवम्” ।

इति । ऊर्ध्वतलक्षणाह संभ्रष्टकारः ।

“करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वसितं मानवैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्वतलं स्मृतम्” ॥ .

इति । ऊर्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्यमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । वामावर्त्त-
वसितं सूत्रत्रयं त्रिगुणीकृत्य दक्षिणावर्त्तवृतं कार्यमिति परिशिष्ट
प्रकाशः ।

तदेवं त्रिसरमुपवीतं स्यात् । उपवीतमेव यज्ञसम्बन्धात्
यज्ञोपवीतमित्युच्यते । तस्मैकोऽग्निरिष्यते हृन्दोगाचार्यैः । केचित्
किल प्रवरसंस्थया भन्धिं कुर्वन्ति । एकोऽग्निरित्यनेन तत्रानु-
मतिर्दर्शिता । यज्ञान्धैर्हिगुणितं षट्पन्तुकञ्चोपवीतमुक्तम् । तच्छ-
न्दोगेतरपरम् । शास्त्रान्तरसूत्रकारत्वात्तेषाम् । एवं सूत्रशब्दो-
पादानात् तस्य च कार्पासे प्रसिद्धेः कार्पासमुपवीतं हृन्दोगा-
नाम् । एवमाचार्येण सूत्रं वस्त्रं वा इत्यभिधानात् सूत्राभावे
वस्त्रस्य विधानावयवतः वस्त्राभावे सूत्रविधानमपि हृन्दोगेतरपरं
बोध्यम् ।

अत्र यद्यपि सत्त्वामपि व्रीहीनवहन्तीति श्रुतौ व्रीहिकार्य-
कारिणि धवेऽप्यवघातादयः क्रियन्ते, तथापि यज्ञोपवीतकार्य-
कारिणि वस्त्रादौ न त्रिवृतादिनियमः । त्रिवृतादेर्यज्ञोपवीत-
पदार्थान्तर्निविष्टत्वेन यज्ञोपवीतधर्मत्वाभावात् अन्यत्र तदप्रसङ्गोः ।
अवघातादीनां व्रीह्यपदार्थान्तर्निविष्टत्वाभावेन व्रीह्यधर्मत्वात्
अवघातादिविधौ व्रीह्यपदेन व्रीह्यागावान्तरापूर्वसाधनस्य
कथ्यमाप्तत्वाच्च धवे तदाचरणं युक्तमेव ॥ २ ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्थान्नातो लम्बं* न चोच्छ्रितम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देव्यमुपवीतस्याह ।

पृष्ठवंशनाभ्योर्धृतं सत् कटिपर्यन्तं लम्बते तदुपवीतं धारयेत् ।
नातोऽधिकं लम्बमानं नापि ऊर्ध्वं धृतं क्लृप्तमिति वाच्यम् । एतच्च
गोभिलीयायाम् । अन्धेषां तु,

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्तव्यं कथञ्चन” ।

इति देवसेनोक्तं प्रमाद्यमिति । “यज्ञोपवीतमानाभेः” इति वीधा-
यनोक्तस्याप्येव व्यवस्था । स्नातकैश्च हे यज्ञोपवीते धार्ये ।

तथाच वशिष्ठः,—

“स्नातकानां हि निर्व्यं स्वादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीते हे यष्टिः सीदकश्च कमण्डलुः” ॥ ३ ॥

प्रभा ।

उपवीतस्य परिमाणमाह । पृष्ठवंशे चेति । यदुपवीतं पृष्ठ-
वंशे नाभ्याश्च धृतं सत् कटिं विन्दते लभते कटिपर्यन्तं लम्बते
इत्येतत् । तदुपवीतं धार्ये, न पुनरतो लम्बं नाप्युच्छ्रितं क्लृप्त-
मित्यर्थः । परिमाणान्तरमाह गोभिलमुक्तो गृह्यासंग्रहे ।

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनादूर्ध्वं त्रियं हन्ति अधोनाभेस्तपःत्रयः” ॥

* नाद्विलम्बं, इति च न हस्तकेषु पाठः ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बह्वशिखेन च ।

विशिखोव्युपवीतस्य यत्करोति न तत्कृतम् ॥ ■ ॥

इति । यत् यदुपक्रम्य पठितं तत्तन्मैवाङ्गमिति न्यायात् न चो-
च्छ्रितमिति कात्यायनीयो निषेधस्तदुक्तकल्प एवाभिनिविशते, न
संज्ञासंग्रहोक्ते कल्पे ; एवं तदुक्तो नाभेरधःकरणनिषेधस्तदुक्त-
एव कल्पेऽभिनिविशते, न कात्यायनीक्ते कल्पे इति दृष्टव्यम् ।
तदनयोः परिमाणयोर्विकल्पः । कुतः ? द्वयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वात् ।
यच्च, गोभिलपुत्रवचनमविदुषा नारायणोपाध्यायेन,

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन” ।

इति देवलोक्तं परिमाणं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम् ।
तदनादरणीयम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्म्मोक्तत्वं यज्ञोपवीतस्य, “यज्ञोपवीतिना आचान्तोक्तेन छत्यम्,”
इति सूत्रात् । तथाच कर्म्मकालमात्रे धारणं नान्यदेति
प्रसङ्गादहम् ।

सदोपवीतयुक्तेन बह्वशिखेन च भवितव्यम् । एतेन शिखाबन्धोपवीत-
धारणयोः पुरुषार्थतोक्ता । ततश्चाधारणे प्रत्यवायः । पुरुषार्थतया
सदा धारणात् कर्म्मकालेऽपि धारणोपपत्तेः किं कर्म्माङ्गता नास्त्व-
वेत्यत्राह । विशिख इत्यादि । शिखोपवीतरहितेन यत्कर्म्म कृतं, न
तत्कृतम् । विगुणत्वेन फलसाधकत्वादित्यभिप्रायः । केवल-

पुरुषार्थत्वे हि देवात्मककालेऽधारणेऽपि कर्माविशुद्धमेव पुरुषस्य
प्रत्यवायी स्यात् । कर्माङ्गत्वे तु नैवम् । तदा च विशुद्धकृत-
समाधाने यथायचित्सं तत्कार्त्तव्यमिति कर्माङ्गत्वोपदेशप्रयोजनम् ।
एतेन दक्षिणादिरादिवत् क्रतुपुरुषार्थतयोभयार्थतया द्वात्मकता
उपवीतस्येत्युक्तम् । अतएव—

“पितृतो मेहतयापि मुञ्चतोऽनुपवीतिनः ।

प्राप्त्यायामं विधावहं नवकं त्रियुतं * क्रमात्” ॥ १ ॥
इत्यन्यथापि स्वतन्त्रं धारयन् । अतएव धर्मात्मनियमस्य
पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमेण कृत्वावर्जितधर्मेन क्रतुनिष्पत्तिरविशुद्धैव
पुरुषस्य निवर्त्तमानात् प्रायश्चित्तीयते । विशिष्ट इत्यनेन च
असत्त्वामपि शिखायां शिखावन्वाभावे कर्मणैशुष्यं नतु सत्त्वा-
नेवेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रमा ।

यत्रोपवीतस्य कर्माङ्गत्वं “यत्रोपवीतिनाचान्तोदत्तेन कृतम्”
इति जीमिषसूत्रेचोक्तम् । एवञ्च कर्मकालादन्वयं तस्य धारयन् न
प्राप्तीति, तत्राह । यत्रोपवीतिनेति । सर्व्वदा उपवीतिना सर्व्वदा
ब्रह्मिणेन च पुरुषेण भवितव्यम् । अनेन यत्रोपवीतधारणस्य
शिखावन्धनस्य च पुरुषार्थतीक्ष्णः । ततश्च विपर्य्यये प्रत्यवायः
स्यात् । तत् किं पुरुषार्थयोः शिखावन्धनोपवीतधारणयोरवर्त्त-
नीयतया कर्मकालेऽप्यनुवृत्तिरिति नैतयोः कर्मार्थतेत्याशङ्क्या

माह । विशिख इत्यादि । अथवाशिखोऽनुपवीती च यत् कर्म
 करोति, तत् कृतं न भवति । विगुणतया सम्यक् फलाजन-
 कत्वात् न तत् कृतमिति निन्दावादः । पूर्वार्धे पुरुषार्थतथोक्तयोः
 शिखाबन्धोपवीतधारणयोश्चत्तरार्धे व्यतिरेके निन्दार्थवादसुखेन
 कर्मार्थतोक्तेर्विशिख इत्यस्य विशिखाबन्धन इत्यर्थः कल्प्यते ।
 अन्यथा पूर्वोपरसामञ्जस्यं न स्यात् । अथशिखेनेत्यत्र अन्तायाः
 शिखाया उपस्थितत्वात् अन्ता शिखैव वा विशिख इति शिखा-
 शब्देन परावृत्त्यते । एतेन विशिख इत्यनेनासत्यामपि शिखायां
 शिखाबन्धाभावे कर्मवैगुण्यं न तु सत्यामेवेति परिशिष्टप्रका-
 शोक्तमसङ्गतम् । तथात्वे कर्माङ्गतया शिखाबन्धनवत् शिखाऽपि
 विधातव्येति वाक्यभेदश्चाप्येत । तदत्र पुरुषार्थयोरेव सतोः
 शिखाबन्धोपवीतधारणयोः संयोगवृत्त्यन्वायेन कर्मार्थत्वं न
 तु कर्मार्थमन्यत् यन्मोपवीत धार्यमित्युक्तम् । ज्ञातकानाम् यन्मो-
 पवीतद्वयं धार्यमित्याह अशिखः ।

“ज्ञातकानां हि नित्यं स्वादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यन्मोपवीति हे वशिष्ठः सोदकश्च कमण्डलुः” ॥

इति । पुरुषार्थश्चैव यन्मोपवीतधारणस्य कर्मार्थतया विधानात्
 तत्राशेषैव गतिः । अस्ति च ।

“यन्मोपवीति हे धार्ये चीतकान्तं कर्मसु ।

तृतीयश्चोत्तरीयाश्च यन्माभावे तदिच्छते” ॥

इति ॥ ४ ॥

त्रिः प्राश्यापो विरुन्मृग्य सुखमेतानुपस्पृशेत् ।

आस्यनासाच्चिकर्षांश्च नाभिवक्षःशिरोऽसकान् ॥५॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलोक्तमाचमनमव्यक्तं व्यनक्ति ।
वारत्रयमपः प्रकर्षेण भक्षयेत् । मक्षप्रकर्षश्च कर्मकरचकर्तृ-
प्रकर्षात् । तत्र कर्मकर्षोऽनुचत्वाफेनत्वापुद्बुदत्वद्वयनाभित्वादि-
रूपः । कर्तृप्रकर्षश्च कृतपाश्विपादयौषत्वासीनत्वप्राप्त्युत्वादि-
रूपः । करप्रकर्षश्चात्र ब्राह्मतीर्थत्वादितः । एवमपो भक्षयित्वा
मुखं वारद्वयमूर्ध्वं लोमस्त्वानि मार्जयेत् । न त्वलोमके । पुनराचमने-
ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तत्राथ परिशिष्टम् । “आचान्तः पुनराचामेत् ।
वासश्च परिधायोष्ठी संस्पृश्य यवालोमकौ” । मार्जनं चाङ्गुष्ठ-
मूलेन, लिखितमाचदधवचनात् । एतेन “उदग्ग्लेशकृष्य प्रक्षाल्य
पाश्वी पादौ चोपविश्य त्रिराचामेत् द्विः परिसृज्य पादावभुक्ष्य
शिरोऽभ्युचयेत्” इति गोभिलेनोक्तम् वारद्वयमार्जनं मुखस्य
वारत्रयमक्षचमपां स्फुटीकृतम् ।

अत्र च उदग्ग्लेशकृष्येति कर्षाङ्ग्राचमनमिव वारत्रयमित्यु-
क्तम् । ततश्च “त्रिस्तुर्वा अप्य आचामेत्”—इति गीतमोक्षं
वारचतुष्टयमाचमनमदृष्टार्थकर्षेण व्यवस्थितमिति यत्कौचिदुक्तं
तन्निरस्तम् । आचान्तोदकेन कृत्यमिति कर्षाङ्गस्त्रीवाचमनस्य
उदग्ग्लेशकृष्य इत्यादिना विवेचनात् । ततश्च त्रिः प्राशिता यदि
द्वयवान्न भवन्ति तदा चतुर्वेति बहुभिरुक्ता व्यवस्था । भाव-

शुभापेक्षयेति कृत्यतरुता व्यवस्था । “इन्द्रियास्त्रिभिः संस्पृशेत्
 अक्षिणी नासिके कर्णाविति यद्यन्वीमांसं स्यात् तदग्निः स्पृशेत्”
 इत्युक्तं गोभिलेन । तदव्यक्तं व्यक्तीकरोति । एतानि वक्ष्यमाणानि
 समीपे स्पृशेत् । न तु तत्तत्स्थाने । समस्तत्वात् । चास्यादीनां समासे-
 नेकपदेनोपादानं तेषां सोपसर्जनस्पृशतिसम्बन्धार्थं, नाभ्यादीनाञ्च
 पृथक्समासेनोपादानं स्पृशतिमात्रसम्बन्धार्थम् । अयं चास्यादिक्रमो-
 दक्षोक्त इत्यङ्गुलीनियमोऽपि स एव प्राज्ञः । तथाहि दक्षः—

“अनेनैव विधानेन पाचान्तः सुचितामियात् ।

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम्” ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

“संहस्ताङ्गुलमूलेन द्विः प्रस्पृश्यात्ततो मुखम् ।

संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्वमेवमुपस्पृशेत्” ।

मुखं संहत्य ततः प्रस्पृश्यादित्यर्थः । एवमिति संहत्येत्यर्थः ।

“अङ्गुलेन प्रदेशिन्वा प्राचम्यसादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभिसु मिरः पश्चाद्वाह्य चायेव संस्पृशेत्” ॥

तिसृभिः पूर्वमास्वं स्पृष्ट्वाङ्गुलप्रदेशिनीभ्यां पश्चात् प्राचं, अनन्तरं
 चक्षुषी श्रोत्रे पुनःपुनरित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“पाचान्तोदकेन कृत्यम्” इति गोभिलोक्तमाचमनं व्यक्ती-
 करोति त्रिः प्राप्तेति ।

वारत्रयमुदकं भक्षयित्वा वारद्वयं मुखसुमृज्य वज्रमाधान् मुख-
 चक्षुर्नासिकाकर्णान् नाभिवक्षःस्थविरोऽसां च उपसृजेत् । एतेन
 “इन्द्रियाव्यभिः संसृजेदधिरोऽभीक्ष्णे कर्षाविति” इति गोभिल-
 सूत्रमुपन्यासमात्रपरं न क्रमसमिति सहीकृतम् । इतिगन्द-
 विवक्षितोऽर्थश्च प्रदर्शितः । यद्यपि “विश्वंमिव हिः परिरुज्जीत
 पादावभ्युक्ष्य विरोऽभ्युक्षेत्” इति गोभिलसूत्रे हिः परिरुज्जीत-
 मन्तरं इन्द्रियकर्षांश्च पूर्वं पादविरोऽभ्युक्ष्यचमुक्तम् । तथापि तस्य
 स्पष्टत्वादन । तस्मीकम् । यस्याधिदवस्त्रायां तदनन्तरेषां पञ्चमन-
 निष्पन्नत्वं वा ।

मार्जनादावहुनिनियमो दर्शय दर्मितः । यथा ।

“यनेनैव विधानेन चास्त्रायाः कर्मिसमिञ्जदः ।

अस्त्रास्त्र पादौ पादौ च हिः पियेदम्बु कौचितम् ॥

संहत्वाहुष्ठमूखेन हिः प्रसृज्यासतोमुखम् ।

संहत्वा तिसृभिः पूर्वमस्त्रमेवमुपसृजेत् ॥

महुष्ठेन प्रदेहिस्त्रायां त्राचं त्रयादनन्तरम् ।

अहुष्ठान्तिकाभ्यांश्च यहुष्ठौ च पुनः पुनः ॥

नाभिं कमिठाहुष्ठेन प्रदेयत्वा तस्मै च वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चादाहं कर्मैव संसृजेत्” ॥

इति । कंचित् कंचित् कर्मप्रदीप एवेतस्मिन्वसरे वचनान्येतानि
 कर्मण्ये । संहत्वास्त्रमेव मुखं संहत्वा तस्मै सर्वाभिक्रमणं स्पष्टव्यम् ।

मन्त्रा ।

“आचान्तः पुनराचानेकस्ते विपरिधाय च ।

ओष्ठौ संस्पृश च तथा यत्र स्वातामसोमवी” ॥

इति वक्षिणेनासौमकोष्ठक्षणे आचमनविधानेन तदमवस्थापा-
तात् । न चैतत् परकीयत्वादनाचरणीयमिति वाच्यम् । स्मृत्यु-
क्तस्य परकीयत्वानुपपत्तेः । स्मृत्युक्तमपि स्वशास्त्रादिकृतं नाचर-
णीयमेव । न चात्र तथा । अपिच, दक्षः किल स्मृतिकाराणां
परिशिष्टकारकस्य इति नैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति ।
तथाच दक्षेणैवोक्तम्—

“उक्तं कर्म क्रमो मोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः ।

द्विजानाम्नु हितार्थाय दक्षसु स्वयमब्रवीत्” ॥

इति । न कालस्तत एव हि—इति द्वितीयचरणे पाठान्तरम् ।
आचमने विशेषो ऋग्यसूत्रात् यजुस्संश्रव स्मृत्यन्तरिभ्यश्चावगन्तव्यः ।
चत्वारण्यभयादिह न लिखितः । अत्र ऋग्यसूत्रे च वारचयं
जलपानविधानात्, “लिवस्तुवी जप आचानेत्” इति गौतमसूत्रं
मोभिलीयश्चतिरिक्तविषयम् । अतु उपसृष्टेदिति वचनात् इन्द्रिया-
ण्युप समीपे संस्पृशेत् न स्पर्शकाले समस्तत्वात् इति नारायणो-
पाध्यायेनोक्तम् । तदसङ्गताम्—“इन्द्रियास्त्रभिः संस्पृशेत्” इति
गोभिलसूत्रविरोधात् । समस्तस्पर्शेति वचनात् स्पर्शं दीपकल्पना-
नुपपत्तेः । सामान्यस्य विशेषेतरपरलोपपत्तेः । “देहाच्चैव श्रुता-
मलाः”—इति स्मृतेर्देहश्रुतानामेव मलात्वेन देहस्थितानां मलत्वा-
भावाच्च । आस्त्रादीनां समासेनैकपदेनोपादानं तेषां सोपसर्ग-

यद्यपि दिश्यते कर्म कर्तुं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पावमनादिकर्माङ्गप्रसङ्गादन्वदपि साधारणमङ्गमाह—

यत्र स्मृत्वादौ कर्म कर्तव्यत्वेनोच्यते कर्तुः पुनः सध्यं दक्षिणं वाङ्मोच्यते । तत्र दक्षिणपाथिः कर्माङ्गतया ज्ञातव्यः । यस्मादसौ साङ्गकर्मान्वितादकतया पारगः । सध्येन तु विमृश्य कश्चेति । एतेन गोभिलोक्तकर्मसु बलिदानहोमादिषु अन्योक्तेषु च अनुपदिष्टकर्तव्यविशेषेषु अङ्गविशेषनियमेनानुष्ठानं संकुटीकृतम् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

सम्यक्सम्बन्धार्थं, नाभ्यादीनां पूज्यकर्मसंज्ञेनोपादानं सम्यगतिमात्रसम्बन्धार्थमित्यपि तस्य कल्पनाभावं प्रमाणाभावादनुपादेयम् । कुत्रचित् सोपसर्गस्य कुत्रचिद्व्योपसर्गे विहाय धातुमात्रस्य सम्बन्धश्च न कापि दृष्टचरः । वचनविरोधवैयर्थ्यवर्जनीयः स्यात् । तस्मादुपेक्षुपसर्गो घटत्वर्थमनुवर्तते । अतएव चेनापि मुनिना संश्लेषकारिणश्च नैव विशेषीऽभिहितः ॥ ५ ॥

अधेदानीं गोभिलानुक्रमतएवास्मष्टं कश्चित् विधियुपदिशति कर्मोपदिश्यते इत्यादिभिस्त्रिभिः । यत्रैतत् कर्तव्यमिति कर्मोपदिश्यते कर्तुं स्वङ्गविशेषः सध्यो दक्षिणो वा मोच्यते, तत्र होमपक्रियरवादी कर्मणां पारगामी सर्वकर्मकरयसमर्धोदक्षिणः करोविज्ञेयः । तत्र दक्षिणः करः कर्मणां पारगोविज्ञेय इति वाङ्मोच्यः ॥ ६ ॥

यत्र दिङ्निगमो नास्ति अपशीमादिकर्मसु ।

तिस्त्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिताः ॥ ७ ॥

आसीन ऊर्ध्वः प्रक्षो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रक्षेपेन न तिष्ठता ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह—

यत्र अपादिकर्त्तव्यं, तेषु कर्मसु दिग्विशेषसुखतानियमो-
नीक्षाः, तत्र पूर्वा उत्तरा ऐशानीति तिस्रो दिशो मुनिभि-
रुक्ताः ॥ ७ ॥

यत्र अपविष्ट उल्लितोऽवनतपूर्वकायः कुर्यादित्येतादृशो-
ऽनियमो नास्ति तत्कर्त्तव्यपिष्टेन कर्त्तव्यम् । नापद्यपि प्रक्षेपेन
उल्लिखितेन कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ग्रमाः ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह—

यत्र दिङ्निगमो नास्तीति । यत्र कर्मसु दिङ्निगमो-
नास्ति कर्त्तुर्दिग्विशेषसुखता नीक्षा, तत्रैन्द्री सौम्याऽपराजिता-
तिस्रोदिशो मुनिभिः प्रोक्ताः । ज्ञेया इति पाठे ज्ञातव्या-
इत्यर्थः । तथाचैतासां दिशामन्यतमदिङ्सुखता कर्त्तव्योक्त्या ।
ऐन्द्री प्राची, सौम्या उत्तरा, अपराजिता ऐशानी । तथाच
गृह्यासंग्रहः—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वाहा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ (क) ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरसमदेवतया सह ।

गणेशेष्टाधिका स्तोता हवीं पुण्यास्तुर्दश ॥ (ख) ॥

प्रभा ।

“प्रक्रमये तमोवाहे ह्रीं स्तिष्ठते तथा ।

यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तस्मात्पुरवराजिताम्” ॥

इति ॥ ७ ॥

भासीन इति । यस्मिन् कर्मणि भासीन ऊर्ध्वः प्रज्ञो वा
कुर्व्यादित्तेतादृशो नियमो नीलः, तत् कर्म भासीनेन कर्तव्यं न
प्रज्ञेन न वा तिष्ठता । भासीन ऊर्ध्वः । ऊर्ध्वोदभवत् स्थितः ।
प्रज्ञोऽवनतपूर्वकायः । तिष्ठता दण्डवत् स्थितेन ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादष्टमाणीपयोगिनं कश्चिदर्धमराह गौरी पद्मेति
वाच्यम्—

मवेकसहिता एतास्तुर्दश मातरो हृदावाधानादौ पूजनीयाः ।
चतुर्दशैलुपादानाद् मातरो लोकमातर इति सर्वासां विशेषणम् ।
एता मातरो लोकमातर इत्यर्थाः । हवीं पुण्याश्च षोडश इति
पाठे मातरो लोकमातर इति अतस्तस्य देवताद्वयम् । तदिदं लोक-
द्वयं सर्वेषु पुस्तकेषु हृदत्वाद् कमलाकरेण हृदीमपरिशिष्ट-
वत्त्वा लिखितत्वाद् व्याख्यातत्वाच्चाक्षाभिर्व्याख्यातम् । नारायणो-
पाध्यायेन तु नैतत् पठितं न वा व्याख्यातम् ॥ (क) (ख) ॥

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ ९ ॥

प्रतिमासु च शुभासु लिखिता * वा पटादिषु ।

अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणं कर्माङ्गमाह—

सर्ववैदिककर्मारम्भात्पूर्वं गणपतिसमेता गौर्वादिमातरः प्रयत्नतो-
भक्तिश्रद्धाभ्यां पूजयितव्याः । पूजाफलमाह । ताः पूजिताः
पूजाकर्तारमभ्युदयसम्पादनेन प्रीणयन्ति ॥ ९ ॥

पूजास्थानानि तदुपकरणानि चाह—

प्रतिकृतिषु शुभासु रजतस्फटिकादिमयीषु । शुद्धास्त्विति पाठे-

प्रभा ।

न केवलं उद्दो, किन्तर्हि, कर्मादिषु चेति । सर्वेषु च कर्मादिषु
गणाधिपसहिता गौर्वादिमातरः प्रयत्नेन भक्तिश्रद्धातिशयेन
पूजनीयाः । पूजितास्ता मातरः पूजयितारं पूजयन्ति अभ्युदय-
सम्पादनेन प्रीणयन्ति यतः, अतः पूजनीया इति पूजाफलवादः ।
सर्वेष्विच्छास्त्रापवादो वक्ष्यते । तदनेन, सर्वेष्वेवाभ्याहार्यवन्तीति
गोभिलसूत्रेण कर्मादौ यदभ्याहार्यं तन्मात्रं तन्मात्रपूजादिपूर्वकं
करणीयमिति स्पष्टीकृतम् ॥ ९ ॥

पूजायां विशेषमाह प्रतिमास्त्विति । शुभासु स्फटिक-

कुक्ष्यलम्नां वसोधारां सप्तधारां हृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चधारां वा नातिहस्तां न चोच्छ्रिताम् ॥ ११ ॥

हरिमिट्टप्रकाशः ।

ऽप्ययमेवार्थः । अयं सुख्यकल्पः । अक्षुक्कल्पमाह । पटादिष्वित्यादिः ।
वर्षकलिखिता वा । आपकल्पमाह । यवपुष्पेष्वपि वा । मातरः
पूजनीया इत्यनुषङ्गः । निवेदनीयैश्च नात्राविधैर्गन्धपुष्पधूपदीप-
पादसमोदकापूपकादिभिः । अकारो अक्षिप्तशक्त्यनुषङ्गे ॥ १० ॥

तदनन्तरम्—

भित्तिसंयतां हृतेन सप्तधारां बहुहृतासम्भवे पञ्चधारां, वसोबेदि-
राजस्य तदुद्देशप्रसङ्गेन सम्मन्वितां, नातिदीर्घां नातिहस्तां वा
कुक्ष्यात् । वसोश्च सर्वोत्सवप्रवर्तकत्वेन मन्त्रसङ्केतत्वात् विवाह-
पुत्रजन्मादिमङ्गले पूजा युक्तेति । वसोरन्तेर्वा ॥ ११ ॥

प्रभा ।

रक्ततण्डुलिभिर्भितासु प्रतिमासु मातरः पूजनीया इत्यनुषङ्ग्यते ।
पटादिषु वर्षकैर्लिखिताभिर्व्रिता वा मातरः पूजनीयाः । अथवा,
अक्षतपुष्पेषु यवपुष्पेषु मातरः पूजनीयाः । “अक्षतासु यवाः
प्रोक्ताः” इत्युक्तेः । पृथग्विधैर्गन्धाविधैर्नैवेद्यैर्निवेदनीयैर्गन्धपुष्प-
धूपादिभिर्विविधैर्भक्ष्यैश्च मातरः पूजनीयाः ॥ १० ॥

मातृपूजानन्तरं यत् कर्मण्यं, तदाह, कुक्ष्यलम्नामिति ।
भित्तिसंयतां सप्तधारां पञ्चधारां वा नातिदीर्घां नातिहस्तां
नात्युच्छ्रितां नातिदीर्घां च, वसोबेदिराजस्वान्तेर्वा, तदुद्देशेन

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आयुषे हितानि भ्रमङ्गलनाशाय जप्त्वा । तत्र कर्मादौ । मातृपूजावसुधाराऽऽयुष्यजपेभ्योऽनन्तरं पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च त्रिभ्यः श्राद्धदानमारभेत । एतच्च मुनिश्राद्धं वैदिककर्मांसादौ कर्त्तव्यम् । तदङ्गं च । तथाच श्रातातपः—

“नानिद्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेत्” ।

भविष्यपुराणश्च—

“निषेककाले सोमे च सोमन्तोक्षयने तथा ।

श्रेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च” ॥

एतच्च वैदिककर्माभाषोपलक्ष्यम् । फलवत्कामिभावफलं

प्रभा ।

ग्रहसत्त्वात् तर्कवन्निनीमित्येतत्, घृतेन धारां कारयेत् कुर्यात् । सार्वधिको षिष् ॥ ११ ॥

वसोर्धाशयाः करणतदनन्तरं कृत्वमात्रं आयुष्याणीति । आयुष्याणि आयुषे हितानि आयुर्वृद्धिकराणि, आ नोभद्राः कृतवत्त्वादिशुक्तानि इति मदनपरिग्रहात् । तानि च तैत्तिरीय-शाखायां पठ्यन्ते । शान्त्यर्थममङ्गलनाशार्थं समाहितोऽविच्छिन्नचित्तः तत्र कर्मादौ जप्त्वा, तदनु तदनन्तरं षड्भ्यः पितृभ्यः पित्रादिभ्यः त्रिभ्यः मातामहादिभ्यश्च त्रिभ्यः श्राद्धदानमारभेत ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदङ्गमिति न्यायस्याविशेषात् । लौकिके तु कर्मणि न वैदि-
कस्य आधत्तात् । किन्तु तच्छास्त्रं निमित्तमात्रम् ।
निमित्तानन्तरञ्च नैमित्तिकम् । अतः पुत्रजन्माद्युत्तरकालमेव
सूर्ययज्ञादिनिमित्तकयावत् तद्विग्रहमिति स्मितम् । अतएव
मार्कण्डेयपुराणम्—

“नैमित्तिकमधो वक्ष्ये आहमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः” ॥

एतदपि पुत्रमुखदर्शनाद्युपसर्गार्थम् । अनुपादेयत्वाप्रधान-
त्वयोरविशेषात् । एतेन सर्वास्तेष्वन्वाहार्थवन्तीति सूत्रीकृतस्य
हार्थपदं सात्वपूजादिभ्योऽन्वाह्रियमाश्रित्वा तद्विग्रहपरमिति
सङ्गीकृतम् । अतएव,—

“यच्छास्त्रं कर्मचामादौ वा चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्थं तदुच्यते” ॥

इति श्रद्धान्तरम् । पिण्डपितृयज्ञरूपस्याह्वातं द्वितीयं आह-

प्रभा ।

अत्रा तदनु इति निर्देशी लेख्येष्टी । नात्र पुनरुक्तिराशङ्कनीया ।
कर्मविशेषार्थं वा । कर्मं नाम ? कृतानुष्मजपस्यैव आह्वान-
धिकारो न त्यक्तानुष्मजपस्येति । षड्भ्य इत्युपादानात् कन्दो-
भानां मात्रादिवाचं नास्ति । वक्ष्यति च—

“न योषिह्यः पृथग्दद्यादवसानदिनाह्ने” ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मित्रैः । तथा च गोभिलः । “अन्वष्टव्यस्यालीपाकेन पित्र-
पितृयज्ञो व्याख्यातः । अमावास्यायान्तच्छास्त्रमितरदन्वाहार्थं
मासौ नम्” । इति श्राद्धे च पितृणां नान्दीमुखविशेषविशिष्टानां
देवतात्वम् । तथा विष्णुपुराणम्—

“कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नन्दवेक्षणः ।

नामकर्म्मणि आत्मानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत् प्रयतो गृही” ॥

महापुराणम्—

“कर्मस्थवाभ्युदयिके मङ्गलवति शोभने ।

नान्यन्योपनयने विवाहे पुत्रकस्थे च ॥

पितृनान्दीमुखानाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” ।

गोभिलेनापि, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे
वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः†

प्रभा ।

इति । पितृभ्य इति पितृपदस्य सम्बन्धिगन्तया पदिन्यायात्
यजमानपित्तादिपरिग्रहः । तेन यजमानपित्तादीनां, न तु,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तयो ह्यनुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

* भविष्यपुराणे, इति च पुस्तके पाठः ।

† पितृपितामहमपितामहेभ्यः इति च पुस्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मातामह-प्रमातामह-तृहप्रमातामहैभ्यः प्रीयन्नामित्युक्तम् ।

अथपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

अथो ब्रह्मसुखा ज्ञेये विस्तरः परिकीर्तितः ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रकावन्तः सुखैधिताः ।

“ते तु नान्दीसुखा नान्दी समुच्चिरिति कथ्यते” ।

तथा,—

“ये स्तुः पितामहादूर्हं ते नान्दीसुखास्त्विति ।

प्रसन्नसुखसंप्राप्तु मङ्गलीया यतस्तु ते” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात्—प्रसन्नसुखतरारूपं नान्दीसुखत्वं
प्रपितामहपितृणादीनां तदाद्यामेव । ये स्तुः पितामहादूर्हमित्य-
त्रापि पितामहपदं प्रपितामहपरम् । तेभ्यः पूर्वतरा ये च

प्रभा ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रकावन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीसुखा नान्दी समुच्चिरिति कथ्यते ॥

कर्कप्रदीपान्मुदविकी माह्ववति गोमने ।

अथान्योपनयने विवाहे पुत्रकामे च ॥

पितृनान्दीसुखान् नाम तर्पणेद्विधिपूर्वकम्” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रपितामहपितृणादीनां आहम् । वक्ष्यति

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्येतदर्थेनात् । ततश्च तेषामेव वृद्धिवाहे देवतात्वं युक्तम् +
तद्यापि यद्वयः पित्रभ्यः इति यजमानपितृत्वामेव प्रतीतेर्देवतात्वं
युक्तम् । तथाच—

“स्वपित्रभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्कसु” ।

इति ऋष्टमेयोक्तम् । स्वपदस्य प्रपितामहपितादिव्यावर्तक-
तयैव सार्धकत्वात् । तथा, नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति
पितामहाः प्रपितामहामातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायन-
वचने, नान्दीमुखेभ्यः पित्रभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति
गोमिच्छीयानां च, यजमानस्यैव पित्रादयः सम्बन्धिगन्धत्वात्
मातामहसमभिव्याहाराच्च गम्यन्ते । नान्दीमुखता च तेषामेवा-

प्रभा ।

“स्वपित्रभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्कसु” ।

इति । स्वपदस्याच प्रपितामहपित्रादिव्यावर्तकतयैव सार्धकम् ।
अथवाऽनर्थकत्वापत्तिः । किन्तु पित्रादीनां नान्दीमुखविशेष-
विशिष्टानामेवायं देवतात्वम् । आद्यकक्षे, नान्दीमुखाः पितर-
इत्यादि निर्देशात् । एवं तत्रैव नान्दीमुखेभ्यः पित्रभ्यः पिता-
महेभ्य इत्यादि निर्देशात् ।

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्दिशानन्यत्र पितृपूर्वकम्” ॥

इति वृद्धविष्टोक्तवाक्यरचनापि गोमिच्छीयानां न भवति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

रोपात् सायवकस्यैवामित्यम् । मङ्गल्ये च विवाहपुत्रज्यादौ चतुस्रुखानाममाङ्गलिकानां आहसविधौ चारीपादपि माङ्गलिकान्दोमुखशब्देन निर्दिष्टो युक्तः । अतएवमाङ्गलिककपासादिशब्दवाच्ये चारीपादपि अमङ्गलपरिहाराय भगलादिशब्दं श्रीकामप्रानादिवाचकभगपदयुक्तं मुनयः प्रमुच्यते । एवमायुषसमन्वयोऽपि शास्त्रार्थमुपपन्नो भविष्यति । अतएव—

“पठेत् हन्दांश्च दूतान् सखिदूतं शुभं तथा” ।

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स्वस्वयनार्थं दूतजपोपदेश एवमुपपन्नो भविष्यति । कचिन्मन्त्रश्च च कचिदारीपात् चारीपार्थमेव वास्तवं नान्दोमुखत्वं ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।

केचित्तु शास्त्राविरोधव्यवस्थितो ब्रह्मपुराणीयः पक्ष इत्याहुः ।

प्रभा ।

सत्ये एतत् आहकल्पभाष्यादौ विवेचितमस्माभिस्तत्त्वैवानुसन्धेयम् । अन्तर्भौरवभवादिह नोच्यते । यज्ञोक्तं नारायणोपाध्यायेन, स्वकनकादीनां देवतासम्बन्धेस्तेषामेवारोपेच नान्दोमुखत्वं सायवकस्यामित्यम् । माङ्गलिके विवाहादावमाङ्गलिकानामष्टसुखानामारोपेवाऽपि माङ्गलिकान्दोमुखपदेन निर्देशो युक्तः । अतएवमाङ्गलिककपासादिशब्दवाच्ये अमङ्गलपरिहाराय चारीपादपि श्रीकामप्रानादिवाचकभगपदयुक्तं भगलादिशब्दं मुनयः प्रमुच्यते । कचित् सत्यैवान्दारीपात् चारीपार्थमेव वास्तवं नान्दोमुखत्वं ब्रह्मपुराणे दर्शितम्,— इति । सेयं कल्पना रमणीया ।

वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेषं कृत्स्नं यो भवेत् ॥ १३ ॥

प्रथमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

जीवत्पितृादितयव्यवस्थित इत्यपरे । तदमुक्तम् । स्वपितृभ्यः
पिता दद्यादित्यस्मिन् वचने पित्रभाव एव सुतस्य वृद्धिश्चाहविधा-
मात् । त्रिषु जीवत्सु नैवेति विष्णुना पार्व्वणश्राद्धनिषेधात् ।
तद्विकृतित्वात् च वृद्धिश्चाहस्येति । यतएवारोपितं नान्दीमुखत्वम्,
अतएव,—

“मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च” ।

इति ब्रह्मपुराणे मातामहानामपि नान्दीमुखत्वमुक्तम् । तथा
कात्यायनेन नान्दीमुखाः पितरः ग्रीयन्तामित्यादिना, गोभिलेन
च, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः इत्यादिना मातामहानामपि नान्दी-
मुखत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

कया परिपाद्या श्राद्धं कर्त्तव्यमित्याह—

वशिष्ठेन खान्दोग्यश्रुत्यपरिशिष्टे यः पार्व्वणविधिरुक्तः सोऽत्र

प्रभा ।

वचनार्थस्त्वेवं न भवति । कुतः ? ब्रह्मपुराणे वृद्धपितामहादीनां
नान्दीमुखसंज्ञामभिधाय कर्त्तव्यश्राद्धाभ्युदयिके इत्यादिना परत-
स्त्वानेव श्राद्धोपदेशात्तथाविधकस्यनानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

अस्याहर्त्यश्राद्धस्यैतिकर्त्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते वशिष्ठोक्त इति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सर्वं आभिषेपपुद्गदासेन द्रष्टव्यः । अस्मिन्मन्त्रं वशिष्ठोक्तादिधेयैः। त
त्राद्ये विशेषो भवेत्, तं सम्यग्ब्रूयामि । मधु चान्न दातव्यम् एव—

“आख्यं दक्षिमण्यं वदरादि यवांसुवा ।

मित्रौलूतानि चक्षामि विष्णवे त्रीकलसविभान्” ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥ १३ ॥

प्रथमस्तुतः ।

प्रभा ।

आहकल्पे वशिष्ठेन पार्श्वेचत्राद्ये यो विधिदत्तः, स कृत्स्नोविधि-
रभिषेपपुद्गदासेनास्मिन् त्राद्ये द्रष्टव्यः । अस्मिन् चत्रे लक्ष्मणादय-
यौ विशेषो भवेत्, तं विशेषमतः परं प्रकृत्यैव कथयिष्यामि ।
आहकल्पः किल वशिष्ठप्रणीत इति तत्रभवतो भट्टनारायणस्य
मतं लक्ष्यते । ‘अन्योऽपि प्रातमन्त्रितानित्वेवमादिको विशेषः
कर्मप्रदीपादाश्रितश्च आहकल्पादुपलब्धः’—इति गोभिलभाष्ये
तेनोक्तत्वात् । अत्राभिषेपपुद्गदासेन वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधि-
रितिदेवाय मधुनोऽपि देवता प्रतीयते । कसौ तावन्न भवति—

“अथता मोपश्रुतैः चक्षे मांसं तथा मधु ।

देवरात्रं सुतोत्पत्तिः कसौ पशु विवर्ज्यते” ॥

इति मयूखादी निमग्नवचनात् ॥ १३ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान्दद्याद्वज्रुनैव हि पाणिना ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषमाह—

प्रथमघटिकापक्षे आसन्त्रितान् युग्मब्राह्मणान् । दैवे पित्रे च
तथा पार्वत्यै च ब्रह्मण्युक्ता दैवे उदङ्मुखान् पित्रे उपवेश्य
ऋजुनैव हस्तेन कुशानासने दद्यात् ॥ १ ॥

प्रभा ।

प्रतिघातं विशेषमाह प्रातरिति । प्रातरामन्त्रितान् युग्मान्
ब्राह्मणान् उभयतः देवपक्षे पित्रपक्षे च तथा पार्वत्यै च देवे
ब्रह्मण्युक्ता पित्रे उदङ्मुखानुपवेश्य । ऋजुनैवावक्षेपेन
हस्तेन कुशान् दद्यात् । पार्वत्यै चाह पूर्वदिने तदहर्षा ब्राह्मण-
निमन्त्रणसुक्तम् । अत्र तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न भवति । किन्तु
आहदिने प्रातः । एवं पार्वत्यै पित्रे च युग्मा ब्राह्मणा उक्ताः,
अत्र तु तत्रापि युग्माः । पार्वत्यै पित्रतीर्थेन दानसुक्तम् । अत्र
तु ऋजुना हस्तेन देवतीर्थेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

हरिता यन्त्रिया दर्भाः पीतकाः पाकयन्त्रियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुशान् दद्यादित्युक्तेर्वाह्याः कुशाः कर्माङ्गमूलास्तानाह—

दर्शादियन्त्रार्वा हरिताः, पञ्चयन्त्रार्वाः पीतवर्णाः, पितृदेवत-
दर्भाः समूलाः, विश्वदेवत्याहार्वास्तिलकोपेताः । कुशा-
स्त्याख्या इति शेषः । कल्माषासैव देविका इति कल्पतरुपाठः ।
तदा च व्यक्त एवार्थः । अत्र च प्रसङ्गाच्चान्वयार्था अप्युक्ताः ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुशान् दद्यादिति प्रसङ्गेन यस्मिन् कर्मणि वाह्याः कुशा-
भवन्ति तदाह हरिता इति । हरिता दर्भा दर्शादियन्त्रार्वाः ।
पीतवर्णा दर्भाः पाकयन्त्रार्वाः । पितृदेवत्या दर्भाः समूला मूल-
सहिताः । पितृकर्माणि समूला इत्यर्थः । विश्वदेवार्वा दर्भाः
कल्माषास्तिलकोपेताः कल्पतरुपाठ इति यावत् । कल्माषासैव
देविका इति खल्वीधरः पठति । तदाव्यक्त एवार्थः । ननु क-
र्मे पाकयन्त्रा नाम ? तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । केचिदाहुः ।
पाकाङ्गयन्त्रा इति । पञ्चयन्त्रा इत्येके । ग्रन्थस्तयन्त्रा इत्यन्ये ।
अक्षयन्त्रा इत्यपरे । देवयन्त्रादय इति केचित् । वयं तु ब्रूमः ।
एकाम्नी ये यन्त्रास्तौ पाकयन्त्राः । कस्मात् ? “पाकयन्त्रा-
इत्याचक्षते एकाम्नी यन्त्रान्” इति सूत्रकारवचनात् ॥ २ ॥

हरिता वै सपिञ्जलाः शुष्काः क्षिग्धाः समाहिताः ।
रत्निमात्राः प्रमात्रेण पितृतीर्थेण संस्कृताः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पितृर्षानां वर्षपरिमाणादीन्याह—

सपिञ्जलाः प्रादेशमात्रार्द्धशुष्कान्यतरशीर्षपुष्पमञ्जरीसहिताः,
स्यूलपत्राः, कोमलाः, समाहिताः नेतस्ततो विक्षिप्तपर्वाः, कृत-
मुष्टिहस्तप्रमाणाः, पितृतीर्थसंयोगसंस्कृताः, पितृकर्मक्षुपादेया-
इति शेषः । रत्निप्रमाणा च पिण्डास्तरणार्थानामेव । आसना-
ऽर्धोत्तर्थाद्यर्थानाम् गोकर्णप्रमाणा । तथाच वायुपुराणम्—

“रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्धे कुशा मताः ॥” ॥

ब्रह्मपुराणे—

“हरिताश्च सपिञ्जलाः क्षिग्धाः पुष्टाः समाहिताः ।

गोकर्णदीर्घास्तु कुशाः सल्लिङ्गिकाः समूलकाः ॥

पितृतीर्थेन देयाश्च दूर्वा श्यामाश्चमेव च ।

काशाः कुशावस्त्रजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥

मौक्ताश्च शाहलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्तिताः” ॥

प्रभा ।

हरिता इति । हरिताः हरिद्वर्णाः सपिञ्जलाः मञ्जरीसहिताः
साया वा । पुष्टाः स्यूलपत्राः । क्षिग्धाः कोमला अर्धकशा इति

* कुशोपमाः, इति च पुस्तके पाठः ।

पिण्डार्थे ये स्मृतादर्भास्तर्पणार्थे तथैव च ।

धृतैः कृते च विष्णून् त्वेवास्तेषां विधीयते ॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तीक्ष्णरोमशा इति वस्त्रजानां विशेषणम् । मीन, तेषामस्त्राणि शूक-
द्वयप्रारथीर्यवस्त्रजमुतवनलसुगृहयन् सर्वद्वयानीति गोमिलोक्तम्
तद्व्यतिरिक्तवस्त्रजानां निषेधो बोद्धव्यः । गोकर्णपरिमाणश्च,
प्रादेशस्तान्गोकर्णा इत्यभिधानकोषे प्रतिपादितम् । मुख्यकुशा-
भावे दूर्वादौनां ग्रहणम् । तदभावे सर्वद्वयानीति गोमिलोक्त-
त्वात् । अतएव, कुशाभावे कुमर्याने काशं दूर्वा वा दद्यादिति
विष्णुः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् कुमानाह—

पिण्डास्तरवे ये कुशाः, ये च तपेचार्ये, वै च धृतैर्विष्णून् कृते, तेषां
त्यागः कर्तव्यः । ते कर्मसु न योज्या इत्यर्थः । अन्येऽपि ये
त्याज्यास्तान् याह लघुहारीतः—

प्रभा ।

यावत् । समाहिता निर्दोषाः इतस्ततोऽविच्छिन्नपत्रा वा ।
रत्निमात्राः कृतसुष्टिहस्तौ रत्निः, तत्परिमाणाः । पिण्डतीर्थेन
तत्तन्योगेन संस्कृताः । त इमे दर्भाः पिण्डकर्मणि बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् दर्भानाह पिण्डार्थमिति । पिण्डदानार्थं ये दर्भाः
स्मृताः, पिण्डतर्पणार्थं ये गृहीताः । धृतैरित्युपलक्षणे द्वितीया ।
वैर्भूतैर्दर्भैरुपलक्षितेन पुंसां विष्णून् कृते, तेषां सर्वेषां दर्भाणां

परिशिष्टप्रक्रामः ।

“चितौ पथि च ये दर्भा ये दर्भायज्ञभूमिषु ।

स्तरयासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥

नीवीमध्ये तु ये दर्भा यज्ञसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः” ॥

एतच्च धृतैः कृतं चेत्तस्मादवादकं—

“पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

भूवोऽष्टिष्टे धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते” ॥

इत्येतदनन्तरं सप्तद्वारोत्तेन नीवीमध्ये इत्युक्तत्वात् । त्याग्यव्यति-

प्रभा ।

त्यागो विधीयते । नैव ते कर्मसु विनियोज्या इत्यर्थः । ननु
पिण्डार्थं स्तृताणां दर्भाणां पितृतर्पणार्थं गृहीतानाञ्च त्याग्यत्वे
तेषु पिण्डदानं तैः पितृतर्पणञ्च न स्यात् । नैष दोषः । तथास्ते
स्तृताणां पिण्डार्थत्वञ्च, गृहीतानां तर्पणार्थत्वञ्च आनुपपत्तेः ।
तस्मात् तेषु दर्भेषु पिण्डदानं यैश्च पितृतर्पणं कृतं तेषां कर्मा-
न्तरेषु त्याग्यत्वमुच्यते, न तत्तत्कर्मैस्वपि त्याग्यत्वमुच्यते । तथा
सति दर्भेषु पिण्डदानस्य दर्भैः पितृतर्पणस्य ऋषिदेशः प्रसक्तगीतं
स्यात् । एतस्मादवगम्यते, एकत्र विनिमुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र
विनियोगोऽस्तीति । तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

“दर्भाः कण्ठाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरम्बयः ।

अयातयामाग्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

रिक्तासु विनिवृक्ता अपि विनियोज्याः । तत्रात्र सूत्रपरि-
शिष्टम्—

“दर्भाः क्षणाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरम्बयः ।

अथातयामास्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः” ॥

इति । यातयामं जीर्णैः, यत्र भवति तदयातयामं सुवीर्यं
कार्यक्षममिति यावत् । अत्र मरीचिभ्यो विशेषः—

“मासे नभस्समावस्था तस्यां दर्भाद्यो मतः ।

अथातयामास्ये दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

इति ॥ ४ ॥

ममा ।

इति । मरीचिः—

“मासे नभस्समावस्था तस्यां दर्भाद्यो मतः ।

अथातयामास्ये दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

इति । एतस्मादचनात्, चापस्यास्माकस्यायामाहुतानामेव
दर्भाद्यमकृत्यावकाशः पुनः पुनर्विनियोज्यत्वमिति बहुसम्भवा-
भावसा । केचित्तु सूत्रपरिशिष्टवचनात्, साक्षात् एव दर्भाणा-
मयातयामत्वम् । मरीचिबलमाह—

“अदाचिनाहरेदिहान् प्रसृष्टे केमने कुमारान् ।

अभावे तु कस्यचित् परेहनि विवर्जयेत्” ॥

इत्यस्मादपवादकमिच्छायाः । अमुहारीतकन्येनासपि केषाञ्चि-
दर्भाणां परिवर्जनमाह । तदुच्यते—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह —

पार्वणे वसिष्ठोक्ते देवार्चयाहे देवान् परिचरन् दक्षिणजानुपातनं कुर्यात् । पितॄन् पुनस्तदर्थं यावत्करणे परिचरन् वामं जानु पातयेदिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“चितो दर्भाः पयि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्त्तयेत्” ॥

इति । तथा तस्यैव —

“पिण्डार्धं ये स्मृता दर्भा यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च त्वागस्तेषां विधीयते ॥

जीवीमध्वे च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयात् यथा कायस्तथा कुशाः” ॥

इति । येः कृतं पिण्डतर्पणमित्यभिधानात् यैर्देवतादितर्पणं कृतं तैः पिण्डतर्पणकरणे त्वदोषः । जीवीमध्वे चेति षष्ठ्यं मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यस्वापवादकम् । मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यत्र मूत्रोच्छिष्टप्रक्षेपे चेति कश्चित् पाठः ॥ ४ ॥

दक्षिणमिति । पार्वणे देवं कर्म कुर्यान् दक्षिणं जानु पातयेत् भूमौ स्थापयेत् । पित्रं कर्म कुर्यान् सव्यं जानु पातयेत् ।

निपातो न हि सख्यस्य ज्ञानुनो विद्यते क्वचित् ।

सदा परिचरेत्तत्ता मितृनप्यत्र देववत् ॥ ६ ॥

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्या पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्र वामजानुपातनं क्वचिदपि नास्ति । किं तर्हि, पितृभ्यं देववत् परिचरेत्, सदा यावद्ययोगमित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमासने कुशदानसुखं, तत्पितृनुद्दिश्य दातव्यं न ब्राह्मणा-
मित्याह —

इति—ऋतुनैव हि पाणिनेत्युक्तप्रकारेण, पितृभ्यो दत्तेषु

प्रभा ।

सदाशब्देन पितृकर्मान्तःपातिनि दैवकर्मैश्चपि दक्षिणजनु-
धातमुपदिशति ॥ ५ ॥

ग्रासद्विक्रमनिवाय ग्रासतस्याह निपात इति । अनेति परा-
धीनं पूर्ववाच्यमुपपद्यते । अत्राभ्युदयिकस्याह क्वचिदपि पितृ-
कर्मैश्चपि सख्यज्ञानुपातो न कर्तव्यः । किन्तु अत्र पितृनपि
भक्त्या देववत् परिचरेत् । पितृकर्मापि दक्षिणजानुपातेनात्र
कर्तव्यमित्यर्थः । सदेति प्रयोगपरिसमाप्तिपर्यन्तमेव कर्तव्य-
मित्युपदिशति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानुपवेश्य ऋतुनैव पाणिना कुशान् दद्यादित्युक्तम् ।

परिमिटप्रकाशः ।

कुशेषु, तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोत्रनामभिः सम्बोध्य पितृनर्घ-
मर्घापात्रस्वजलादि दापयेत् दद्यादित्यर्थः । तेन सम्बोधनाग्नेन
गोत्रनामनी उच्चार्ये इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

कुशदानप्रकारमाह पितृभ्य इति । पार्श्वेषु पितृभ्यः स्वधेत्वनेन
अथ तु नमःपदादिना दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोत्र-
नामभिः पितृनामस्य संबोध्य अर्घ्यं प्रदापयेत् दद्यात् । स्त्रावे
षिच् । पितृणां बहुत्वात् गोत्रनामभिरिति बहुवचनम् । पित्रादि-
संबन्धिपदोक्तेस्त्वसंशयार्थं वा । तदत्र पितृभ्य इति दत्तेषु इति
सुस्पष्टमभिधानात् कुशदानमतिक्रम्यार्घ्यदाने गोत्रनामभिरामस्य-
चोपदेशाच्च पितृभ्य इत्यनेनैव कुशा देयां नात्र गोत्रनामभिरा-
मत्वञ्चम् । तथा च व्यासः—

“चतुर्थी चासने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संवृत्तिमपरे जगुः” ॥

इति नित्यमासनदाने चतुर्थीमाह । तदिदं चार्क्यं ब्रह्मदीपा-
नामव्यादरणीयम् । तेषां हि तर्पणे प्रथमाऽनुशिष्यते सम्बुद्धिवाक्ये-
षाम् । यत्तु नारायणोपाध्यायेन व्याख्यातम्, इति कञ्चुनैव हि
पाणिना इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु इति । तदसङ्ग-
तम् । इति शब्दस्वानर्थकत्वापत्तेः । पितृभ्य इत्यस्य चानतिप्रयो-
जनतापत्तेः । पितृभ्यो हि आर्घ्यं दीयते । त्यागवाक्यप्रकारोप-

[प्रभा]

देशपरत्वे तस्य न किमप्यनर्कम् । यद्याशुतार्थपरित्यागे
 भानाभावात् । अन्वयः यवजसादाव् योऽर्घोऽवगम्यते स श्रुत्या-
 ऽवगम्यते इति हि शास्त्रतात्पर्यविदी वदन्ति । स चार्घो न
 युज्यते विना कारणसुवस्त्रष्टुम् । युतैर्बलवत्त्वात् । एतेन, इति
 इत्यनेन भीषणामभिरामन्वा इति प्रकृत्यमानप्रकारेण पितृभ्यो-
 दत्तेषु कुशेषु इति तत्त्वज्ञतां व्याख्यानमप्यसङ्गतं वेदितव्यम् ।
 इतिप्रसङ्गः प्रकृत्यमानपरासंज्ञकत्वस्यादृष्टवरत्वाच्च । तथा
 ज्ञानसूत्रपरिशिष्टम्—

“भीषं स्वर्गार्थं सर्वत्र क्षेत्रस्याव्यक्तकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न युज्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः शिवा तर्पणकर्मणि ।

पितुरव्यक्तकाले च कर्त्ता एवं न युज्यति ॥

शर्मवर्ष्मादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

अर्घ्योऽव्यक्तकाले च कर्त्ता एवं न युज्यति” ॥

इति । तत्र शर्मवर्ष्मादिके कार्ये इत्युपसंज्ञतत्वात्
 पूर्ववचनव्यतिरेकस्य सर्वत्र पदस्यापि अर्घ्यादिके कार्ये सर्वत्रै-
 वत्वसंज्ञादर्थदानात् पूर्वं कुशासनदाने गोत्राद्युद्देशो-
 नास्तीत्युक्तं भवति । सामान्यस्य विशेषतरपरत्वाच्च स्थितमेव ।
 तदेवं पितृभ्य इति दत्तेषु इत्यत्र यद्याशुतार्थपरित्यागेनास्तिष्ठार्थ-
 वरत्वाभावात् न केषलं प्रमाणाभावः, किन्तु प्रमाणाविरोधो-
 ऽस्तीत्यवैतम् ॥ ७ ॥

नाचापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।

पाचाणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥ ८ ॥

परिमिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह—

पार्वण्यवत् नात्र प्राचीनावीतित्वकरणं न च पित्र्यं तीर्थं जल-
गन्धादिदानाय मुनिभिरिष्यते । किं तर्हि, अर्घ्यपात्राणां जलेन
पूरणं, आदिशब्दात्तत्रैव गन्धादिदानं, बहुवचनादश्रोतर्गादि
यावदेव पित्र्ये कर्म, दैवेनैव तीर्थेन कुर्यात् । एवकारः,

“जान्दीसुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डीदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चिज्जापतेः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणीकप्राजापत्यतीर्थव्यावृत्त्यर्थः । उपवीतित्वम-
प्यत्र कर्तव्यम् । यथा ब्रह्मपुराणम्—

“तिलाले तत्र विकिरणशस्तश्च तथा यवान् ।

सर्वं यन्नोपवीती तु न कुर्यात् अपसव्यकम्” ॥

कारवेदित्वादिप्रयोजकनिर्देशस्तु परोपदेशपक्षे अन्यद्वाराऽपि पार्वण्य-

प्रभा ।

नाचेति । पार्वण्यवदपसव्यकरणं पित्र्यं तीर्थं चात्राभ्युदयिके
मुनिभिर्नैष्यते । अर्घ्यपात्राणां जलेन गन्धादिना च पूरणम्,
आदिशब्दादप्यपि सर्वं पिष्टकृत्यं दैवेनैव तीर्थेन कुर्यात् ।
अपसव्यकरणविधात् उपवीतिनैव सर्वं करणीयमिति पर्यव-
स्यति । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् करायाऽयपवित्रकान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत् तृद्विचारं कर्तव्यं नैकोद्दिष्टवत् स्वयं कर्तव्यतानियम इत्येतदर्थः ।

तथाऽत्र न वामोपचारः किन्तु दक्षिणोपचारः । यथा शातातपः—

“पूर्वाह्णे देविकं कार्यं ब्राह्मभ्युदयार्थकम् ।

संध्येन सोपवीतेन कलुदग्नेश्च धीमता” ॥

संध्येन दक्षिणोपचारेण । अतएव कात्यायनः । “अथाभ्युदयिकं प्रदक्षिणमुपचारः” । जोभिरुवाच—“अथाभ्युदयिके आचे युग्मानागयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्घ्यप्रदाने पार्व्यात् विशेषमाह—

युग्मान् पिबब्राह्मणान् ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेगितस्य

प्रभा ।

“तिसार्धं तत्र विकीरेत् प्रथमस्तान् तथा यवान् ।

सर्वं यक्षीपवीती तु न कुर्यादपसव्यकम्” ॥

इति । उक्तञ्च—

“सदा परिचरिद्भक्त्या पितृनृप्यत्र देववत्” ।

इति । अस्मादवनम्यते नात्र वामोपचारः कर्तव्यः किन्तु दक्षिणोपचार इति । तथा च आश्वलायः । “आभ्युदयिके आचे युग्मानागयेत् प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्घ्यप्रदाने विशेषमाह ज्येष्ठोत्तरकरानिति । ज्येष्ठस्य धंति-

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर उपरि येषां ते तथा, कराग्रे पवित्राग्रं येषां ते कराग्राऽग्र-
पवित्रकाः । तांस्तथाविधान् कृत्वा अर्चनपात्रस्वजलपुष्पादि तद्वस्ते
दातव्यम् । न तु यथा पार्वणे एकस्य पित्राग्राग्रस्य हस्ते, तथा
पितामहस्य, तथाऽपरस्य प्रपितामहस्य दीयते तथाऽनेति ॥ ८ ॥

ग्रभा ।

ज्येष्ठस्य उत्तरः उपरि स्मितः करो येषां, ज्येष्ठस्य करोपरि करो-
येषामिति वा । येषां करोपरि ज्येष्ठस्य कर इत्युभयतरापि
तुल्योऽर्थः । अन्येषां ब्राह्मणां करस्योपरि ज्येष्ठस्य करः
स्नाययितव्य इति तात्पर्यम् । कराग्राग्रपवित्रकान्, कराग्रे
अग्रपवित्रं पवित्राग्रं येषां, तथाविधान् कृत्वाऽर्घ्यं दातव्यम् ।
अग्राभ्युदयिके एकैकस्य ब्राह्मणस्य हस्ते न दीयते । पार्वणे
हि “एकैकस्यैकैकेन ददाति” इति श्रावकस्ये पित्रादिप्रत्येक-
ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानमुक्तम् । अत्र तथा न कर्तव्यम् । किन्तु पित्र-
पितामहप्रपितामहब्राह्मणानां करान् मिलितान् कृत्वा तदुपरि
अर्घ्यदानं कर्तव्यमित्ययमत्र विशेषः । ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मानि-
त्युपक्रमात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपसंहाराच्च तथा प्रतीतिः ।
अथवा ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मानित्वनेन बहूनां युष्मानां ज्येष्ठोत्तर-
करत्वलाभात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्यनर्थकं स्यात् । तस्मादय-
मेवात्र विशेषः । कराग्राग्रपवित्रकत्वन्तु न विशेष इति पार्वणे-
ऽप्यतद्विशिष्टम् । यद्यपि पार्वणे कराग्राग्रपवित्रकत्वं न विहितं,
तथाप्येतेन लिङ्गेन तत्र तद्विधिरनुमातव्यः । यथाहुः—

अनन्तगर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पवित्रं व्याकरोति—

कुशस्य पत्रद्वयं अनन्तगर्भशूलं सायं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र पवित्रं
ज्ञेयं, न तु प्रकृते चर्घ्यपानप्रमाणे ॥ १० ॥

प्रश्नः ।

“लिङ्गादपि विधिज्ञेयो दर्भेऽपि विकीरो यथा” ।

ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्तु तत्र न शक्यमनुमातुम् । “एकैकस्यैकैकेन
ददाति” इत्यनेन विरोधात् । किञ्च पार्वणे दक्षिणायत्वमपि
पवित्राणां न विहितं, किन्तु तस्मै कुशस्य दक्षिणायाणां दानदर्श-
नात् पवित्राणामपि तथा दानं कल्पनीयमिति भवतां सिद्धान्तः ।
एवञ्चान्तरङ्गत्वादाभ्युदयिवे दृष्टं करामाश्रयपवित्रकत्वमेव कल्प-
यताम् । विक्रतो दर्शनादपि सत्त्वाभावाद्वायां प्रकृती कल्प-
कत्वा दृष्टव्या । विक्रतो यत्र षोडशर्त्विजां गोशतदक्षिणाया-
विभागस्वाभिधानात् प्रकृती ज्योतिष्टोमे अनुक्तोऽपि षोडशर्त्विजां
चादशशतगोदक्षिणाविभागो यत्र कल्पते, तथैवात्रापि कल्प-
चित्तुसुचितमित्यसु किं विस्तरेण ॥ ८ ॥

करामाश्रयपवित्रकानित्युक्तम् । तत्र किं नास्त पवित्रमित्य-
पेक्षायामाह अनन्तगर्भमिति । अनन्तगर्भमिति मत्वर्थीय-
इत्युक्तव्यः । अस्तवत्तिङ्गान्तररहितमप्यसहितं प्रादशपरिमाणं

एतदेव हि पिबूल्यालक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ सीमन्तमूर्धमुन्नयति सूरिति दर्भपिबूलीभिरेव प्रथममित्यात्र,
अन्यत्र च चूडाकरणे, एकविंशतिदर्भपिबूल्या इति सूत्रोक्तदर्भ-
पिबूल्या अपि एतदेव लक्षणमाचार्येणीकृतम् । तत एव यर्हिषः
प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति सूत्रोक्तमाज्योत्पवनार्थं यत्पवित्रं,
तदप्येतावत्तत्त्वमेव । न तु द्विवचननिर्देशात् द्विदलद्वयरूपम् ।
द्विवचनं तु कुशजातिवचनस्य पवित्रशब्दस्य दलद्वये प्रयोगात् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

कुशदलद्वयं सर्वत्र पवित्रं विज्ञेयम् । यत्र कुत्रचिदित्यनेन व्याख्य-
वगतेः यत्र यत्र पवित्रशब्दः प्रयुज्यते, तत्र तत्रायमर्थो बोद्धव्य-
इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

एतदेव हीति । पिबूल्या अपि एतदेव लक्षणं मुनिभिरुदा-
हृतम् । पवित्रपिबूलीवेकाद्वैतत्वार्थः । एतेन, अथ सीमन्तमूर्ध-
मुन्नयति सूरिति दर्भपिबूलीभिरेव प्रथममित्यादि सीमन्तकरण-
प्रकरणौयगोभिलसूत्रे, तथा चूडाकरणे, एकविंशतिदर्भपिबूल्या-
इति सूत्रे च यः पिबूलीशब्दः प्रयुक्तस्तस्यार्थः साष्टीकृतः ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत् पवित्रं, तदप्येतत्परिमाणमेव नातोऽधि-
कम् । एतेन, ततएव यर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति
गोभिलसूत्रे पवित्रे इति द्विवचननिर्देशेऽपि न तत्र विशिष्टद्वि-
दलरूपपवित्रस्य द्वित्वं प्रत्येतव्यम् । तथात्वे प्रादेशमात्रे इत्यस्या-

एतत्प्रमाणाभेदैर्कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शीर्षकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ॥ १२ ॥

पित्रामन्त्रानुद्रवणेऽप्यात्मालम्बे भवेच्चरोत् ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽन्ततभाषणे ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एके पृथ्वाः प्रादेशप्रमाणाभेदं कुशमयीं चार्द्रमञ्जरीं शुष्कां वा
अष्टयुक्तां पिञ्जलीमाहुः । इयञ्च हरिता वै सपिञ्जला इत्यत्र
याज्ञा, अथत्र तु पवित्ररूपेवेति ॥ १२ ॥

पित्रामन्त्रोच्चारणे, यन्त्रादौ विहिते हृदयसर्गे, ज्वेदने तस्यैव

प्रभा ।

नवैकत्वापत्तेः । सूत्रे तु पवित्रशब्दस्य पवित्रघटकदले लक्षणा
इत्युक्तं भवति । तत्र दललक्षणा तु, पवित्रेऽस्त्री वैष्णव्याविज्ञादि-
मन्त्रे तथा दर्शनात् । पवित्रमित्येकवचनं चण्डिदेव पवित्रे-
वेत्यादिमन्त्रे एकवचनप्रयोगादितिभावः । सूत्रः पवित्रशब्दः
कुशमयाविमलवचनो वा ॥ ११ ॥

एतत्प्रमाणाभेदमिति । अन्ये आचार्याः प्रादेशप्रमाणां कौशीमार्द्र-
मञ्जरीं शुष्कां वा शीर्षकुसुमां पिञ्जलीमाहुः । इयञ्च हरिता वै
सपिञ्जला इत्यत्र याज्ञा इति नादाद्युपोधायाः ॥ १२ ॥

पित्रामन्त्रेति । मायारिति च । पित्रामन्त्रस्वानुद्रवणे अनु-

* पित्रामन्त्रोच्चारणे, इति च उक्तं पाठः ।

† याज्ञाकर्मोपनिषत्ते, इति च उक्तं पाठः ।

माज्जारमुषिकस्यर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः सृशेत् ॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिमिटप्रकाशः ।

यज्ञादौ विहिते, अधोवायुसमुत्कर्गे नोर्द्धमुद्गारे, महति हावे न तु क्षिते । आक्रुष्टे पशवभाषणे, क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनापि मनसा, एतेषु निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जलं सृशेत् न त्वाचा-
मेत् । अन्यन्निगदव्यास्थातम् । पित्रममन्त्रानुद्गरे इत्सुपलक्ष्यम् ।
अतएव योगियाश्रवत्काः—

“रौद्रपितृगान्धराभ्यर्च्यस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याघ्रत्वालम्ब्य चात्मानं अपः सृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ॥११॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्रभा ।

चारणे । पित्रममन्त्रानुद्गरे इति पाठेऽपि तत्रैवार्थः । आत्मात्मने
हृदयस्यर्शे । आत्मनोऽमूर्त्तत्वात् स्थानिना स्थानं लक्ष्यते । अध-
मेवमेव चण्डालादिदर्शने । अवेक्षणे इति पाठे अवेक्षणं हृदयस्यैव
आत्मनोऽवेक्षणं हृदयस्य यज्ञादौ यद्विहितं तस्मिन्निति परि-
मिटप्रकाशः ।

अधोवायुसमुत्कर्गे नोर्द्धगारे । पशवे उच्चैर्हासे न क्षिते ।
माज्जारस्य मूषिकस्य च स्यर्शे । आक्रुष्टे इति भावे निष्ठा ।

प्रभा ।

पक्षभाषणे : शोधसम्भवे परव्यभ्रमं विनापि । एषु निमित्तेषु,
सर्वेष्विति कदाचिदप्येवंविधेषु निमित्तेषु जातेषु कर्म
कुर्व्यादौ जलं सृष्टेत् न त्वाचमिन् । यदाह योगिपुत्रवक्त्रः—

“रौद्रपिशाचुराक्ष्मास्तृणाक्षिवाभिवारिकान् ।

व्याहृत्याश्रयः साक्षान्तपः सृष्ट्वाऽप्यदाचरेत्” ॥

इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

अक्रिया विविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाऽयथा क्रिया ॥ १ ॥

स्वशाखाश्रयमुत्प्लुत्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अकरणं परशाखोक्तकरणं विहितेतरप्रकारेण क्रमात्तरादिना
करणं, त्रिविधैव कर्मणामक्रिया, निष्फलत्वात् ॥ १ ॥

परोक्तोक्त्यच विशेषमाह—

स्वशाखोक्त्यादादिकमुत्प्लुत्य पारशाखिकं स्वशाखोक्तविपरीतं यः
कर्तुमिच्छति शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञानवान् । तस्य यत्कृतं
तन्निष्फलम् ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुशासनार्वादानादी आहृतिकर्तव्यतायां प्रायः सर्वैरेवा-
धार्थ्यैरन्योऽन्यच्च प्रकारः उपदिष्टः । स च तदीयैरेव कर्तव्यो-
गत्वन्मैः । अन्वस्य स्वशाखोक्तकरणमक्रियैवेत्याह अक्रियेति । कर्म-
करणशीलानां कर्मस्यचिकुर्वाणानां त्रिविधा अक्रिया मुनिभिः
कथिता, अकरणं परोक्तकरणमवधाकरणश्चेति । अयथाकरणञ्च
पौर्णार्थ्यविपर्ययासेनाशुष्ठानम् ॥ १ ॥

स्वशाखाश्रयमिति । यस्मादवत् स्वशाखोक्तस्य प्रयोगस्यान्तरा-

यन्नास्मात् स्वशाखायां परोक्षमविरोधि यत् * ।

विहङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वशाखायां यत् नोक्तं परशाखायां, यथा अग्नीमानो याजुर्वेदिक-
मग्निहोत्रम् । यद्वा स्वशाखायां नोक्तं परशाखायां सारूपतो वा
अविरोधि । यथा मनुनोक्तम्—

‘‘मिक्षामग्निमन्दस्वमुपवीतं कर्मकृतम् ।

अथ प्रास्य विनष्टानि शृङ्गीतान्यानि मन्त्रवत्’’ ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूर्वकं शृङ्गास्तरे मन्त्राभिधानं तदर्थज्ञैः
कर्तव्यमेव । पौराणिकादि तु साधारणत्वात् पारस्वमिति तदपि

अस्ति ।

अत्रा परोक्षमनुतिष्ठति । तस्य तावदवयवमित्युक्तम् । यत्
मुनर्दुर्बुद्धिः स्वशाखाययं प्रयोगमुत्सृज्य अत्राशाखादिना परशाखा-
ययं प्रयोगं विकीर्यति, तस्य यत् कृतं तन्निरूप्यम् । तस्येति
वेदिकी कथी । तुल्यत्वेन पूर्वस्यादस्य भेदं प्रज्ञापयति ॥ २ ॥

वक्ष्यामितीति । यत् स्वशाखायां नास्मात्, तत्परोक्षमपि
विहङ्गिरनुष्ठेयं यदि स्वशाखाया न विरुध्यते । तत्र दृष्टान्तः
अग्निहोत्रादिकर्मवदिति । अग्निहोत्रं किञ्च अग्नेर्गशाखायां
नास्मावते, किन्तु अग्नेरप्यध्वर्युशाखापरिपठितं तदनुष्ठेयते ।

अथ किञ्चिदुक्तमस्ति । प्रथमश्लोके तावत् परोक्षकर-

* परोक्षमविरोधि यत् इति, परोक्षमविरोधि च, इति च शङ्को ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्रग्धास्त्रीकृतादधिकमनुष्ठेयमेव । यथा देवताभ्य इति मन्त्रकृपादि ।
यत् स्रग्धापरिशिष्टोक्तम् ।

“वद्वत्त्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्त्तव्यं प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवेत्” ॥

तस्माधारणानां परोक्तानाञ्च नावश्यमनुष्ठानमित्येवंपरम् । न तु
स्रग्धास्त्रीकृतमात्रमेवानुष्ठेयमिति तस्यार्थः । स्रग्धानुष्ठानां साधार-
णानां उपदेशानर्थकत्वापत्तेः । शास्त्रान्तराधिकरचविरोधाच्च ॥ ३ ॥

प्रभा ।

सक्रियेत्युक्तम् । द्वितीयश्लोकेन स्रग्धास्त्रीकृतं प्रयोगमुपेक्ष पर-
शास्त्रीकृतप्रयोगस्यानुष्ठानं निषिद्धम् । द्वितीयेन तु यत् स्रग्धास्त्रायां
नोच्यते, अविद्वत्त्वं तत् परीक्षमप्यनुष्ठेयमित्युपदिष्टम् । तत्र
स्रग्धास्त्राद्यमित्यनेन स्रग्धास्त्रीकृतप्रयोगपरित्यागेन परशास्त्रीकृत-
प्रयोगानुष्ठानस्य निन्दितत्वात् परीक्षा चेत्कृतेन स्रग्धास्त्रीकृतप्रयोगा-
नुष्ठानकाले परीक्षस्यानुष्ठानसक्रियेत्युच्यते । एवञ्च स्रग्धास्त्रीकृतस्य
प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परोक्तानुष्ठानं न कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः ।
अन्यथाऽनर्थकत्वापत्तेः । तच्चेदं स्रग्धास्त्रीकृतप्रयोगस्यान्तराऽन्तरा
परशास्त्रीकृतस्यानुष्ठानं श्रौतेषु न शक्यते निषेधम् । श्रौतादि-
तत्तच्छास्त्राद्यु तेषां तेषामेवैकैषामेव कर्त्तव्यपदेशात् । श्रौतुक्ता-
ध्वर्युप्रभृतिभिश्च विभिन्नशास्त्रिभिः ऋत्विग्भिर्व्यभिच्यते । तथाच
होता वषट् करोति अध्वर्युर्जुहोति उक्ताता चोक्तायतीत्यादिकं
तत्र तत्र विहितम् । तस्मात् परिशेषात् स्रग्धास्त्रीकृतप्रयोगस्या-

प्रमा ।

नराऽनरा परोक्षस्यानुष्ठानमक्रियोक्तमिति वक्तव्यम् । तथाच
शास्त्रभाष्ये जीज्ञात्मेरुद्धतं गृह्यपरिशिष्टम्—

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताद्वानेवमारम्भविधानतः ॥

वद्वत्त्वं वा स्वयच्छ्रोत्रं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे ह्यते सर्व्यः ह्यतो भवेत् ॥

श्रौतेषु सर्व्यशास्त्रोक्तं सर्व्यस्यैव प्रबोधितम् ।

स्मार्त्तं साधारणं तेषु याज्ञं श्रौतेषु कर्मसु” ॥

इति । तथा गृह्यासंबन्धः—

“शास्त्रतत्त्वेषु सर्वोक्तं तत् कुर्व्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः खलु सामान्या ते श्रोत्रा शिष्यादिभिः ॥

ह्यनो वाऽतिरिक्तो वा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

तेन सन्तनुयात् यन्न न कुर्व्यात् पारतन्त्रिकम् ॥

यः स्वशास्त्रोक्तमुक्त्व परशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

कर्ममाचरन्ति सन्तः श्रोत्रे तमसि मज्जति” ॥

इति । तद्विषं तत्तत्त्वन्ती श्रीभिल्लुल्लस्य वचनचयं कात्यायन-
समानार्थम् । तत्र प्रथमवचनं यज्ञात्मातमित्यनेन, द्वितीयवचनं
परोक्षा चेत्यनेन, तृतीयवचनं स्वशास्त्रावसमुक्त्वेत्यनेन समाना-
र्थम् । अपि याज्ञः—

“प्रयोगः सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये तत्तत्त्वन्ती न निष्पत्तिर्न च कर्मः” ॥

प्रभा ।

इति । न च प्ररोक्तगुणानुपसंहारे शास्त्रान्तराधिकरणन्याय-
विरोध इति वाच्यम् । तन्मारायस्य श्रौतविषयत्वात् । वाच्यनिवे-
ष्टे न्यायानवताराच्च । किञ्च नास्तीऽभेदेऽपि यथासम्भवं रूपमिदा-
दिभ्यः तस्य तस्य कर्मान्तरत्वमेवेति कुत्र कस्य गुणोपसंहारः ।
न हि कर्मान्तरे कर्मान्तरगुणानामुपसंहारः शास्त्रानुमतः ।
अतएव—

“नेकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यन्तायते यतः” ।

इत्यनेन वैश्वदेववल्गिकर्मणोः सामान्ययोः विशेषोक्ताभ्यां ताभ्यां
कर्मान्तरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति । यच्च पुराणोक्तं साधारणं, तत्
यद्यपि न पारक्यं, तथापि स्वशास्त्रोक्तप्रयोगे न तस्य गुणोपसंहारः ।
तस्य कर्मान्तरत्वात् कर्मान्तरे च कर्मान्तरगुणानामुपसंहारा
योगात् । पूर्वोक्तभृशपरिशिष्टे अनारभ्यविधानादभ्यैर्गृह्यादेः समु-
चयनिषेधाच्च । किन्तु स्वशास्त्रोक्तप्रयोगानुष्ठानानन्तरं फलभूय-
स्वार्थमिच्छया तस्याप्यनुष्ठानं भवेदित्यपि वैश्वदेववल्गिकर्मणोः
स्वयमेव वक्ष्यति । अनारभ्यविधानैः समुचयेऽप्येव गतिः । तेषा-
मनुष्ठाने फलभूयस्वमननुष्ठानेऽपि गृह्योक्तमात्रस्यानुष्ठानात् फल-
सिद्धिः । तथाचोक्तं, ब्रह्मणं वा स्वगृह्योक्तमित्यादि । मदन-
पारिजातेऽप्युक्तम् । असमर्थेनैव स्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति
तावतेव तस्य शास्त्रार्थसिद्धेरुक्तत्वात्, इति । तस्मात् श्रौतेषु
पारशास्त्रिकं कर्त्तव्यं, गृह्योक्तेषु तन्न कर्त्तव्यम् । अनारभ्य
विहितस्तु गृह्योक्तेऽपि प्रयोगे कर्त्तव्यं, परमेषामकरणेऽपि

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदिमोहात्कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत्तत्रैव समापयेत् ॥ ४ ॥

परिगृह्यमाणः ।

देवादयश्चा क्रियायां यत्कर्तव्यं तदाह—

प्रवृत्तं प्रारब्धं यत्कर्तव्यं, करणे सत्त्विवाक्यथा क्रमान्मतेन कुर्यात् ।
तत्र यस्मात्पदार्थादारभ्य यत्कर्तव्यमवसाज्जातं तत्तत्रैव पुनर्यथोक्त-
प्रकारेण कुर्यात् । यथा नन्दोऽर्जुनगन्धदानयोः क्रमान्मतेनाहहाने-
त्यत्रा करणकाले ज्ञातयोस्तत्र प्रारभ्य पुनरनुष्ठानम् ॥ ४ ॥

प्रमा ।

एतद्विज्ञेयमात्रकरणत् कर्तव्यमिति, यथास्मन्निहितान्तं करणे तु
कर्तव्यमिति । समान्यस्तु प्रयोगः यथास्मन्निहितमिति । परत-
श्चन्द्रया कर्तव्यः । तत्रापि कर्तव्यमात्रेण । ॥ ५ ॥

प्रारभ्यस्य कर्तव्यो देवादयश्चाकरणे सत् कर्तव्यं, तदभिधीयते
प्रवृत्तमिति । प्रारब्धं कर्तव्यं मोहात् कथञ्चन यद्यन्यथा कुर्यात्,
तत्र, यत्कर्तव्यं यदि क्रमोपादिति परतः करणादसमाप्ते कर्तव्यं
क्रमोपादये तत्तत्तदा करणं ज्ञाते कर्तव्यं पदार्थादारभ्य तत्
कर्तव्यमन्यथा भूतं, तत्तदाह पदार्थादारभ्य तत् कर्तव्यं समापयेत्
न नृपकमादरभ्य । यथाह करणमप्राकरणं पौर्वापर्यदिपर्ययेषु
करणम् । यथा करणे कुर्याद्यनदानादीनां कर्तव्यमिति करणे
क्रमविवर्जायेव वा करणे प्रधाननिमित्तैः पूर्वं ज्ञाते यस्मात्
पदार्थादारभ्यान्यथा करणं कर्तव्यं, तस्मात् पदार्थादारभ्य

प्रभा ।

पुनस्तत् करणीयम् । यथा वा षोडशश्रावणानां कक्षाव्यकरणे
 सपिण्डीकरणात् पूर्व्यं तज्ज्ञाने यत् आहं न कृतं तस्मादारभ्य
 पुनः करणीयम् । माससाध्यदर्शपौर्णमासवत् सप्तसप्तसंवत्सरसप्ता-
 दिवश्च संवत्सरसार्धं षोडशश्रावणमप्येकं कर्म । तच्चैतदाद्यश्राव-
 णोपक्रम्यते सपिण्डीकरणेन च समाप्यते । दर्शपौर्णमासादि-
 वदेवानेकदिनसम्प्राप्यः प्रयोनोऽपि तस्यैव एव ।

यच्च तत्त्वकज्ञिरुक्तं, क्रमरूपाङ्गातुरोचने प्रधानीभूतश्राव-
 णराश्यामाहृतेरयुक्तत्वात् यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यमिति । तच्चि-
 न्त्वम् । अनन्वयमतेर्वचनात् । वाचनिके चार्धे न्यायानवतारात् ।
 तथाचोक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्व्यात् नास्ति वचनस्वाति-
 भार इति । यथापरमुक्तम् । प्रवृत्तमन्यथा कुर्व्यादिति वचनं
 प्रयोगसध्य एव सुकरत्वेन बोध्यमिति । तदपि प्रमाचक्षिमेवा-
 भावात् सुकरत्वं च चाकिञ्चिद्व्यकरत्वात् कक्षनामात्रम् । न च
 तद्विज्ञोऽपि निस्तारः । षोडशश्रावणानामेककर्मत्वात् संवत्सर-
 सम्प्राप्यस्य तद्वयोनस्यैकत्वात् । फलजनकापूर्व्यत्वात् कर्मचो-
 ऽप्येकमिति । तुल्यकक्षाणां षोडशश्रावणानामेकतमासिहो प्रधाना-
 पूर्व्योपि चैर्दर्शपूर्व्यवदिति च तैरेवोक्तम् । शरत्काले मङ्गलपूर्व-
 त्वेकवचनं न्युतेरेकप्रयोगसाध्यत्वेनेककर्मतापन्नक्रियाकलापजन्यस्य
 वाक्यार्थीभूतनियोगस्यैक्यादर्शवत् प्रत्येकं तत्तत्कर्मणां सङ्ख्यः
 कलिकापूर्व्यजनकत्वादैन्यदध्यादियामवदिति शीघ्रं दुर्गोक्तव-
 प्रकरणे । तस्मात् तस्मतेऽपि षोडशश्रावणमेकमेव कर्म प्रयोगश्च

अस्मात्ति यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नाहतिः सर्वकर्माश्च ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अन्यथा कृतयोस्तु प्रयोगमन्वेषे प्रत्येककर्तव्यं तदाह —

समाप्ते अन्यथा कृतोऽन्यथाकरणधाने सति यत्पदार्थान्यथाकरणं
जातं तमेव यद्योक्तक्रमेण पुनः कुर्यात् । न ततः आरभ्य सर्वं
कर्माणां कृतम् । एतच्च पुनरनुष्ठानमविद्यमाने दुःकरत्वे च कर्तव्यम्* ।
येन तु विद्यमानो दुःकरत्वे च तत्र विद्यमानरचनेन न त्वाहतिः ।
यथाऽकृतोऽसर्वस्वाश्रयस्य ब्राह्मणैर्भोजने पुनरवाप्तास्तरीत्यादनीत्सर्गे ।
अन्यथा ब्राह्मणोपरोचसहस्रवाचापत्तेरिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

तस्मैक इति सपिण्डीकरणत्वात् पूर्वं कस्याप्यकरणकारणे
तदादिवादानां पुनः करणं न भवति वारयितुमित्यास्तां
विस्तरः ॥ ४ ॥

समाप्ते इति । कर्माश्च समाप्तानन्तरमन्यथा करणधाने
यदन्यथा कृतं तावन्मात्रमेव करणीयं, न तु तदारभ्य सर्वं कर्मा-
वर्त्तनीयम् । असमाप्ते कर्मास्तन्यथा करणकारणे तु कृतस्याप्या-
हतिरनेनाऽपि दर्शिता । अन्यथा करणस्याप्यकरणमेव न तु
क्रमविपर्ययेन करणमपि । प्रधानस्य निष्पन्नत्वे क्रमविपर्ययस-

* इत्यन्वयः, — इति च न दुःकरणीः पाठः ।

प्रधानस्वाक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देवादक्रियायां यत्कर्तव्यं तदाह—

प्रधानस्य कर्मणो गन्धादिदामादेर्धन्वाकरणं उत्कर्षश्च तदङ्गभूतः
कृतस्तत्र पुनरङ्गानुष्ठानसहितं तत्कर्म कर्तव्यम् । अङ्गमात्रस्य
तूत्कर्षस्वाकरणे प्रधानस्य कृतस्य नावृत्तिर्नाप्यङ्गानुष्ठानम् ।
किन्तु तत्समाधानार्थम्—

“अत्रानात् यदि वा मीहाश्चवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विध्योः सम्पूर्णं स्वादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाश्रयत्करोक्तमनुष्ठेयम् । एवं समाप्ते प्रथमे चम्यथा-

प्रभा ।

स्वाक्रिच्छित्करत्वात् । पुनः कुर्यादिति पुनःशब्दो दशाहान्ते
पुनः क्रियेत्वादिवत् सौख्यशैली ।

“या नार्थकृतसमीमन्ता प्रसूयेत कदाचन ।

अङ्गे निधाय तं वासं पुनः संस्कारमर्हति” ॥

इत्यादिवत् प्रतिप्रसवादद्योतकी वा ॥ ५ ॥

तावन्मात्रकरत्वेऽपि विशेषमाह प्रधानस्येति । यत्राङ्गमात्रं
कृतं प्रधानान्तु न कृतं तत्राङ्गसहितं प्रधानं पुनः करणीयम् ।
यत्र तु प्रधानमात्रं कृतं न त्वङ्गं, तत्राङ्गानुरोधेन साङ्गस्य
प्रधानस्य नावृत्तिर्न वा तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणम् । एतद्वचनार्थ-

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

मायव्रतगतं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

करचक्रान्तेऽप्येतदेव समाचक्षते इति । अन्त्येष्टु तदङ्गस्य साङ्गप्रधान-
प्रयोगाङ्गस्य उपवीतित्वादेरकरचरे न साङ्गप्रधानस्य कृतस्याश्रयः
नाप्युपवीतित्वादेः कदचं, किन्तु विष्णुस्मरणमेव प्रायश्चित्त-
नित्याहुः ॥ ६ ॥

वसिष्ठोक्तपरात् वक्षन् विशेषानाह—

वसिष्ठोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां आव्यत्येन सम्मन्त्रि गायत्र्याः
पञ्चाङ्गवोयो मधुमध्वितिचिर्जपो मधुदातेति मन्त्रसहितः, सोऽत्र
तत्तत्त्वं विना पठनीयः । एवं च भोजनकाले सन्तः पठनीय एव
पूर्वकाले निषेधात् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

दक्षीणोत्तरयोः पूर्वपक्षे चन्ववाकरचक्रकरचपर्य्यपसितमित्यव-
काशः । किन्तु तत्र कर्तव्यः सम्पूर्णत्वाय विष्णुस्मरणं कर्तव्यम् ।

“अत्रासाहं यदि वा मोहाद् प्रच्यवेताधरीषु यत् ।

अरवादेव तद्विध्योः संपूजे सादिति नृतिः” ॥

इति योगियाश्रयस्थोक्तेः ॥ ६ ॥

आसङ्गिकमभिधाय वसिष्ठोक्तपार्वणादाभ्युदयिके विशेषाने-
काहं मधुमध्वितीति । अशितुमिच्छतामिति संबन्धलक्षणा पठनी ।
अत्र वसिष्ठोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां ब्राह्मणानां आव्यतया

न चाश्वत्थु जपेद्व कदाचित्पितृसंहितान् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

भुञ्जानेषु, यद्वा च विश्वपतिः इत्यादिपितृसंहिताजपो यस्तत्र विहितः, सोऽत्र न कर्तव्यः । किन्तु तत्स्थानेऽन्य एव सोम-सामादिजपोमङ्गलः कार्य इति । तथाच कात्यायनः— पित्रामन्त्रवर्जो जप इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

गायत्रानन्तरं मधुवातेति ऋक्त्रयजपानन्तरं मध्विति त्रिर्जपो-यो विहितः, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः कार्यः । मधुमध्वित्यत्र प्रथमं मधुपदं मधुद्रव्यपरम् । तथाच मधुद्रव्यप्रकाशकस्य मधु-शब्दस्य तत्र यस्त्रिजप इति वदन्ति । वस्तुतस्तु प्रथमं मधुपदं मधुवातेत्यादिऋक्त्रयपरम् । “तत्रसूक्तानामादिब्रह्मणेन विभिरनादेशे” इति सूत्रकारवचनात् । द्वितीयं मधुपदञ्च स्वरूपपरम् । आहकल्पे मधु च त्रिर्जप इत्येकस्यैव मधु-शब्दस्य त्रिर्जपाभिधानात् । तथाच मधुवातेति ऋक्त्रयजप-इदानीं न कर्तव्यः । यस्मितुमिच्छत्यमिति करणात् भोजन-पूर्वकाश एव मधुमन्त्रजपोनिषिध्यते । भोजनकालादौ तु न कर्तव्य एव ॥ ७ ॥

न चाश्वत्थिति । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पितृसंहिताजपो-

यस्तत्र प्रकारोऽन्नस्य तिलवद्भवत्तथा ।

उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे उच्छिष्टसन्निधौ तृप्तेरनन्तरं यदन्नविकारणं तिलवृत्तं, तदत्र विपरीतं तृप्तेः पूर्वमित्यर्थः । तथा, स प्रकारोऽत्र यववद्यववृत्तं यथा स्यात् तथा कार्यः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यस्तत्र विहितः, सोऽत्र कदाचिदपि न कर्तव्यः । किन्तु तस्मादन्य एव मङ्गल्यः सोमसामादिवत् कर्तव्यः । पितृसंहिता च “यदा उ विश्वपतिः सनादग्रेऽन्नममौ मदन्तश्चभिन्निष्टमन्त्रात् समुद्रः कनिकन्तीति हे एषा पितृश नाम संहिता” इति सामविधानब्राह्मणोक्ता बोद्धव्या । सोमसामानि च ऋग्वेदा-
भिन्निष्टे सन्मात्रातासु तृप्ता यवस्य धारया इत्यादिकासु बङ्गीषु चतु-
र्बीजमानानि ऋग्वेदेव सैन्यानि पठितानि ॥ ८ ॥

यस्तत्रेति । पार्वणे तृप्तेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ तिल-
वद् यथा भवति तथा सोऽन्नप्रकारो विहितः, सोऽत्र विपरीतकः
यववद्यथा भवति तथा कर्तव्यः । विपरीतश्चात्र देवतीर्थप्रागश-
क्त्यादिविनात् तृप्तेषु ब्राह्मणेषु करणात् । अन्नप्रकारोऽत्र-
विस्तरकमन्विदन्वापिच्छदानमिति वदुष्यते ॥ ८ ॥

सम्पन्नमिति तृप्ताः स्वप्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नमिवेदयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे तृप्ताः स्वेति यः प्रश्नः, तत्स्थाने सम्पन्नमिति वक्तव्यम् ।
प्रश्नान्तरं सुसम्पन्नमिति ब्राह्मणैः प्रोक्ते शेषमन्नमव्यस्यतीति
ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तथाच कात्यायनः—सम्पन्नमिति
तृप्तिप्रश्नः ॥ १० ॥

प्रभा ।

सम्पन्नमितितीति । पार्वणे तृप्ताः स्व इति योज्यं प्रश्नस्तस्व
स्थाने च न सम्पन्नमिति प्रश्नो विधीयते क्रियते । कर्तव्य इति
यावत् । ब्राह्मणैः सुसम्पन्नमित्युत्तरे कथिते शेषमन्नं तान्
ज्ञापयेत् । कथं ज्ञापयेत् ? उच्यते । अन्नमेवैः किं क्रियतामिति
प्रष्टव्यम् । तेषु इष्टेः सहोपभुज्यतामिति वक्तव्यम् । तथाच
ऋग्वेदोपापरसूत्रम् । “शेषमन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषैः किं क्रियता-
मिष्टेः सहोपभुज्यतामिति” इति । इति अनेन प्रकारेणानु-
ज्ञाप्येत्यर्थः । यस्तु शेषमन्नं क देयमिति पृच्छेत् । इष्टेभ्यो-
दीयतामिति प्रतिवचनम् ।

“स तानाह पुनः शेषं क देयञ्चान्नमित्यपि ।

इष्टेभ्यो दीयतामेतदिति संप्रवदन्ति ते” ॥

इति ब्रह्मपुराणादिति तत्त्वज्ञहिरूक्तम् । तदयुक्तम् । ब्रह्मपुराण-
वचनस्यादिवराहकृतत्रादप्रयोगविषयत्वात् । ऋग्वेदोक्तानां स्व-

प्रागयेष्वथ दर्भेषु आद्यसामस्य पूर्ववत् ।

अथः क्षिप्रेऽस्यूलदेशेऽवनेनिष्पेति निस्तिलाः ॥ ११ ॥

परिमिष्टप्रकाशः ।

आद्यं पितरं अर्घ्यदान इव संबोधनात्तन्नामगोत्राभ्यां निर्दिश्य
पूर्वार्धेषु स्तरशकुनेषु मूलदेशे अवनेनिष्पेति तिलरक्षिता अपः
क्षिपेत् । अत्र च प्राग्वत्या निस्तिलता च वसिष्ठोक्तादिभिर्यः ॥ ११ ॥

ब्रह्म ।

आद्यामीदेऽस्यवोपदेशाच्च । न हि तत्परित्यागेनादिवराहकृत-
त्याद्यप्रयोगविवयं ब्रह्मपुराणवाक्यमादर्शमुचितम् । जेपभोजन-
क्षेपं वक्तुमानस्य न स्यात्, ब्रह्मपुराणे जेपक्षेपेऽस्यो दानोक्तेः ।
तवाचं षट्छादिविरोधः । जेपसचमसीति ब्राह्मणेऽपि निर्दिश्ये-
दिति नारायणोपाध्यायव्याख्यानमपि प्रमाचमुच्यम् ॥ १० ॥

पितरो षट्छादयेष्टाः । तत्र पिण्डदानेन पित्राणामुपभोगो-
क्तसीति पिण्डदानं ब्रह्मपुराणस्य प्राग्वेयिनि । अवशब्दो-
विमिश्रणकार्येणाप्यनार्थः । ब्राह्मणस्युत्तरपिण्डपितृयज्ञातिदेश-
प्राप्तरेखाकरवाचनान्तरमित्यर्थः । आद्यं पितरं अर्घ्यप्रदानोक्तवत्
संबोधनात्तन्नामादिनिर्दिष्टत्वात् अवनेनिष्पेत्तुञ्जा पिण्डप्रदानार्थ-
मास्तुतेषु पूर्वार्धेषु कुशेषु मूलदेशे तिलरक्षितसुदकं क्षिपेत् ।
निस्तिला इत्युक्तेः अपां समवलयमवनयते । यत्रेस्तिलाग्रं इति
कृतनात् ॥ ११ ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥ १२ ॥

सर्वस्मादन्नमुष्टृत्य व्यञ्जनैरुपसिध्य च ।

संयोज्य यवकर्कश्वूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

द्वितीयं पितामहम् । तृतीयं प्रपितामहम् । आद्यवदामन्तर
स्तरणकुशानां मध्याग्रयोर्मूलवदपो विनिश्चितः । एतेषामेव
त्रयाणां वामतोदक्षिणस्यां दिशि, यथा दक्षिणोपचारोभवति
तथा, चास्तीर्णकुशेषु प्रागण्येषु मातामहादीनां मूलमध्याग्रदेशेषु
पूर्ववदपो विनिश्चितः ॥ १२ ॥

तदनन्तरम् —

सर्वस्मादन्नमुष्टृत्य व्यञ्जनैश्चित्रवित्वा यववदरुदधिभिः

प्रभम् ।

द्वितीयश्चेति । द्वितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहं पूर्वव-
दामन्तरं चवनेनिष्कृत्युच्चार्य यथाक्रमं चास्तृतकुशानां मध्यदेशे
अग्रदेशे च निक्षिप्त्वा अथः क्षिपेदित्यनुवच्यते । एतेषामेव पिता-
दीनां त्रयाणां वामतो दक्षिणस्यां दिशोत्थः । विश्वप्रदानार्थ-
मावाहितानां पितादीनां प्रत्यङ्मुखत्वसौचित्यात् । एवञ्च सति
प्रदक्षिणमुपचारः सम्पद्यते । मातामहप्रभृतीन् मातामहप्रमाता-
महपुत्रप्रमातामहान् पूर्ववदामन्तेत्यादि पूर्वोक्तमनुवर्तते ॥ १२ ॥

विष्णुदानप्रकारमाह सर्वस्मादिति वाक्यात् । सर्वस्मात्

अवनेजनवत्पिण्डान् दत्त्वा विश्वप्रमाणकान् ।

तत्पात्रद्वालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

संयोग्य प्राप्नुस्यो विश्वमात्रान् षट् पिण्डान् कृत्वाऽवनेजनवदत्त्वा
पिण्डपात्रप्रद्यासनजलेन पुनरवनेजयेत् । अत्र स्तोत्रप्राप्तुस्त्व-
नाभ्युदयनोक्तम् आभ्युदयिने शुभाः ब्राह्मणाः समूहाः दर्भाः
प्राप्तुष्विभ्यः षट्सुखादद्यादिति षट्सुखत्वं बाध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

प्रभा ।

आचार्यादिनादित्यर्थः । शेषमर्थं निवेदयेदित्यनेन तथैवावमतेः ।

सर्व्वत्वमाधिकारिकमिति सिद्धान्तात् ।

“सर्व्वस्मात् प्रकृतादवात् पिण्डान् मधुतिष्ठान्वितान्” ।

इति पार्व्वणे दर्शनाच्च । प्रकृतादवादवमुच्यते पात्रान्तरे कृत्वा
अक्षनेरुपस्थितं मित्रकिसा कवककम्बूदधिभिः संयोग्य प्राप्नुस्यो-
विश्वपरिमितान् पिण्डान् अवनेजनवत् दत्त्वा पिण्डपात्रप्रद्यासन-
जलेन पुनरवनेजयेत् । अर्कस्वूर्वदरम् । प्रसिद्धमन्यत् । अवने-
जनवदित्यनेन मूलमभ्यासदेशेषु पिण्डदानमुक्तम् । अवनेजये-
दित्युक्तेरत्राप्यवनेनिष्प्रेतिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः खण्डः ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।

भवेदधस्ताच्चरणादधोऽधः श्राद्धकर्म्मणि ॥ १ ॥

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमतिस्वतरेषु च ।

मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मूलादिक्रमेण पिण्डदानं स्तौति—

पिण्डानां मूलादिक्रमेण उपर्युपरि दानेन दाता उपर्युपरि भवति
ऊर्ध्वगतिभागी भवतीति स्तुतिः । विपरीतदानेन त्वधोगतिः
श्राद्धकर्म्मसु भवति ॥ १ ॥

तस्माद्वृत्तिवाचेभ्यो च पार्वणादिषु मूलादिक्रमेण ईषत्सक्तांश्च
पिण्डानिर्वपेदिति ॥ २ ॥

प्रभत ।

मूलादिक्रमेण पिण्डदानस्य फलवादसम्बन्धव्यतिरेकाभ्यासात्
उत्तरोत्तरति । श्राद्धकर्म्मणि मूलादिक्रमेणोपर्युपरि अग्ने
पिण्डानां दानेन दाताऽप्यूर्ध्वगतिर्भवति । अग्रादिक्रमेणाधो-
ऽधःप्रदेशे पिण्डानां दानेन दाताऽप्यधोभोगतिर्भवति ॥ १ ॥

मूलादिक्रमेण पिण्डदानमुपसंहरति तस्मादिति । यस्मादेवं,
तस्मात् वृद्धिमत्सु स्वतरेषु पार्वण्येषु च सर्वेषु श्राद्धेषु पिण्डदानार्ह-

गन्धादीन्निःक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्विवान् ।

अन्यत्राप्येष एव स्वाद्यावादिरहितो विधिः ॥ ३ ॥

दक्षिणाग्नये देवे दक्षिणाभिमुखस्य च ।

दक्षिणाग्नेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पिण्डेष्वमन्त्रकं गन्धपुष्पादीनपयित्वा ब्राह्मणाचमनं कारयेत् ।

एष एव पिण्डदानविधिः अन्यत्रापि पार्वणादौ यवदेवतीर्थोपवीत-

दक्षिणोपचारभूयः स्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं यवादिरहितः —

दक्षिणाग्नये, न उच्चादिषु प्राचीनग्नये दक्षिणाभिमुखस्य दातुं
ब्राह्मणस्य । दक्षिणाग्नेषु दर्भेषु न प्राग्नेषु । एष पिण्डदानविधिः

पार्वणादौ मुनिभिः स्मृत इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

मासृतकमानां भूखमध्यामप्रदेशेषु अत्यसम्मानं पिण्डान् दद्यात् ।

उच्चिरात्रास्यमानं मङ्गलकर्म ॥ २ ॥

गन्धादीनिति । पिण्डेष्वमन्त्रकं गन्धादीन् निःक्षिपेत् । ततः
आहभोक्तृब्राह्मणानाचामयेत् । क्षेपकर्मचप्रक्षालनादिभिर्मुखहस्त-
शोधनं कारयेत् । अन्यत्र पार्वणेऽपि यवादिरहित एव एव
विधिः स्वात् । यवादीत्यादिपदात् देवतीर्थोपवीतित्वप्राप्तुस्त-
त्रक्षिणोपचारपरिग्रहः ॥ ३ ॥

दक्षिणाग्नये इति । दक्षिणनिषे देवे दक्षिणाभिमुखस्य

अथाग्रभूमिमासिञ्चेत्सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवा आपः सस्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥ ५ ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।

अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु अक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनानन्तरं ब्राह्मणायभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् ।

शिवा आप इत्यादिना युग्मानेव नैकं उदकेन हस्ते आसिञ्चेत् ॥ ५ ॥

सौमनस्येति हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । अनन्तरमक्षतमित्यादिना यवान् दद्यात् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

कर्तुः दक्षिणाग्रेषु कुशेषु एव पिण्डदानविधिः अन्यत पार्श्वभादीं स्मृतौ मुनिभिः ॥ ४ ॥

अथेति । ब्राह्मणानामाचमनानन्तरं तेषामग्रभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्वित्यनेनासिञ्चेत् । उदकेनेति यक्षमाचमनुपपद्यते । शिवा आप इत्यनेन युग्मानेव ब्राह्मणान् न त्वेकैकं, उदकेनासिञ्चेत् । हस्ते इति शेषः ॥ ५ ॥

सौमनस्यमिति । सौमनस्यमित्यादिना ब्राह्मणहस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । तदनन्तरमक्षतञ्चेत्यादिना ब्राह्मणहस्ते यवान् दद्यात् । अक्षता यवाः । अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता इत्युक्तेः । दापयेदिति स्वार्थे णिच् । अयमग्रजावन्यद्वाराऽपि दक्षिणां कर्तव्यमिति प्रज्ञापनाभिप्रायेण वा ॥ ६ ॥

अथ योदकदानं च धर्मदानवद्विष्यते ।

यद्येव नित्यं तत्कार्यं न चतुर्थ्या कदाचन ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अर्घ्याजसदानवत् ज्येष्ठोत्तरजससुखसाक्षात्करणकरे प्रत्येकं कुर्यादित्यर्थः । किन्तु तस्मात्तस्मिन्नेव स्थितेऽप्येव कुर्यात् न कदाचिदपि चतुर्थ्येति । यद्येव नित्यमिति मोक्षसाधनत्वे संतुष्टि-
स्थाने यद्वा विषये । न चतुर्थ्या कदाचनेति तस्यैव सत्येति चतुर्थीनिषेधकमित्युपपत्तिः । अत्र बोधिसौम्यः—

“मोक्षं स्वरान्तं सर्वत्र मोक्षसाधन्यकर्मणि ।

मोक्षसु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुहृति ।

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पितरं तर्पणकर्मणि ।

पितुरन्वयदाने तु अथवा दत्तमिच्छता” ॥

तथा—

“अर्घ्यादिके कार्ये यर्मा तर्पणकर्मणि ।

यर्माचोदकदाने तु पितृणां दत्तमन्वयम्” ॥ ७ ॥

अथवा ।

अथयेति । अथ योदकदानं पुनरर्घ्यदानवद्विष्यते । अर्घ्या-
दाववदित्यनेन ज्येष्ठोत्तरजससुखसाक्षात्तद्देशः पर्यवस्यति ।
तस्मात्तस्य इत्यनुपपद्यते, तस्मात्तस्यस्य इति प्रयोगः । अतएवैतद-
भाष्यं, अर्घ्यादिके कार्ये यर्मा इत्यादिकमाश्रयेनोपपद्यते ।
अथ योदकदानं नित्यं यद्येव कार्यमित्यनेन मोक्षसंबन्धनात्मा

प्रभा ।

षष्ठ्यान्ततामभिधत्ते । तेनार्चप्रदानवदित्यतिदेशेन गोचसंबन्धनाम्ना
संबोधनविभक्त्यन्तताऽऽन भवति । उपदेशेनातिदेशवाधात् । शर-
मयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्वाधवत् । तथाच स्नानसुचपरिधिष्टम्—

“गोचं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोचस्वाचम्यकर्मणि ।

गोचस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरचम्यकाले तु पक्षयां दक्षिमिच्छता ॥

शर्मन्मर्घादिके कार्य्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मन्मोक्षव्यकाले तु पितृणां दक्षदक्षयम्” ॥

इति । तमेव विदित्वाऽतिचतुमेति नाम्नाः, पन्था विद्यते अनाद्य
इति महेश्वरस्यम्बक एव नापरः इति चैवमादिवत् षष्ठ्यवेत्तेव-
कारव्यवच्छेदां दर्शयति न चतुर्थ्या कदाचनेति । सोऽयं
विहितप्रतिषेधः । विहितं विधाञ्चित् चतुर्थ्या पञ्चमोदकदानम् ।
तथाच स्मरन्ति—

“नान्दीमुखेभ्यश्चाचम्यं पितृभ्य इदमस्त्विति” ।

इति । तदनेन निषिध्यते । तथाचोक्तम् । “विहितप्रतिषेधोवा”

इति । यस्तु नारायणोपाध्यायेरुक्तम् । षष्ठ्येव नित्यमित्यनेन

गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्याने षष्ठीं विधत्ते, न चतुर्थ्या कदाचनेति

तस्मै ते स्मरेति चतुर्थीतिषेधकमित्युपनृक्तिरिति । तदसङ्गतम् ।

ते इति युक्तदः सम्बोध्यमानार्घवाचित्वात् षष्ठ्यानिर्देशे तस्मा-

च्चसमवेतावैतया प्रसक्त्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । न ह्यप्रसक्तं

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तमानपात्रकृत् ॥८॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरम्—

सुसंप्रोक्षितमस्त्रित्वाद्यासु पञ्चसु प्रार्थनासु ब्राह्मणैरसु सन्नि-

प्रमा ।

निविध्यते । नित्यानुवादसु स्थात् । यच्च तत्संज्ञेतां मतम् ।
अचक्षोदकदाने न चतुर्थ्या कदाचनीत्यनेन ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य
निवेधेन अचक्षोदकदानेतरस्य सर्वत्र ये चात्र त्वेति मन्त्रः पठनीय-
इति प्राप्यते । अन्यथा अचक्षोदकदाने तन्मन्त्रस्य प्रसक्त्यभावे
निवेधो न सशक्यः । तत्तत्स्थाने विशिष्य गोभिसस्य तन्मन्त्रोप-
देशसु प्रदर्शक इति । तदनुक्तम् । अचक्षोदकदाने तन्मन्त्रस्य
प्रसक्तेर्दर्शितत्वात् । न चतुर्थ्यस्य विहितप्रतिषेधरूपत्वस्योक्त-
त्वाच्च । तस्मात्प्रायं ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य निवेधः । किन्तु
केवाचिदभिमतयाचतुर्थ्या एवेति कथमनेन सर्वत्र ये चात्र त्वेति
मन्त्रो प्राप्यते इति शक्यं वक्तुम् । येन गोभिसस्य विशिष्योप-
देशः प्रदर्शकः स्थात् । अर्घ्यादाने ये चात्र त्वेति मन्त्रोपदेशात्
अचक्षोदकदाने अर्घ्यादानवदित्यतिदेशाच्च प्रसक्तस्य तन्मन्त्रस्य
निवेधोऽप्युपपद्यतएवेति कथमनेनानुपदिष्टस्येऽपि तन्मन्त्रो-
प्राप्यते इति न सूत्र्यदिनञ्चादि । विस्तरेण चैतत् ब्राह्मणभाष्ये
विधेयितमन्त्राभिरित्युपाश्रय्यते ॥ ७ ॥

प्रार्थनास्तिति । सुसंप्रोक्षितमसु इत्यादिकासु पञ्चसु प्रार्थनासु

परिमिष्टप्रकाशः ।

त्यादि उत्तरे प्रीते स्वधावाचनस्थानेऽर्घ्यपात्रीयपवित्राणां दि-
तान् पिण्डान् नान्दीमुखेभ्यः पित्रभ्यः प्रीयन्तामित्युक्ता
सिद्धेत् । अनन्तरं न्युज्जीकृतं पात्रमुत्तानं कृत्वा युष्मानवेत्यादि-
वक्ष्यमाणं कुर्यात् । गोभिलभाष्यकृता तु, सुसंप्रोक्षितमस्त्रि-
त्यादि स्वधावाचनान्तं कृत्वा कृतोत्तानपात्रः तत्रविधासि
पिण्डानामुपरि दत्त्वा पिण्डानूर्ध्वं वहन्तीरिति सिद्धेदिति
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यथायथमस्तु सन्त्विति ब्राह्मणैः प्रत्युत्तरे कृते पवित्रव्यवहितान्
पिण्डान् न्युज्जपात्रमुत्तानं कृत्वा सिद्धेत् । यत्तु पिण्डसेवनानन्तरं
न्युज्जपात्रमुत्तानं कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादिति नारायणीपाध्यायेन
व्याख्यातम् । तदसमीचीनम् । यद्यन्तुतार्धपरित्यागी माना-
भावात् । मौमांसाभाषकारेणापि शब्दस्य व्यवहारात् सोऽर्घ्यो-
ऽवनश्यते स नृत्वाऽवगम्यते इत्युक्तम् । न च श्रुतिः परित्यक्तं युक्ता ।
यज्ञभाषि भट्टनारायणेनापि उत्तानपात्रकृदिति परिषेचनकर्तृ-
विशेषकतयैव व्याख्यातम् । यद्योक्तं तत्त्वकारेण उत्तानपात्र-
कृदिति यद्यन्तुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृविशेषकतया भट्टेन
यद्वाख्यातं तन्नोभिलभाष्यसूत्रानवलोकनेन । तथाच परिषेचन-
सूत्रानन्तरं गोभिलः । उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्तिदक्षिणां
दद्यादिति ।

तथ भूमः । आदिक्रमे तावत् तत्त्वकारोक्तपाठो न दृश्यते ।

। . . प्रभा । . . .

तत्र सुखेवं पश्यते । . . . स्वभानिनयनीये धारां दद्यात्पूर्वं
 बह्वीरित्युक्तं पात्रं कृत्वा विष्णे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे
 वाचयित्वा पिच्छवाचादि वाचयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्
 इति । व्याख्यातयानुर्वेदाहुपूर्वगतं चर्मादयः श्रम्यकर्मिः । तत्र
 तावत् सप्तमं पात्रं कृत्वा इति मध्यर्पितत्वेन विशेषाभावात्
 पूर्वसूत्रप्रतीकत्वमपि शक्यते यत् श्रम्यसूत्रप्रतीकत्वमपि । प्रयोग-
 स्वीमयथा दर्शनात् । तथाहि अभ्युदिते सूर्ये देवदत्तः प्रथमं चक्रमणं
 भुङ्क्ते चक्रमणं कृत्वा मध्यन्दिने स्नात्वा वाससी परिधायपूषान्
 भजवति इत्यत्र यदि अभ्युदिते सूर्ये देवदत्तः प्रथमं चक्रमणं
 करोति ततः प्रातरारभ्य भुङ्क्ते तदा चक्रमणं कृत्वेति पूर्वसूत्र-
 मन्वयः प्रतीकं विप्रस्ये च परस्मै । प्रभुञ्जते चेदं सुतयः
 चवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामप्राप्तित्वादीः । तदेकसुभ्रमक
 मसीनदर्शनादुक्तानं पात्रं कृत्वेत्यत्र परसूत्रप्रतीकतायां न
 प्रसङ्गम् । अत्रमवतः स्नात्वायनस्य वचनात् पूर्वसूत्रप्रतीकत्वमेव
 सुखं निर्णेतव्यम् अर्थः । यथानुतार्थपरित्यागवानुचित इत्युक्त-
 मादविधेः । इत्युक्तकटाक्षी कर्मणां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये
 इति प्रतिज्ञातवान् । तदर्थं आन्यानामुपरि कटाक्षपातयेत् ।
 यन्निदानार्हितानित्यभिधानात् । पिच्छानामस्तर्षावर्षे . . . पवित्र-
 मृत्पादमित्यम् । दक्षवर्षीरपवित्रैस्तर्षानवर्षनम् । तद्वत्कृतम् ।
 विनिमुक्तविनिवीगे मानाभावात् । अथवा पिच्छदानार्थं रक्षा-
 न्नाश्रुतिरिति चेन्न प्रविष्टेन स्नात् ॥ ८ ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

युग्मानेव नैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्यं, धुर्यस्य पंक्तिमूर्धन्यस्य ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाण्डिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य ततोऽनुगच्छेत् । अत्र च दक्षिणा द्राक्षामलकादि । तथा ब्रह्मपुराणम्—

“द्राक्षामलकमूलानि यथांश्चाथ निवेदयेत् ।

तान्येव दक्षिणार्थंस्तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा” ॥

मूलमार्द्रकादि निवेदयेत् आक्षेपिति । वृक्षौ च गोभिलीयै-
र्मातृश्रावं न कर्तव्यम् । न योषिद्वयः पृथग्दद्यादिति वक्ष्यमाण-
वचनाद्गोभिलेनानुक्तत्वाच्च । अग्नौ कर्तव्यमेव । तथाच आता-
तपः—

“मातृश्रावं तु पूर्वं स्वात् पितृश्रां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृक्षौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।

प्रदक्षिणं तु सव्येन प्रदद्यादेवपूर्व्वकम्” ॥

प्रभा ।

युग्मानेवेति । युग्मानेव नैकैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्यं
धुर्यस्य पंक्तिमूर्धन्यस्य ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाण्डिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य

एष आहविधिः कृत्स्न उक्तः संक्षेपतो मया ।

ये विदन्ति न मुञ्चन्ति आहकर्मसु ते कथित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । अनेन च माहवाहस्यापि सदैवत्वाभिधानात् तृतीयं
माहवाहमदैवमिति यत्कैचिदुक्तम्, तन्निरस्तम् । यत्तु मार्कण्डेय-
पुराणम्—

“वैश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः” ।

इति । तच्छास्त्रविशेषव्यवस्थितम् । अतएव सङ्ग्रहारीतः—

“माहवाहं तु शुम्भैः स्वात् सदैवं प्राङ्मुखैः पृथक्” ।

इति ॥ ८ ॥

उपसंहरति—

एषः प्रकृतः आहविधिः अल्पयत्नेन मया कृत्स्न उक्तः । ये इमं
आहविधिं जानन्ति आहक्रियाविषयेषु न भ्राम्यन्ति ॥ १० ॥

प्रभा ।

ताननुगच्छेत् । आहकर्ता दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणास्य सख्यीति
ब्रूयुरिति सखिवाच्येत्सख्यार्थः ॥ ८ ॥

एष इति । एषोऽनन्तरीक्तः कृत्स्न एव आहविधिरत्येन
यत्नेन मया कथितः । ये कस्मिन् आहविधिं जानन्ति ते आह-
कर्तृणां कचिदपि न मोहं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

इदं शास्त्रं यद्यस्य परिसंख्यानमेव च ।

वसिष्ठोक्तं यो वेद स आहं वेद नेतरः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

परिमिटप्रकाशः ।

ओष्ठप्रोक्षाहार्यं स्वयम् स्वीति—

इदमश्वत्थं शास्त्रं, यद्यं गोभिलोक्तं, परिसंख्यानमेव च भवं
स्वनामप्रसिद्धं, वसिष्ठोक्तं छान्दोग्यश्रुत्यामृतं, यो आवाति स
आहं जानीते नाऽन्य इति ॥ ११ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

प्रभा ।

इदमिति । इदं श्वत्थं शास्त्रं, गोभिलोक्तं यद्यं, परिसंख्यानं
स्वनामप्रसिद्धं आहमन्वावाहनादिप्रतिपादकं, वसिष्ठोक्तं आह-
कल्पं यो जानाति स आहं जानाति नेतरो नीतप्रत्यक्षतुल्य-
भिन्नः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

पञ्चमः खण्डः ।

असहृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः ।
प्रतियोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातृपूजा श्राद्धं चेत्सुक्तम् । तत्र केषु
चित्कर्मासु विशेषमाह—

यानि कर्माणि कर्मकर्त्ता पुनः पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिवत्सरं च क्रियन्ते । आवश्यकप्राहायस्कादीनि वैश्वदेववलि-
कर्मदर्शपौर्णमासादीनि च । तेषु प्रथमप्रयोगे एव श्राद्धं मातृ-
पूजा च न द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि ॥ १ ॥

प्रभा ।

सर्वेषु कर्मादिषु मातृपूजा श्राद्धोक्तम् । तत्र विशेषमाह
असहृदिति । यानि कर्माणि वैश्वदेववलिकर्मचन्द्रदर्शनश्रवणा-
कर्मादीनि कर्मकर्त्ता प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं च पुनः पुनः
क्रियन्ते, तेषु प्रथमप्रयोगे एव मातृपूजा श्राद्धं कर्त्तव्यं न
प्रतिप्रयोगम् । सन्देहपतितयोर्वसोर्धारापातनायुष्यमन्त्रजपयोर-
प्येव व्यवस्था । दर्शपौर्णमासौ तु प्रतिमासकर्त्तव्यस्य कर्मणी-
च युक्तसुदाहरणम् । तयोः पृथक् आदाभावस्य वक्ष्यमावृत्तात् ।
वैश्वदेववलिकर्मणी त्वनन्नेरपि स्तः ॥ १ ॥

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैवच ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैवच ॥ २ ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्येव मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्रावमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

असकृत् क्रियमाणमध्ये होमादिनवयज्ञान्तेषु विशेषमाह—

आधाने अग्न्याधाने, सायंप्रातर्होमादिनवयज्ञान्तेषु कर्णसु, न केवलं प्रतियोगं प्रतिकर्मापि आहं न कर्तव्यम् । किं त्वाधानादौ कृते आहं सर्वेष्वेव कृतं भवेत् । एवं चान्येषु आवस्थादिषु प्रतिकर्णं आहमित्युक्तं भवति । नवयज्ञं प्राययणेष्टिः । शेषं सुगमम् । एवं ऋषिष्टोमपशुयागादिकमपि ये प्रत्यब्दं कुर्वन्ति, तैरपि प्रथमप्रयोग एव प्रतिकर्मादौ आहं कर्तव्यम् । असकृदिति वचनात् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रभा ।

असकृत् क्रियामाणेषु प्रतिप्रयोगं आहं नास्तीति विशेषमुक्त्वा कुत्रचित् प्रतिकर्मापि आहं नास्तीति विशेषान्तरमाह आधाने इति द्वाभ्याम् । अग्न्याधानसायंप्रातर्होमवैश्वदेवबलिकर्णदर्श-पौर्णमासनवयज्ञेषु विषये यज्ञज्ञा मनीषिण एव वदन्ति । किं वदन्ति ? तदुच्यते । एतेषु कर्णस्त्रेकमेव आहं भवेत् न पृथक् पृथक् प्रतिकर्मादौ । एवञ्चाग्न्याधानादौ आहं कृते सायंप्रातर्होमादौ सर्वत्रैव आहं कृतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

नाष्टकासु भवेच्छ्रावं न श्रावे श्रावमिष्यते ।

न सोध्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥ ४ ॥

परिमिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिष्वित्येतस्यापवादमाह—

अष्टकाकर्मसु त्रिषु श्रावं न भवेत्पार्वणादिश्रावे च । आसन्न-
प्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहिते सोध्यन्तीहोमे च या तिरचीत्यादि-
सम्बन्धे सूत्रोक्ते । त्रीद्वितीयं पंचमेश्वरैवावृता सया श्रद्धां दत्तव्यम्
परिहरेणुष्ठेनोपकर्मिष्ठिकाया चाहुत्याभिरुग्धं कुमारस्य जिह्वां
निष्कार्ष्टिं इत्यभाषेदमिति सूत्रोक्तजातकर्मणि । विप्रोक्त ज्येष्ठस्य
पुत्रस्य सभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्धनं परिगृह्य जपेत् । अङ्गादङ्गात्त-
त्त्ववसीति । पशूनां त्वा हिङ्गारेणामिभिन्नामोत्यभिन्नाय यथावत् ।
एवमेवापरेषाम् । यथाज्येष्ठं यद्योपसर्गं वा स्त्रियास्तूर्ध्वं
मूर्धन्यभिन्नाचमिति सूत्रोक्तप्रोषितानतपित्तकर्तव्यकर्मसु श्रावं
नेष्यते मुनिभिः ॥ ४ ॥

प्रभा ।

विशेषान्तरमाह नाष्टकासिति । सूत्रोक्तेषु त्रिष्वष्टकायागेषु,
श्रावेऽज्यष्टकपिण्डपित्तवज्राभ्याहार्यादौ सूत्रोक्ते, आसन्नप्रसवायाः
सुखप्रसवार्थं सूत्रविहिते सोध्यन्तीहोमे, जातकर्मणि, प्रोषिता-
गतकर्मणि च प्रवासादानतस्तत् पितुः पुत्रादिमूर्धाभिन्नाचरूपे
सूत्रोक्त एव, श्रावं न भवेत् । सर्वस्वेवाभ्याहार्यवन्तीति
सूत्रसूत्रेण तेषु प्राप्तं श्रावं प्रतिविध्यते ॥ ४ ॥

विवाहादिः कर्मगणोय उक्तो-
 गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
 विवाहादविकमेवात्र कुर्यात्
 आहं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विवाह आदित्यस्य । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिस्तृणेत विष्णो-
 र्योनिं कक्षयत्विष्येतथर्चा गर्भं धेहि सिनिवासौति च इति
 सूत्रोक्तं गर्भाधानं चान्ते यस्य कर्मगणस्य, चतुर्थीहोमसमशनीय-
 चरुहोमगृहप्रवेशयानारोहणचतुष्पथामन्त्रषाचभङ्गसमाधानार्धहो-
 मादिरूपस्य श्रुतवन्तः स्म । अथ कर्मगणे विवाहादौ एकमेव
 आहं कुर्यात् न प्रतिकर्मादौ । एकेनैव कृतेन आहनेन सर्वास्ते-
 तानि आहवन्ति भवन्तीति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

विवाहादिरिति । विवाह आदित्यस्य कर्मगणस्य, यस्य
 कर्मगणस्यान्ते गर्भाधानं श्रुतवन्तीत्यर्थं, अस्मिन् विवाहादिकर्म-
 गणे विवाहादौ एकमेव आहं कुर्यात् प्रतिकर्मादौ आहं न
 स्यात् । तथाच समशनीयचरुहोमयानारोहणाचभङ्गसमा-
 धानार्धहोमचतुष्पथामन्त्रादिषु चतुर्थीहोमान्तेषु विवाहादा-
 विकमेव आहं कर्त्तव्यं न प्रतिकर्मादौ । गर्भाधानं तु कर्त्तव्यमेव ।
 तस्य नषादहिर्भूतत्वात् । यस्य चेति चतुर्वर्षी गर्भाधानस्य गणान्त-

प्रमा ।

भूतत्वं व्यवच्छिन्नमिति । अन्त्यम यस्य चान्ते इति वचनभङ्गापि तस्य गच्छाद्विभूतत्वमवगम्यते । गच्छात्तान्ते गर्भाधानं श्रूयते न त्वेनत् गच्छान्तर्गतमित्यभिप्रायः । शेषस्यान्ते पर्वत इतिवत् । यच्च अन्तश्चोऽहं गच्छस्वावयवार्थः दद्यान्तः पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्ष्यं स्यात् । ततश्च विशेषचोपलक्ष्यसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं व्याख्यामिति तत्त्वज्ञश्चिन्तकम् । तच्चिन्त्यम् । वैयधिकरण्येन निर्हेयात् । काममन्ते भवेयातामिति, तस्यान्ते सावित्रयद्वरिति चैवमादिवदन्तश्चोऽहं स्वावयवानार्थताऽवगम्यते । न हि काम्य-सामान्ये वैश्वदेवश्लोकार्थो नित्यविशेषोक्तवैश्वदेवश्लोकार्थो-रवयवौ, किन्तु तयोरवसाने भवतः । एवं सावित्रयद्वरं प्रताप्तर्गतः किन्तु प्रतावसाने क्रियते । तथात्रापि गर्भाधानं न गच्छान्तर्गतं किन्तु गच्छावसाने श्रूयते । अन्त्यमसन्देहे अन्त्यन्तर-संवादादेवार्थनिर्णयस्य तेषामन्वेषां आनुमतत्वाच्च । अन्त्यन्तरे च दर्भाधाने आहमुक्तम्—

“निषेककाले शोभे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

श्रेयं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेव” ॥

इत्येवमादौ । यदप्युक्तम्, एतद्वचनं हन्दीगेतरपरमिति । तदपि चिन्त्यम् । प्रमाचामावात् । इतरैतराशयप्रसङ्गाच्च । सिद्धे चेतद्वचनस्य हन्दीगेतरपरत्वे अन्तश्चोऽहं स्वावयवार्थो भवेत् तस्मिन् च सन्नेतद्वचनस्य हन्दीगेतरपरत्वमिति ॥ ५ ॥

प्रदोषे आहमेकं स्याद्वोनिष्कालप्रवेशयोः ।

न आहं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गाः प्रकाशमाना अनुमन्त्रयेत् इमा मे विश्वतो वीर्यं इति प्रत्या-
गता इमा मधुमतीर्मह्यमिति गोभिःसारणप्रवेशनयोः सूक्ष्मयोः
प्रवेशादौ प्रदोषे आहं तन्त्रेयैकं भवेत् । न च निष्कालनेऽपि
पृथगिति । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राप्तातुः प्रलेहनात्
जिह्वया ललाटमुक्षिह्य निगिरेत् गवां श्लेष्मासीति, पुष्टिकाम एव
संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपसमाधाय विस्रयनं शुश्रूषात्
संग्रहणसंग्रहाणेति, पुष्टिकाम एव सम्प्रजातासौदुम्बरेणासिना
वत्समिधुनयोर्लक्षणं करोतीति पुष्टिकर्मत्रये सूक्ष्मोक्ते प्रथमे
पुष्टिकर्मणि आहं कर्तुं न युक्तम् । अपरपुष्टिकर्मत्रये आहं
कर्त्तव्यं भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

प्रदोषे इति । गाः प्रकाशमाना अनुमन्त्रयेतेमा मे विश्वतो-
वीर्यं इति, प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मह्यमिति इति गोभिलेन
गवां निष्कालनप्रवेशावुक्तौ । तयोः प्रदोषे प्रवेशे एकं आहं कार्यं
न निष्कालनेऽपि । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राप्तातुः
प्रलेहनाज्जिह्वया ललाटमुक्षिह्य निगिरेत् गवां श्लेष्मासीति, पुष्टि-
काम एव सम्प्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपसमाधाय विस्रयनं
शुश्रूषात् संग्रहणसंग्रहाणेति । पुष्टिकाम एव सम्प्रजातासौदुम्बरेणा-

इत्याभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
प्रतिप्रयोगमन्वीषामादावेकं तु कारयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथातो हलाभियोगः । पुच्छे नक्षत्रे खालीपाकं अपयित्वा
एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् । इन्द्राय महन्नः पर्जन्यायाग्रन्थे
भमाय सीतामाशामरुहामननां च यजेत । एता एव देवताः
सीतावन्नखलयन्नप्रवपन्नप्रलवनपर्ययश्चेन्निति सूचीकृत्यः । इत्याभि-
योगादिषु षट्सु एकैककर्मादीनां पृथक् पृथक्, एवैककर्माणां प्रति-
प्रयोगं च आहं कुर्यात् । अन्वीषां नवयन्नभावलीकर्मादीनामादा-
वेकं कारयेत् । न तु प्रतिप्रयोगम् । इत्याभियोगो हलस्याभि-
मुख्येन योजनं कृत्वा रश्च इत्यर्थः । सीतायन्नः पक्षेषु धान्येषु
कृष्टक्षेत्रमध्ये । खलयन्नः खली । प्रवपन्नं बीजवपनम् । प्रलवनं
धान्यक्षेदनम् । पर्ययन्नं धान्यानां खलाद्ग्रहणयनम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

सिना वक्षसिधुनवोर्लक्षं करोति पुंस एवाप्येऽथ स्त्रियाभुवनमसि
साहस्रमिति । इति श्रीमिलेन नवां पुष्टिकर्मावयसुक्तम् । तत्र
प्रथमं यदिदं पुष्टिकर्मा प्रथमजातस्य वक्षस्य प्राङ्मातुः प्रलेहनात्
जिह्वा खलाटमुज्जिह्व विनरचक्षुषं, तत्र आहं कर्तुं न युज्यते ।
आवकरोपयुक्तकालासम्भवादिति भावः ॥ ६ ॥

इत्याभियोगादिष्विति । अथातो हलाभियोगः पुच्छे नक्षत्रे
खालीपाकं अपयित्वेताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादिन्द्राय महन्नः

बृहत्पञ्चदशपशुसंख्यार्थं परिविश्रुतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इह च इवेति पञ्चमं इति प्रकृते, द्वितीयया आदित्ये परिविश्रु-
मानेऽक्षततण्डुलान् जुहुयात् बृहत्पञ्चसंख्ययनकामः । द्वितीयया
चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् शुद्धपशुसंख्ययनकाम इति सूत्राभ्यां
परिविश्रुतिं सूर्ये हस्वश्चादिबृहद्वाहनसंख्ययनार्थं, चन्द्रे परिविश्रुतिं
अजनेषादिशुद्धपशुसंख्ययनार्थं होमाख्यकर्मद्वयमुक्तम् । तयोः
श्राद्धास्तीति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

पर्जन्यायाश्वे भगाय सीतामाषामरडामनघाच्च यजेत एता एव
देवताः सीतायश्चलस्यश्चप्रयपणप्रलवनपर्वयन्त्रेषु इति गोभिलो-
क्तेषु हलाभियोगादिषु षट्सु कर्मसु पृथक् पृथक् प्रतिकर्मादौ
श्राद्धं कुर्यात् । न केवलं पृथक् पृथक्, किन्तु तेषां हलाभि-
योगादीनां कथां प्रतिप्रयोगश्च श्राद्धं कुर्यात् । अन्येषामनु-
व्रताकर्मादीनां प्रतिप्रयोगं न श्राद्धं किन्तु प्रथमप्रयोगे एकं
श्राद्धं कुर्यादित्युक्तस्यैवानुवादः शिखाणामव्यामोहार्यः ॥ ७ ॥

बृहत्पञ्चेति । पक्षं वाहनमित्यनर्थान्तरम् । बृहत् पञ्च हस्व-
श्चादि । शुद्धपशुरनाभ्यादिः । अयमर्थः । इह च इवेति पञ्चमं
हस्वधिकृत्य द्वितीययाऽऽदित्ये परिविश्रुमानेऽक्षततण्डुलान् जुहु-
याद्बृहत्पञ्चसंख्ययनकामः द्वितीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान्

न दशायन्त्रिके नैव विषवदृष्टकर्मणि ।

कृमिदृष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपवादमाह—

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां पञ्चीन् बध्नीतीत्येव वसनवतः स्वाहा-
कारान्ताभिरित्यनेन सूत्रेण वर्कानि तस्करादिभयेष्वनं वा एक-
हन्द्स्वमित्यादिच्छक्त्वयेण प्रकृतेन स्वाहाशब्देन दशाशु बन्धितय-
वन्धनमुक्तम् । तथा, मामैषीमर्षी मरिच्यसीति विषवता दृष्टमहि-
रभ्युच्चन् अपेत् । इतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमत्सं देय-
मभ्युच्चन् अपेदिति सूत्राभ्यां विषचिकित्सा चोक्ता । तद्विषेषु
कर्मेषु, एतदनन्तरोक्तेषु अर्हणीयत्विगादीनां पाषाणविष्टरमधु-
पर्कदानादिषु, न आचमयतीति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

पुद्गपशुसंख्ययनक्राम इति सूत्राभ्यां गोभिलेन परिविद्यमानयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्व्याक्रमं वृहस्पतपुद्गपशुसंख्ययनार्थं ये कर्मणौ
विहिते, तयोः आहं नास्ति । पविवेशश्च,

“वागेन मन्त्रसोमूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मास्ताभा व्योम्नि दृष्टान्ते परिवेशः स उच्यते” ॥

इत्युक्तसामर्थ्यः ॥ ८ ॥

न दशायन्त्रिके इति । प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां पञ्चीन्
बध्नीत उपेत्य वसनवतः स्वाहाकारान्ताभिः सहायानाशु संख्ययनं

गणेशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्रावमादौ न पृथगादिषु ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गणेशः समुदायेन क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजा सर्वदा सकृदेव । यथा, यजनीयेऽहनि नित्ये नवयज्ञवासुयज्ञगोयज्ञाश्व-
यज्ञेषु समुदायेन क्रियमाणेषु आत्मपि तेषु गणादौ एकमेव, न
कर्मसंख्यानुसारेण आद्यान्वपि तावत्संख्यानोति ॥ १० ॥

प्रभा ।

भवतीति गोभिलोक्ते वस्त्रदशानां ग्रन्थिबन्धने, तथा मर भैषीर्न
मरिचसीति विषवता दष्टमङ्गिरभ्युचन् जपेत् इति गोभिलोक्ते
विषवता दष्टस्य कर्षाच्च, तथा हस्तस्ते अक्षिणा क्रिमिरिति
क्रिमिमत्तं देशमङ्गिरभ्युचन् जपेत् पशूनाञ्चिकीर्षेदपराङ्गे सीता-
लोष्टमाहृत्य वैहायसं निदध्यात् तस्य पूर्वोक्ते पाण्डुभिः परि-
क्लृप्तान् जपेदिति तेनैवोक्तायां क्रिमिदष्टस्य चिकित्सायां, एवं
तदनन्तरं तेनैवोक्तेषु अर्हणीयाय पाषाण्यप्रदानादिषु आहं
नास्ति ॥ ८ ॥

गणेश इति । गणेशब्दः संघषणनः । एकदिने क्रियमाणे-
ष्वनेकेषु कर्मसु, यथा यजनीयदिने नवयज्ञवासुयज्ञगोयज्ञाश्व-
यज्ञेषु क्रियमाणेषु, अन्येष्वप्येवंविधेषु, गणसादौ मातृपूजनं
आद्यञ्च सकृदेव भवति न तु भस्मास्तर्गतानां कर्माणां प्रत्येकमादौ
पृथक् पृथक् मातृपूजनं आद्यञ्च कर्तव्यम् ॥ १० ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राव्यं तत्र तत्र च मातरः ।

प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥ ११ ॥

पञ्चमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूजा इति शेषः । कर्मादिष्वित्यनेनैव वैदिककर्मादौ यद्विज्ञातं
तत्र पूजोपक्रमे मातृपूजोक्ता, इदानीं पुत्रजनसुखदर्शनाद्यन्तेऽपि
यच्छ्राव्यं तत्रापि मातृपूजिति यत्र यत्र इत्यनेनोक्तमिदं पुन-
रुक्तिः । प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते, इति । इदं
श्राव्यं मातृपूजनं च सूत्रे यव्यक्तमाधानं तत्र सङ्गसिद्धमुक्तमतः परं
प्रकृतमाधानमुच्यते इति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

यत्र यत्रेति । यत्र यत्र श्राव्यं भवति तत्र तत्रैव मातरः
पूजनीयाः । तदनेन यत्राष्टकादौ श्राव्यं न भवति तत्र मातृ-
पूजापि न कर्तव्येत्युक्तं भवति । वसोर्धारापातनायुष्मन्मज्जपथी-
रपि तत्राकारं पूर्णमेव व्यवस्थापितमस्माभिः । मातृपूजादिकं,
श्राव्यविधिः, तत्र विधीयः, कर्मविशेषे श्राद्धादिनिषेधस्थे तत्
सर्वं सर्वान्तेवान्वाहार्थं वन्तीति नोभिसूत्रस्यष्टौकरणप्रसङ्गेनो-
क्तम् । अतः परं प्रकृतमन्वाधानमुच्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

महः खलुः ।

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा यास्मान्नियोनयः ।

तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानयजो यदि ॥ १ ॥

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादयजायिमः ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्याख्यां समिधमभ्याधासन् । जायाया-
वा पाणिं जिघृक्षन्, इत्यादिना वेऽभ्याधानकाला उक्ताः, याच
वैश्वकुलादम्बरीषादेत्यादिनाऽग्नियोनय उक्तास्तदनुद्ध्यभ्याधानं
कुर्यात् । यद्ययजोऽग्निमानिति ॥ १ ॥

अनग्नौ तु ज्येष्ठेऽभ्याधाने दोषमाह —

ज्येष्ठभ्रातुरयकालवर्ती यो विवाहाम्ब्याधाने कुर्यात् स परिवेत्ता
विज्ञेयो ज्येष्ठश्च परिवित्तिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

आधानकाला इति । गोभिलेन, ब्रह्मचारी वेदमधीत्याख्यां
समिधमभ्याधासन्नित्यादिना ये आधानकाला उक्ताः, वैश्वकुला-
दाम्बरीषाद्याऽग्निमादध्यादध्यादिना च या अग्नियोनय उक्ताः,
तदाश्रयः सवभ्याधानं कुर्यात् यद्ययजोऽग्निमान् भवति । तदने-
नायजस्वानग्निमस्तेऽनुजिनाभ्याधानं न कार्यमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥

अयजस्वानग्निमस्तेऽनुजिनाभ्याधाने कृते किं ज्ञात् ?

परिवृत्तिपरिवेत्तारौ नृणां गच्छतो ध्रुवम् ।

अचोर्ध्वप्रायश्चित्ती तौ पादोनफलभागिनौ ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथाच को दोष इत्याह—

तौ पूर्वाह्णौ अक्षतप्रायश्चित्ती इतरीपयात्कर्मस्य पादो-
नफलस्य भागिनौ ।

“परिवृत्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातकमेषे द्वयमिदं प्रकृतमिति ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तदाह दाराधिममनेति । दाराक्षिममनं विवाहः । आधान-
मन्वाधानम् । अग्रजेन विवाहे अन्वाधाने आक्षते योऽनुजः
विवाहमन्वाधानं च करोति, स परिवेत्ता अग्रजस्तु परिवृत्ति-
विज्ञेयः ॥ २ ॥

अस्तु तावत्, कस्तत्र दोष इत्याह परिवेत्तौति । पूर्वाह्ण-
मतिरोहितार्धम् । तयोर्नरकगमनस्य ध्रुवत्वमुपपादयन्नाह अपि-
चोर्ध्वप्रायश्चित्ताविति । अक्षतप्रायश्चित्तावपि तौ पादोनं नरकफलं
भजते इति तयोर्नरकगमनं ध्रुवमित्यर्थः । न च प्रायश्चित्ते कृते
तेनैव पापमाधात् कर्म पादोनफलभागिनौति वाच्यम् । अनन्य-
कर्मैर्वचनात् । तदुक्तम् । किमिदं हि वचनं न कुर्यात्वाह्नि-

* परिवृत्तिः परिवेत्ता च, इति पाठान्तरम् ।

† अ. अपि चोर्ध्वप्रायश्चित्ते, इति च न इत्येव पाठः ।

देशान्तरस्थक्रीवैकहृष्यानसहोदरान् ।

वैश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोमिभः ॥ ३ ॥

जडमूकान्मधधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्थ्याश्च कृषिसक्तामृपस्य च ॥ ५ ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः स्वारिशस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यादृशे ज्येष्ठे परिवेदनदोषो नास्ति तमाह—

क्रीवः षष्ठविधः । तथाच देवसः—

“षण्णको वातजः षण्णः षण्णः क्रीवो नपुंसकम् ।

क्रीलकसेति षड्धाऽयं क्रीवमेदो विभाषितः ॥

प्रभा ।

वधनस्यातितार इति । केचित्तु अचौर्यप्रायश्चित्ताविति पठित्वा
अकृतप्रायश्चित्ती तौ इतरोपपातकापेक्षया पादोननरकफलस्य
भागिनी ।

“परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातके तदुभयोः पाठास्तदपेक्षयैव पादोनत्वस्य
वर्णयितुमुचितत्वादित्याहुः । अपि चौर्यप्रायश्चित्ताविति पाठस्यैव
सर्वत्र मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् स एव पाठो व्याख्यातो-
ऽस्माभिः ॥ ३ ॥

यादृशेषु अश्वजैश्चकृतविवाहैश्चकृताभ्याधानेषु चानुजस्य

परिविष्टप्रकाशः ।

येषां स्त्रीतुल्यवाक्प्रेष्टः स्त्रीधर्मा वच्छको भवेत् ।

पुमान् कृत्वा स्तलिङ्गानि पश्चाद्विन्द्यात्तथैव च ॥

स्त्री च पुंभावसाक्षात् पुरुषाचारवदगुणा ।

वातजो नाम वण्डः स्वात् स्त्रीवच्छो वापि नामतः ॥

असक्तिज्ञोऽयं वण्डः स्वात्पण्डितु न्यानमिह नः ।

अमेध्याशी पुमान् स्त्रीवो नष्टरिता नपुंसकम् ॥

सकौलक इति प्रोक्तोयः स्त्रीव्यादात्मनः स्त्रियम् ।

अन्धेन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते" ॥

पुमान् कृत्वेत्वादिरयमर्थः । यः पुमान् लिङ्गास्तराणि कृत्वा
स्तलिङ्गं भिन्द्यात्, स वातजोनाम वण्डः इति संबन्धः । अनेन
दाक्षिणात्यप्रसिद्धं विध्वंसजननत्वमुक्तम् । तथा, या स्त्री गृहीत-
पुरुषचिह्ना स्तरास्तरमभिगच्छति, सोऽपि वातजोनाम वण्डः ।
तथा स एव स्त्रीवच्छनामापि । तथा, असक्तिज्ञोऽपि वातजः वण्डः
स्वादिति संबन्धः । एतेन त्रिप्रकारो वातजः वण्ड इत्युक्तम् ।
न्यानमिह नोतिर्विकारलिङ्गः । अमेध्याशी मुखेभगः । यस्त्वात्मनः
स्त्रियं परेणोपभुज्यमानां सोन्मादस्तामेव सेवते, स कौलक इति ।

प्रभा ।

विवाहान्वाधानकरणे न परिवेदनदोषस्तानाह देशान्तरस्येति
त्रिभिः । देशान्तरस्यादीन् ज्वेष्ठान्, परिविन्दन् न दुष्यतीत्य-
प्रमेय संबन्धः । देशान्तरमाह त्वमनुः—

परिशिष्टप्रकाशः ।

एकहयवान् एकस्वामिव स्त्रियां रतिचतान् । असहीदरा-
वैमात्रेयाः । एकमात्रजाता अपि भिन्नपितृकाः न सहीदराः ।
अतएव भीमस्य द्विद्विम्बापरिवर्तने न परिवेदनदोष इति मनु-
वृत्तिकारः । शुद्धतुल्योदास्यादिवृत्तिः । अतएव,—

“गौरवकान् वार्षिकान् तथा कारुण्यशीलवान् ।

प्रेम्णान् वार्षिकान् चैव विप्रान् शुद्धवदाचरेत्” ॥

इति मनुः । कुष्ठः काणः । सर्वक्रियासु असत् इत्यपरे ।
अभाष्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रत्य-
भिपन्नवः । रूपस्य च सत्त्वानिति सम्बन्धः । कामतः कारिणी-
यवेष्टाचरत्तशीलाः । कुलान्यटन्ति,—इति कुलटाः परकुलाठन-
शीला इति यावत् । अक्षत्तपौरानिति पाठे पौरः प्रेम्णादिभावेन
पुरपासी । केरानिति पाठे केरी विषमशीलः । श्रेष्ठं सुप्रसन्नम् ।
एतान् परिविन्दन् एतेषु अक्षतदारान्निसंयोगेषु दारान्निसंयोगं
कुर्वन् । न दोषभाक् भवतीति ॥ ६ ॥

प्रश्नाः ।

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यदधायकः ।

वाचो यत्र त्रिभिद्यन्त्रे तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देशनाम्नदीर्घादधिकटोपि भवेत्तु यत् ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

दशरात्रेषु वा वार्त्ता यत्र न श्रूयते ऽथवा” ।

प्रभा ।

जीवमाह कात्यायनः—

“न मूलं जेनिलं यस्य विष्ठा चासु निमज्जति ।

सेदं चोन्मादृक्काभ्यां हीनं जीवः स उच्यते” ॥

तत्र देवलेन षड्विधा मारदेन च चतुर्दशविधाः जीवमेदा-
भ्यभिहिताः, यन्मगौरवभयाच्चेह प्रदर्शिताः । एकहृषण एकाण्डः
षड्विधेष इति रत्नाकरः । रोमग्रहृहृषल इति चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिः । एकस्वामेव स्त्रिया रतिग्रन्त इति परिशिष्ट-
प्रकाशः । असहोदराः सहोदरभिजाः । एकमात्रजाता अपि
भिरपिष्टका न सहोदराः । अतएव भीमस्य हिडिम्बाविवाहे
न परिवेदनदोष इति मनुवृत्तिः । वेद्यातिसक्तो वेद्यायामति-
शयेन सक्तः । पतितो महापातकादिना । शूद्रतुल्याह चतु-
र्वर्गचिन्तामणौ देवलः—

“अनुपासितसम्पत्ते नित्यमस्त्रातभोजनाः ।

नष्टग्रीवाः पतन्त्येते शूद्रतुल्याश्च धर्मतः” ॥

अतिरोगी अप्रतिसमाधेयरोममुक्तः । अङ्गो विकलास्तःकरणः
हिताहितावधारचाक्षम इति मिताचरा । जङ्घोऽक्षमः कार्येष्व-
ग्रहत्त इति माधवाचार्यः । अप्राप्ताश्वत्थेषु फलतो न विशेषः ।
मूको वर्णोच्चारणासमर्थः । अन्धवधिरौ प्रसिद्धौ । कुलः पृष्ठभागे
मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । यामनो ऋक्षः । खोदको-
भन्वचरणद्वय इति हेमाद्रिः । कुण्डकानिति पाठे कुण्डो-

प्रभा ।

ऽकर्मस्यः । कुण्ठोऽकर्मस्यमूर्खयोरिति मेदिन्युक्तेः । काच इति
परिधिष्टप्रकाशः । सर्वक्रियासप्त इति मूलपाश्चिरघुनन्दनी ।
कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः इति, मूढाश्चापटुनिर्भाग्या इति
चामरोक्तेः । क्रियासप्तद्वयित्वाऽर्थः । अभाष्याः शास्त्रनिषिद्ध-
भाष्यासंबन्धाः नैतिकब्रह्मचारिवाचप्रसङ्गसंन्यासान्नामिषः । वृष-
स्येति शैबिकी षष्ठी । चकारेण सत्तानित्यवगम्यते । धन-
वृद्धिप्रसङ्गाः धनवृद्धौ प्रकर्षेण सत्ताः । कामतोऽकारिणः
स्नेह्यैव नित्यं विवाहमकुर्वीता इति हेमाद्रिः । स्नेह्यैव
विवाहान्वितता इति माधवाचार्यः । नारायणोपाध्यायमूल-
पाश्चिरघुनन्दनेषु कामतः कारिण इति धठितम् । कामतः
कारिणो यथेष्टाचरणशीला इति नारायणोपाध्यायाः । श्रौत-
स्मार्त्तनिरपेक्षस्नेह्यवहारिण इति मूलपाश्चिरघुनन्दनी ।
कुण्ठकः परवक्ष्यमाय वृषोदयोमपर इति हेमाद्रिः । आचार-
माधवीयेऽपि तथैव पाठः । नारायणोपाध्यायेन तु कुण्ठ इति
धठितं परकुण्ठाटनशील इति व्याख्यातम् । स च दक्षक इति
रघुनन्दनः । चौरानित्यत्र पौरानिति पाठे प्रेक्षादिभावेन
पुरनिवासी पुरप्रेष्योवेत्यर्थः । कैरान् इति पाठे कैरे विषम-
शीलः । सप्तमन्वत् । परिविन्दनित्यत्र परैर्लक्ष्यार्थत्वात् सर्व्वेण
द्वितीया । तथाच एतान् लक्ष्मीलक्ष्यं विन्दन् एतेषु अयजेषु अक्षत-
दाराभिहोतसंयोगेषु दाराभिहोतसंयोगं कुर्व्वन् न दीनभाग-
भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

धनवार्हुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि स्वरम् ॥ ७ ॥

परिमिष्टप्रश्नाः ।

वार्हुषिकादवयवसंज्ञाः समावर्तनानन्तरं दाराम्नि-
परिमिष्टे स्वरया—सुक्तेनापि वर्षत्रयं प्रतीक्षणीयाः । ततश्च
वत्पूर्वसंज्ञिके एतान् परिमिष्टं दुष्मतीत्युक्तं, तद्वर्षत्रयादूर्ध्वमिति
बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

प्रश्नाः ।

तत्रापि कचिद्विशेषमाह धनवार्हुषिकमिति । धनवार्हुषिकं
राजसेवकं कृषिसक्तं देयाभारनतश्चायञ्च दाराम्निहीनसंयोगे
स्वरादानपि कनिष्ठो वर्षत्रयं प्रतीक्षेत । एतान् परिमिष्टं च
दुष्मतीति यदुक्तं तद्वर्षत्रयादूर्ध्वमित्यनेन विशेषितम् । धनस्य
वार्हुषिको धनवार्हुषिकः । संबन्धलक्षणा षष्ठी । वार्हुषिकञ्च,—

“समर्घं धनमुद्धृत्य महाघ्नं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्हुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः” ॥

इति स्मृत्या व्याख्येयः ।

“यस्तु निन्देत् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्हुषिको नाम सम्यक्कर्तुः गर्हितः” ॥

इति विष्णुवार्हुषिकान्तरव्याख्येयार्थः । धनवार्हुषिकमित्युक्तम् ।

वर्षत्रयमपि स्वरमिति कुर्य्यता स्वरान्ना अभावे अधिककालप्रती-
क्षयां सूचितम् । तच्च स्मृत्यन्तरादवयवत्वम् ॥ ७ ॥

प्रोषितं यद्यभ्युत्थानमभ्यादिति* समाचरेत् ।

आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रोषिते विशेषमाह । प्रोषितमभ्युत्थानम् । प्रत्ययव्यत्ययेनाभ्युत्थानमिति त्वर्थः । यद्यभ्यादूर्ध्वमिति समाचरेत् परिविन्देत्, तदाऽऽगते तस्मिन् तच्छुद्ध्यर्थं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अभ्यादूर्ध्वमभ्यागमने दोषाभावएव । तत्राभ्युत्थानं तु भ्युत्थानविषया । तत्रागतेऽपि दोषाभाव इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

प्रोषिते विशेषान्तरमाह प्रोषितमिति । अभ्युत्थानं प्रत्ययव्यत्ययेनाभ्युत्थानमिति त्वर्थः । अभ्युत्थान इति रत्नाकरसम्मतः पाठः । प्रोषितस्याप्यस्य वार्त्तात्रयभावे यद्यभ्यादूर्ध्वं कनीयान् दाराम्बिहोत्रसंयोगं करोति, तदा समागते ऋषे तस्याप्यभ्युत्थानं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अनागमने त्वदोष एव । एवञ्च प्रोषितस्य तत्राभ्युत्थानं भ्युत्थानविषयमिति पार्थवस्त्विति । अथ च यद्यभ्यादूर्ध्वं समाचरेदित्यनुषादशिक्षादिधिरनुमातव्यः । चतुरवर्त्तं पञ्चावर्त्तं वा लुहोति इति, यद्युभयं विकीर्णोद्दीनश्चैव ब्रह्मत्वश्चैवेति चैवमादिवत् । यथाहुः—

“शिक्षादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

इत्यनेन च, यदि ब्राह्मणो यजेत दर्भैस्तत्त्वं मध्ये निधायाहुतिमा-

लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमात्रं द्वादशाङ्गुलम् ।

तन्मूलसक्ता योदीर्घी तस्या एवं नवोत्तरम् ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रागुदक् प्रवचं देशं समं वा परिसमूहोपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुक्तिस्त्य उदीचीं च संहतां पद्यामध्ये प्राचीस्तिस्र-
उक्तिस्त्याभ्युचेत् । लक्षणाद्वेदा सर्व्वेति सूत्रे लक्ष्यमुक्तं, तत्रेखा-
परिमाशान्तराभिधानेन सष्टीकरोति । या प्रथमा प्राग्गता
रेखा तस्याः परिमात्रं द्वादशाङ्गुलं, तन्मूलसक्ता योत्तराग्रा
तस्या नवाङ्गुलाधिकं द्वादशाङ्गुलमेव प्रमात्रम् । एकविंशत्यङ्गुल-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

इति इत्यादिचारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्—
इति स यदिकादपि वाक्यात् कर्तोविधानम् ॥ ८ ॥

प्रागुदक्प्रवचं देशं समं वा परिसमूहोपलिप्य मध्यतः प्राचीं
रेखामुक्तिस्त्योदीचीं च संहतां पद्यात् मध्ये प्राचीस्तिस्र उक्तिस्त्या-
भ्युचेत् लक्षणाद्वेदा सर्व्वेति सूत्रे लक्ष्यमुक्तं तत्रेखा-
परिमाशान्तराभिधानेन सष्टीकरोति इति द्वाभ्याम् । लक्षणे देशं
प्रथमा प्राग्गता रेखा तस्याः प्रमात्रं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूलसक्ता
या उदम्यता रेखा तस्या नवोत्तरं नवाङ्गुलाधिकं एवं द्वादशाङ्गुलं
प्रमात्रं, एकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः ॥ ८ ॥

उदम्भतायाः संलग्नाः शिषाः प्रादेशमाधिकाः ।

सप्तसप्ताङ्गुलान्तराः कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदम्भयोरवशिष्टा यास्तिष्ठः उक्तास्ताः उदीक्षां रेखायां संलग्नाः
सप्तसप्ताङ्गुलान्तराः प्रादेशप्रमाणाः कुशेनैव समुल्लिखेदिति ।
कुशेनेति सर्वाभिः संबध्यते ॥ १० ॥

प्रभा ।

उदम्भताया इति । शिषा अवशिष्टास्तिष्ठो रेखा उदम्भतायाः
संलग्नाः प्रादेशपरिमाणाः सप्तसप्ताङ्गुलान्तराः कुशेनैव समु-
ल्लिखेत् । कुशेनैवेत्यादि सर्वाभिः रेखाभिः संबध्यन्ते । सर्वासां
रेखानामुल्लेखनं कुशेनैव कार्यमित्यर्थः । अयस्तावदेकः प्रकारः ।
प्रकारान्तरमुक्तं गोभिलमुपेक्ष्य यद्व्यासं प्रहृ । तद्वयथा—

“सर्वेषां तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं देवतस्य च” ।

इत्यभिवाचनमिति दूरे,—

“प्राक्कृतां पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता ।

प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक् कृता स्मृता” ।

इति ।

“पार्थिवी चैव सौमी च रेखे हे हादमाङ्गुले ।

एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये समे स्मृते ॥

चङ्गुलान्तराः कार्य्या आग्नेयीसंज्ञितास्तु ताः ।

पार्थिवायास्तु रेखायास्तिष्ठस्तां उत्तरोत्तराः” ॥

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृद्यजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवादधीतामिं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्जुकत्वं यत्तस्य कास्यैस्तत् नौयते शमम् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मानपरिभाषामाह—

निगदध्यास्यातम् । ततश्चाहुलादिमानं यजमानाहुतेनेति
विद्वम् ॥ ११ ॥

वैश्वकुलाद्या भव्यरीषाद्येत्यादिसूत्रेषाम्भिनियोनयो बहव उक्ताः ।

प्रभा ।

इति । अन्ते च,—

“एष लेखविधिः प्रोक्ता गृह्याकर्म्मसु सर्व्यसु ।

सूच्यास्ताष्टजवः कार्या रक्षास्ताः सुसमाहिताः ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्म्मणि कारयेत्” ॥

इति च । तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पः । इयोरेव स्वशास्त्रोक्त-
त्वात् ॥ १० ॥

अहुतिमानादिकं कस्य अहीतव्यमित्यपेक्षायां मानपरि-
भाषामाह मानक्रियायामिति । मानमेव क्रिया मानक्रिया ।
सा यत्रोक्ता मानकर्त्ता तु नोक्तः, तत्र यजमानो मानकर्त्ता
स्यादित्येष विदुषां निर्णयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवेति । शोभिन्नेन वैश्वकुलादयो बहवोऽभिनियोनय-

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथा, अपि वाऽरणिं मयित्वाऽभ्यादध्यात् । पुण्यस्वेवानर्जुको-
भवतीति सूत्रेणारणेयः पुण्य इत्युक्तम् । ततस्तमेवादध्यात् । हि
यस्मात्त आरणेयः सर्वैः प्रशस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् ।
अन्वाहितेऽम्बौ * निर्वाणे पुनराधानयोनिः स्वाधीनत्वाच्च । येन हि
प्रथमाधाने योनिः सैन पुनराधानेऽपि । वैश्वकुलादीनां तु
योनित्वे न स्वाधीनतेति न प्राशस्ये तेषाम् । तथा ऋद्धान्तरम् ।
पूर्वैवानुगतेऽम्बी योनिः । स्वयं च वक्ष्यति,—

“पूर्वैव योनिः पूर्णाहत् पुनराधानकर्माणि” ।

इति । नन्वत्रापि ऋद्विसाधनम् भवति, अनर्जुको भवती-
त्युक्तेः । वैश्वकुलाद्याहृतस्तु ऋद्विसाधनम् । अतः स एव प्रशस्ती-
जेतरः । तथाच ऋद्धान्तरम् । ब्राह्मणकुलाङ्गवर्षसकामो-
ऽम्बिमाहृत्यादधीत राजन्यादोजोवीर्यकामो वैश्वान्पुत्रपशुकामो-
ऽम्बरीषादनघान्यकामस्वारणेयं पुण्यकोषकाम इति । तत्राह ।
अनर्जुकत्वं यत्तत्सारणेयस्य तत्काम्यैः कर्मभिर्ब्राह्मणवर्षसादिसाधनै-
स्तदाधारेः† शान्तिं नीयते कर्मद्वारा ऋद्विसाधनत्वात् । अत्र
साधनं सप्तचतुर्वर्षकं समन्वयकमन्वितापनम् । न त्वरणि-
निर्मन्वनम् । वैश्वकुलाद्याहृते तदसम्भवात् । आहूतपूर्वस्य दधाते-
चारीपञ्चवाचित्वात् ॥ १२ ॥

* चतुर्वर्तेनौ, इति च पुस्तके पाठः ।

† आरणेयान्निर्वाणयोः, इति च न पुस्तके पाठः ।

यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नाम्यथा ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्यां समिधमभ्याधास्यन् इत्यनेन सूत्रेण सायं प्रातर्विहितसमिदाधानेन ब्रह्मचरिणा चन्दा पश्चिमा समिद्ब्रह्मचर्यसमाप्तिसमये यस्मिन्नभ्यासाधितव्या तमादध्यादित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह,—

प्रभा ।

उक्ताः । अपि वाऽन्यं मयित्वाऽभ्यादध्यात् पुण्यस्त्वेवानर्हकोभवती-
त्वारण्यस्य पुण्यत्वमुक्तम् । तदोच्यते । पुण्यमेवाभिमादधीत ।
यस्मात् स सर्वैः प्रशस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् । तथाच ऋद्धा-
न्तरम् । भारण्यमुरुपुण्यकोषकाम इति । देवाश्च पुनराधाने
कर्त्तव्ये पूर्व्वेवाभिन्योनिराश्रयितव्या भवतीति वक्ष्यते । तत्र
स्वाधीनियममभिन्योनिरिति प्रशस्ता । अन्धासाम् वैश्वकुला-
दीनामभिन्योनीनां पराधीनत्वादप्राशस्त्यम् । यस्तु अनर्हक-
इत्यनेनारण्यस्य ऋद्धिजनकत्वं नास्तीत्युक्तम्, तस्तु तत्र कर्त्तैः
काम्यैर्होमैः श्रमं नीयते । एतदुक्तं भवति । सत्यभारण्यस्वाधान-
श्रद्धं न जनयति, किन्त्वाहिते भारण्येऽग्नौ ऋद्धिकामनया
छतैर्होमैः ऋद्धिरपि तदाधातुर्भवत्येवेति ॥ १२ ॥

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यादिना

अनूढैव तु सा कन्या पशुत्वं यदि गच्छति ।

न तथा व्रतलोपीऽस्य तेनैवान्यां समुद्देहेत् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्य केनचित्कन्यादात्रा सत्वेन वाचा कन्या दत्ता भवेत्,
स एवाव्यसमिदाधानं करिष्यन्नादधीत भान्वयेति ॥ १३ ॥

सा यद्यकृतपाश्चियहणैव विनाशं याति, तथा सत्यस्य
गृहीताग्नेराहिताग्निताव्रतस्य वाग्दत्ताया अदाहो न लोपः ।
किं तर्हि तेनैवाग्निना अन्यां समुद्देहेत् ॥ १४ ॥

। प्रभा ।

ब्रह्मचर्यपरिसमाप्तिसमयेऽन्वयसमिदाधानार्थमन्वाधानं गोभिले-
नोक्तम् । तत्र विशेषमाह यस्येति । यस्येति संबन्धसूचका षष्ठी ।
केनचित् कन्यादात्रा यस्यै कन्या सत्वेन वाचा दत्ता भवेत्, स
एव अस्यां समिधमाधास्ववन्निमादधीत । नान्यथा न तथा-
विधवान्दानाभावे । तस्यात्वे समावर्तनात् परं भट्टिति कन्याया-
न्यत्वात् कश्चित् कालमनाग्रमो स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

अनूढैवेति । यद्यकृतविवाहैव सा कन्या स्त्रियते, तथा
सत्यस्याहिताग्नेर्व्रतलोपी न भवति । तेनैवाग्निनाऽन्यां कन्या-
मुद्देहेत् । एतेनाहितेनाग्निना वाग्दत्ताया दाहो न कर्तव्य इत्युक्तं
भवति । तथा करणे द्वाहिताग्निताव्रतमस्य लुप्येत । तेनैवान्यां
समुद्देहेदिति चालुपपन्नं स्यात् ॥ १४ ॥

अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥ १५ ॥

षष्ठः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि कान्यां कन्यां प्रार्थयन्नपि न प्राप्नोति । अनेन ब्राह्मण-
देवादिविवाहस्यतिरेकेण याज्ञापूर्वकाग्रयस्यविवाहेनापि मार्ग-
स्याय यतनीवमित्युक्तम् । तदाऽऽहिताग्निः प्राजापत्येष्टिं कृत्वा
तमग्निमात्मन्यारोप्य शीघ्रं चतुर्थाश्रमी स्यादिति ॥ १५ ॥

प्रभा ।

अथ चेदिति । यदि प्रार्थयमानोऽप्यन्यां कन्यां न लभते ;
तदा तमाहितमग्निमात्मसात् कृत्वा प्राजापत्येष्टिविधिना
आग्निं समारोप्याविलम्बेन चतुर्थाश्रमी भवेत् । याचमानो-
ऽपीत्यनेन ब्राह्मणादिग्रयस्यविवाहासम्भवे याज्ञापूर्वकाग्रयस्य-
विवाहेनापि अहस्त्रायमप्रवेष्टाय यतितम्यमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

इति षष्ठः खण्डः ।

सप्तमः खण्डः ।

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

तस्य या प्राङ्मुखी शाखा योदीची योर्द्धंगाऽपि वा ॥१॥

अरश्चिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।

सारवहारवं चाचमोविली* च प्रशस्यते ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आरण्येयस्य मयनेतिकसंख्यतामाह—

मेध्यभूमौ यः शमीगर्भोऽश्वत्थोजातः, तस्य या प्राश्चया
उत्तराश्चा ऊर्द्धंगा वा शाखा, तन्मयी अरश्चिस्तत्तरारश्चि
शाखीकृता । सारमुत्तच्छदिरादिदाहमवं मत्तनदच्छरूपं चाहं
चाक्षोर्द्धयन्वाचार्धकाष्ठरूपा ओविली च प्रशस्ता भवतीति ॥१॥२॥

प्रभा ।

आरण्येयस्य मयनप्रकारं वक्तुं प्रथमं मयनयन्वाघटकमरक्षा-
दिकमाह अश्वत्थीय इति वाक्याम् । शमीगर्भस्य लक्ष्यं वक्षते ।
पवित्रभूमौ जातो यः शमीगर्भोऽश्वत्थः, तस्य प्राङ्मुखी उदक्-
गता ऊर्द्धगता वा या शाखा, अरश्चिस्तत्तरारश्चि तन्मयी

संसक्तमूलो यः शय्या शमीगर्भः स उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भादाहरदविलम्बितः ॥ ३ ॥
 चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दीर्घ्य षडपि पार्थवम् ।
 चत्वार उच्छ्रयोमानमरुद्धोः परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

शमीगर्भं व्याकरोति । शय्या सह मूलं यस्य रुम्यकं लम्ब-
 मेकीभूतं, स शमीगर्भोऽभिधीयते । तदलाभे अश्वत्थान्तरादपि
 विलम्बितोऽरुद्धाहरं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अरुद्धयपरिमाणमाह—

षडङ्गुष्ठाः पार्थवं पृष्ठत्वं प्रस्तार इति यावत् । उच्छ्राय-

प्रभा ।

मुनिभिः कथिता । चाणमोविलौ च सारयुक्तखदिरादिकाष्ठ-
 निर्मितं मुनिभिः प्रशस्यते । चात्र नाम मन्त्रनदण्डं, चात्रोर्ध्वभाग-
 नियन्त्रणार्थः काष्ठविशेष ओविलौ ॥ १ ॥ २ ॥

इदानीं शमीगर्भस्य लक्षणमाह संसक्तमूल इति । यस्याश्व-
 त्स्य मूलं शय्या सह संसक्तं रुम्यन् लम्बं, सोऽश्वस्यः शमीगर्भः
 उच्यते । शमीगर्भस्याश्वत्थालाभे पुनरशमीगर्भादप्यहरिमाहेत् ।
 मुण्डलोपे च सुख्यस्वेति न्यायादित्यभिप्रायः । शमीगर्भस्याश्वत्थया
 कालविलम्बो न कर्तव्य इति वक्ष्यमविलम्बित इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

अरुद्धादीनां परिमाणमाह चतुर्विंशतिरिति दाभ्याम् ।
 चतुर्विंशतिसंस्थाका षडङ्गुष्ठा षडङ्गुष्ठा अरुद्धोर्दीर्घ्यं दीर्घता-

षष्ठाङ्गुलः प्रमन्यः स्यात्तार्त्तं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

गोविल्ली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्यकम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उच्चता चत्वारोऽङ्गुलाः । चरस्थोरेतज्जमात्रं कात्स्न्येन कथितम् ।

शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥

चात्रमध्यस्थो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्यः, सोऽष्टाङ्गुलः
स्यात् । एतदरण्यादिवत्तुष्टयं मन्यनार्थं यन्त्रकं यन्त्र इत्यर्थः ।
शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

परिमाणमित्यर्थः । षष्ठ्याङ्गुलास्तयोः पार्श्वं पृथुलं, तत्परिमाणमिति
यावत् । चत्वारोऽङ्गुलाः चरस्थोरेष्टय उच्चतापरिमाणमित्येतत् ।
तदेवमरस्थोः परिमाणं सर्वतोभावेन कथितम् ॥ ४ ॥

षष्ठाङ्गुल इति । चात्रमध्यस्थो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्य-
नयन्यकम् । स षष्ठ्याङ्गुलपरिमाणः स्यात् । चात्रमोविल्ली च
द्वादशाङ्गुलपरिमाणं स्यात् । एतत् सर्वं मिलितं यथाविन्यस्तं
मन्यनयन्यकं इति कथ्यते । मन्यनयन्यकमिति स्वार्थे कम् ।
गोभिल्लपुत्रेणाप्येवमेव मन्यनयन्यकमुक्तम् । केवलमरस्थोदीर्घतायां
यन्त्रदपि परिमाणद्वयमुक्तम् । तथाच गृह्यासंघः—

“चात्रस्थीन्तु शमीनर्भाभरणीं कुर्वीत सीतराम् ।

अरुदीर्घा रत्निदीर्घा चतुर्विंशाङ्गुलां तथा” ॥

इति । खादिरे वध्नाति पाशायि वध्नाति रीदितके वध्नातीति
वदमोषां विकल्पो बोद्धव्यः ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।

तत्र तत्र बृहत्पर्व्व्ययिभिर्मिनुयात्सदा ॥ ६ ॥

गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिदृत्तमनंशुकम् ।

व्यामप्रमाणं मेघं स्यात्प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्र यत्र अङ्गुष्ठमानमेतावदङ्गुलिमानमेतत्कर्तव्यमुच्यते, तत्र सर्व्वत्राङ्गुष्ठस्य यद्वन्विस्मानं मध्यस्थितं तेन मानं सर्व्वत्राङ्गुल्यात् ॥ ६ ॥

शणसंमिश्रगोवालैस्त्रिगुणं वर्त्तुलं चंशुकरहितं विस्तृतसहस्रद्वयतिर्यगन्तरमानं मेघं रज्जुर्भवेत् । तेन मेघेष्टान्निर्मन्वनीयः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अङ्गुष्ठेति । बृहत्पर्व्व्ययिभिः मध्यरेखाभिः । निगदव्याख्यातमन्वत् ॥ ६ ॥

मन्वनसाधनं मेघमात्रं गोवालैरिति । शणसंमिश्रगोवालैर्मेघं स्यादिति संकल्पः । मेघं रज्जुः । मेघं त्रिशिनष्टि त्रिद्विस्त्रादिना । चिह्नत् त्रिशुभं, उक्तं वर्त्तुलं, जनंशुकं चंशुकरहितम् । चंशुवस्तन्तूनां दृष्ट्वा चययवाः । व्यामप्रमाणं विस्तृतसहस्रवाङ्गुद्वयतिर्यगन्तरात् व्याम इत्युच्यते । तत्परिमाणम् । तेन मेघेष्ट प्रकर्षेष्टान्निर्मन्वनीयः ॥ ७ ॥

मूर्धाधिकर्षवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्रास्थितानि हाङ्गुलं वक्ष उच्यते ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं चाङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।

एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया ह्री वस्तिर्ह्री तु गुह्यकम् ॥ ९ ॥

ऊरु जङ्घे च पादौ च चतुस्त्रैकं यथाक्रमम् ।

अरण्यावयवाह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अरण्याङ्गं तन्मानश्चाह—

कन्धरा ग्रीवा, वक्षोग्रीवाहृदययोर्मध्यम् । एतच्च मूलादारभ्य
मानम् । वक्षदाब्जादीनां तथैव मानस्य भीष्मार्गिकत्वात् । शेषं
निगदव्याख्यातम् ॥ ८ ॥

वस्तिर्नाभेरधीभागः । गुह्यमुपस्थ इति यावत् । शेषं सुगमम् ॥ ९ ॥

ऊरुजङ्घापादं यथाक्रमं चतुस्त्रैक्याङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठम् । एतेऽरण्या-

प्रभा ।

अरण्यावयवं तत्परिमाणश्चाह मूर्धाश्चीति त्रिभिः । वक्त्रं
मुखम् । कन्धरा ग्रीवा । ग्रीवाहृदययोर्मध्यं वक्षः । सुगममन्वत् ।
एतच्च मूलादारभ्य मानं, वक्षदाब्जादीनां तथैव मानस्त्रीर्गिक-
त्वादिति नारायणोपाध्यायः ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति । ह्री अङ्गुष्ठौ । एवमुत्तरत्र । वस्तिर्नाभे-
रधीभागः । अष्टमन्वत् ॥ ९ ॥

ऊरु जङ्घे चेति । ऊरु जङ्घे पादौ चेत्येतानि यथाक्रमं

यत्तद्ब्रह्ममिति प्रीक्ष्य देवयोनिस्तु सोच्यते ।

तस्यां योजायते वज्रिः स कल्याणस्तदुच्यते ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यद्यथायत्रव्यवहारिभिः कार्येनोक्ता इति चतुर्विंशतेरङ्गुष्ठानां विभागः । द्विगुणोऽवधारणे ॥ १० ॥

यत्पूर्वम् । यद्ब्रह्मं शुद्धमित्यभिहितं तद्देवानां ह्यत्यन्तस्थानम् । यत्तत्तस्यां योनौ योऽस्मिन्जीयते सोऽभ्युदयकारी उच्यते । तस्मात्तत्र मन्त्रेण कार्यम् । एतदर्थमेव चाङ्गविभागकथनम् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

चतुरङ्गुष्ठचतुष्टैकाङ्गुष्ठपरिमितानि भवन्ति । सोऽयं चतुर्विंशत्यङ्गुष्ठानां विभागः । एते चरुण्ययवा यश्चिकौ सर्वतोभावेन निखयेन कथिताः ॥ १० ॥

मन्त्रेण स्थानमाह यत्तदिति । यत्तदिति सर्वनामद्वयेन प्रसिद्धिमवस्थोतयति । यद्ब्रह्ममिति कथितं, सा देवस्वाम्येयो निवृत्त्यन्तस्थानमुच्यते । सेति विधेयप्राधान्यविवक्षया स्त्रीत्वेन निर्देशः । तस्यां मन्त्रेण योऽस्मिन्जीयते, स कल्याणस्तदभ्युदयकारीति मुनिभिः कथ्यते । गोभिलपुत्रस्त्वाह—

“मूलादष्टाङ्गुलमुत्तुष्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मन्थो हुताग्रजः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा भग्नान्नु षादमाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मन्थो हुताग्रजः” ॥

अन्वयं मय्यते यत् तद्भोगभयमाप्नुयात् * ।

प्रथमे मन्यने ह्येष नियमोनीत्तरेषु च ॥ १२ ॥

उत्तरारणिनिष्यन्नः प्रमन्यः सर्वदा भवेत् ।

योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकृत् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्पुनरन्यत्र मय्यते तस्माच्चेतो रोगभयं प्राप्नोति । अयं दोषः
प्रथमाभ्याधानमन्यने द्वितीयादिषु पुनर्नेति ॥ १२ ॥

प्रमन्योयः पूर्वमुक्तः स उत्तरारणेः काष्ठशकलसुष्ठुत्वं रन्ध्र-
पूरणार्थं निष्पादितः । सर्वदा द्वितीयाधानादिष्वपि भवेत् ।
अन्यथास्ते दोषमाह । हि यस्मादन्यतः प्रमन्यकारी योनिसङ्कर-
दोषेण पापेन संबध्यते ॥ १३ ॥

प्रभा ।

इति । तत्र प्रथमवचनेन गुह्यस्य देवयोनित्वं भङ्गप्रसङ्गेऽप्युक्तम् ।
द्वितीयवचनेन तु तत्सम्बन्धेऽस्ति विशेषः । सोऽयं विकल्पः ॥ ११ ॥

अन्यत्रेति । यदिति मन्यनक्रियाविशेषवत् । यत् पुनर्देव-
योनेरन्यत्र मय्यते, तस्माच्चेतो रोगभयं प्राप्नोति मन्यनकर्ता ।
अयं नियमः प्रथमाधाने यस्मिन् मन्यते तत्रैव, न पुनराधाने
कार्त्तव्ये द्वितीयादिमन्यनेषु ॥ १२ ॥

इदानीं प्रमन्यनिर्माणि विशेषमाह उत्तरारणीति । उत्तरा-

* अन्वयेषु ने त्वं यत्पुनर्नि ते रोगभयमाप्नुयात्, इति पाठान्तरम् ।

आर्द्रां सशुषिरां चैव घृणाङ्गीं स्फुटितां तथा ।

न हिता यत्रमानानामरणिर्नीतरारविः ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

परिशिष्टवकायः ।

सशुषिरा सरन्ना । घृणाङ्गी घृणादिना विषीर्णवत्त्वात् । शेषं-
नियदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

प्रभा ।

रवेः सकाशत् काष्ठवत्कलमुच्यते तेन प्रमत्तो निष्यसी भवेत् ।
सर्वदा द्वितीयाद्याधानेष्वपि । अन्येन काष्ठेन प्रमत्तकरवे दोष-
माह योनीति । मत्तः प्रमत्तः । यस्मादन्येन काष्ठेन प्रमत्तकर्ता
योनिस्त्वरदोषेण युज्यते, तस्मात् सर्वदैवोत्तरारविनिष्यसः
प्रमत्तो भवेत् इति पूर्वार्चोक्तेऽर्थे हेतुवचनमुत्तरार्धम् ॥ १२ ॥

अरणीर्विशेषमाह आर्द्रा इति । सशुषिरा सखिद्रा । घृणाः
कीटविशेषः । स च हि यस्याः सा घृणाङ्गी । स्फुटमन्वत् ॥ १४ ॥

इति सप्तमः खण्डः ।

अष्टमः खण्डः ।

परिधायार्हतं वासः प्राप्त्य च यथाविधि ।

विभृयात्पाङ्मुखोयन्तमावृता वक्ष्यमाणया ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नवयस्त्रं परिधाय उत्तरीयं च कृत्वा पूर्वोभिमुखोयन्तं चात्रो-
बिख्यादि वक्ष्यमाणपरिपाद्या निष्पीडयेत् । यथाविधीत्यनेन,—

“परिधानादहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यरोक्षपरिधानविधिः ।

“सव्यादंसात्परिभ्रष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रम् तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति शातातपोल्लोत्तरीयधारणविधिश्च विहित इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं मन्थनप्रकारमाह परिधयेति । अहतं यन्मनिर्मुक्तं
नवमिति यावत् । वासः परिधाय प्राप्त्य च उत्तरीयमपि
विधाय । यथाविधीत्युभयत्र संबध्यते । ततश्च परिधाने उत्तरीय-
करणे च—

“परिधानादहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

चात्रबुधे प्रथम्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।

कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुधमुपरि न्यसेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वकीलकायस्थामोविलीमुदगगगाम् ।

विष्टभ्य धारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

चात्ररन्ध्रे प्रमत्वाग्रं रन्ध्रपूरणेन निबलं कृत्वा प्रमत्तनाभिश्च-
उत्तराग्रामरणिं कृत्वा तच्चान्त्रमूर्ध्वस्थितभरक्षुपरि न्यसेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वस्थकीलकायस्थामोविलीमुत्तराग्रामारोप्य गाढं
पीडयित्वा मोविलीनिःपीडनेन निबलं कृत्वा एकचित्तः कृताच-
मनादिर्धारयेत् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

इति ।

“सव्यादंसात् परिश्वष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति चैवमादिधृत्यन्तरोक्तो विधिरनुसरणीय इत्युक्तं भवति ।

एवम्भूतो भूत्वा प्राङ्मुखः सन् वस्त्रमाचया परिपात्वा मन्त्रनयनं
धारयेत् ॥ १ ॥

चात्रबुधे इति । विचक्षणो मन्त्रप्रकाराभिज्ञः चात्रस्य मूर्ध्नि
प्रमत्तस्याग्रं रन्ध्रपूरणेन निबलं कृत्वा अरणिमुत्तराग्रं कृत्वा
दक्षवत् वर्धस्थितं चात्रं अरणेदपरि स्थापयेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वेति । चात्रोर्ध्वे यत् कीलकं लोहशङ्कुः तदग्रस्थिता-

चिरुद्देश्याऽयं नेत्रेषु चात्रं पद्माहतांशुकाः ।

पूर्वे मन्थेदरक्षन्ती प्राच्यन्तेः स्वाद्याद्या च्युतिः ॥ ४ ॥

नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं मार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात्सर्वा नान्वारभन्ति यत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वोक्तगोवासरत्न्या चात्रं वारत्रयमुपर्युपरिक्रमेण वेष्टयित्वा
नववस्त्रा पद्मी प्राच्यान्दिश्यरक्षन्ते मन्थेत् । यथा प्राग्देशे अग्ने-
र्निःसरणं भवेत् ॥ ४ ॥

सर्वाः पद्मी यदाधानं नेत्राकर्षणेनातुकूलाः सख्यो न निष्पा-
दयन्ति तदकृतं आतव्यं विगुणत्वात् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभः ।

सुदमयामोविस्ती कृत्वा विष्टभ्यान्नित्यं भाङ्गे पीडयित्वा वा यन्त्रं
निष्कम्बं सम्पाद्यः स्रष्टिः कृताचमनादिः प्रयतः प्रयत्नवान् तत्रत-
चित्त इति यावत् । यन्त्रं चारयेत् ॥ ५ ॥

चिरुद्देश्येति । अद्यानन्तरं नेत्रेषु पूर्वोक्तलक्षणेन चात्रं
उपर्युपरिक्रमेण वारत्रयं वेष्टयित्वा अहतवसना पद्मी पूर्वं
अरक्षन्ते मन्थेत् । अरक्षिपूर्व्यान्ते मन्थनस्य प्रयोजनमाह
प्राचीति । अग्नेच्युतिर्निःसरणं प्राची प्राग्प्रदेशमता यथा भवेत्
तथा मन्थेत् । प्राचि इति सप्तम्यन्तपाठेऽपि तथैवार्थः ॥ ५ ॥

नैकयापीति । यजमानस्य यावत्यो भार्याः सन्ति तासा-

वर्णज्यैष्ठ्येन वक्षीभिः सवर्षाभिश्च जन्मतः ।

कार्यमन्विच्युतेराभिः साध्वीभिर्मन्थनं पृथक् ॥ ६ ॥

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् ।

नाशासनस्थां नान्येन पुंसां च सह सङ्गताम् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रथमं ब्राह्मण्या, तदनु चतुर्यया इत्येवं यथा वर्णज्यैष्ठ्यम्
अथवर्षाभिः, सवर्षाभिश्च जन्मज्यैष्ठ्यक्रमेणान्निःसरणं यावत्
भवति तावत्ततौभिः पृथग्मन्थनं कार्यम् ॥ ६ ॥

अत्राधाने शूद्रां भार्यां न नियुञ्जीत । अशूद्रापि प्राथ-

प्रभा ।

मेकयाऽपि भार्यया विना आधानं न कार्यं, सर्व्याभिरपि कार्य-
मित्वर्थः । सर्व्या यजमानभाष्ये अन्वारथं न कुर्वन्ति चेत्,
तदाधानं कृतमप्यकृतं विजानीयात् । तस्मादेकयापि भार्यया
विना आधानं न कार्यमित्वर्थः । अन्वारथो नाम नेत्राकर्षणेन
मन्थनानुकूलम् ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह वर्णज्यैष्ठ्येनेति । सवर्षासवर्षवद्वक्षीसत्वे
वर्णज्यैष्ठ्येन ताभिर्मन्थनं कार्यम् । प्रथमं ब्राह्मण्या तदनु चतुर्यया
तदनु वैश्वदेत्वर्थः । सवर्षवद्वक्षीसत्वे जन्मज्यैष्ठ्यक्रमेण मन्थनं
कार्यम् । उक्तक्रमेणाभिः साध्वीभिः स्त्रीभिरन्निःसरणपर्यन्तं
पृथग्मन्थनं कार्यम् ॥ ६ ॥

नाचेति । अत्रान्निमन्थने विवाहितामपि शूद्रां न नियुञ्जीत ।

ततः शक्ततमा पश्चादासामन्यतमाऽपि या ।

उपेतानां चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः ॥ ८ ॥

जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च ।

आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत् ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विरोधकारिणी देवकारिणी आश्राविधातिनी नियोगधर्मेणापि
पुरुषान्तरसङ्गता नाधाने नियोज्या । इतरा तु पतितैवेति ॥ ७ ॥

ततः सर्वाभिर्मन्त्रे कृते पश्चादासामेव मन्यनकर्त्रीणां या
अत्यन्तबलवती उपनीतानां च त्रैवर्णिकानामन्यतमापि, अग्ने-
र्मन्त्रे यथेष्टं अग्निनिष्पत्तिं यावत्कुर्यात् ॥ ८ ॥

जातस्यान्तेर्लक्षणं रेखोल्लेखनादिरूपं कृत्वा तच्च स्थानेऽग्निं
प्रवेश्य समिधं प्रक्षिप्य ब्रह्मोपवेशनं कुर्यात् ॥ ९ ॥

प्रभा ।

तथा द्वौहकारिणी देवकारिणी आश्रासम्पादनमकुर्वती अन्वेन
पुंसां सङ्गताश्च न निवृञ्चीत । द्वौहो जिघांसा, देवः प्रसिद्धः ॥ ७ ॥

तत इति । उक्तक्रमेण सर्वाभिर्मन्त्रे कृते पश्चात् आशामन्य-
तमा उपेतानामुपनीतानां त्रैवर्णिकानामन्यतमा या शक्ततमा
अतिमन्त्रेण बलवती असवर्णा सवर्णा वा सा यथेष्टमग्निं मन्येत् ।
अग्निनिःसरणपर्यन्तं मन्यने कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

जातस्येति । जातस्येति संबन्धलक्षणा षष्ठी । अग्नी जाते

ततः पूर्वाहुतिं कृत्वा सर्वतन्त्रसमन्विताम् ।

गान्ध्याद्याञ्चकार्यन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मोपवेशनानन्तरं सर्वाधार्मिककर्तव्यतायुक्ता पूर्वाहुतिं कृत्वा
दर्भशुटिकाहोमान्ते ब्रह्मणे मां वासोदयञ्च दद्यादिति । १० ॥

प्रभा ।

निःसृते सतीत्यर्थः । रेखोल्लेखनादिरूपं गृह्योक्तं लक्ष्यसंज्ञकं
कर्म कृत्वा तन्मन्त्रं तत्र प्रणीय समिधं प्रज्वाल्य समिधधाधाय
ब्रह्मोपवेशनं कारयेत् । समिदाधानानन्तरं ब्रह्मोपवेशनमित्या-
धान एवायं क्रमः । तत्रैवाभिधानात् । अन्यत्र तु कर्मक्रमो-
पेक्षासंपत्तेर्गोभिलपुत्रेषोक्तः । यथा—

“लेखनाभ्युद्यते कृत्वा निहितेऽग्नौ समिहदत् ।

ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्वीत् परिसमूहनम् ॥

ब्रह्माचसुपसङ्ख्यां च हन्वपथमारमेत्” ॥

इति ॥ ८ ॥

तत इति । तन्त्रमिति कर्तव्यता । ततो ब्रह्मोपवेशनानन्तरं
सर्वाभिराधानेति कर्तव्यताभिः सहिता पूर्वाहुतिं कृत्वा गृह्योक्त-
यज्ञवासुनामककर्त्तव्योऽन्ते ब्रह्मणे मां वाससी च दद्यात् ॥ १० ॥

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिरेवेतरस्मिंस्तु सुचा चात्र न ह्वयते ॥ ११ ॥

खादिरोवाऽथ पाणींवा द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुग्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रयहस्तयोः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कृताधानस्य नानाविधहोमप्रसङ्गौ प्रथमं तत्परिभावमाह—

द्रवद्रव्याहुती आहुत्याधारपात्रानुपदेशे सुनिभिः सुवः स्मृतः ।
द्रवेतराहुती पात्रान्तरानुपदेशे पाणिनैव होतव्यम् । उभयत्रैवानु-
पदेशे शुद्धा होमो न कार्ये इति । शुद्धरिति समाख्यावशात्
शुद्धा अपि वैकल्पिकहोमसाधनत्वमङ्गानिरासार्थं सुचा चात्र न
ह्वयते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

गीमिशोक्तं सुवं सुचञ्च अष्टौकरोति । खादिरमयः पञ्चाश-

प्रश्नः ।

कृताधानस्य यजमानस्य नित्यनैमित्तिकानानाविधा होमा-
विहिताः । तत्र परिभाषां तावदाह होमपात्रमिति । होम-
साधनपात्रस्थानादेशे द्रवद्रव्ये हविषि सुवीहोमपात्रं अतृती-
सुनिभिः । द्रवद्रव्येतरस्मिंस्तु हविषि पाणिरेव होमपात्रम् । अत्र
पात्रानादेशे सुचा न ह्वयते । सुचा न ह्वयते इति वचनात्
यात्रिकसम्प्रदायागतोऽयमर्थः इत्युक्तं भवति । सुक् शुद्धरित्य-
नर्थान्तरम् ॥ ११ ॥

सुवं सुचञ्च सज्जयति खादिर इति । पर्णः पञ्चाशः ।

सुवाये प्राशवत् खातं द्यङ्गुलं परिमण्डलम् ।

जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तयो वा वितस्तिद्वयमानः सुवः स्मृतः । जुह्वर्वाहुप्रमाणा
वीक्ष्या । प्रमृच्छतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयत्नी दण्डः । स सुव-
सुचोर्वर्तुलोवीक्ष्यः ॥ १२ ॥

सुवाये नासारन्ध्रवन्धस्थितमर्थादम् चङ्गुलद्वयमितं वर्तुलं
विलं ज्ञेयम् । जुह्वासु खातं शराववक्ति निःशेषहवनसाधनतया
निर्वाहपदवाच्यप्रचालीसहितं षडङ्गुलं जानीयात् ॥ १३ ॥

प्रभा ।

वितस्तिर्वादशाङ्गुलम् । वितस्तिद्वयपरिमितः खादिरः पात्ताशो-
वा सुवः स्मृतः । जुह्वर्वाहुप्रमाणा वेदितव्या । तयोः सुवसुचोः
प्रमृच्छते अस्मिन्निति प्रयत्नी धारणदण्डः वृत्तो वर्तुलः
विज्ञेयः ॥ १२ ॥

सुवाये इति । सुवस्वाये यत् खातं, तत् प्राशवत् चङ्गुलद्वय-
परिमितं परिमण्डलं वर्तुलं कर्तव्यम् । प्राशवदित्यनेन यथा
नासारन्ध्रद्वयं मध्यस्थितमर्थादं, तथा सुवाग्रस्थितं खातमपि
मध्यस्थितमर्थादं कर्तव्यमित्युपदिशति । जुह्वाः खातं षडङ्गुल-
परिमितं शराववत् कर्तव्यम् । तत्तु सनिर्वाहं प्रचालीसहितम् ।
सा हि निःशेषहवनसाधनतया निर्वाहपदेनोच्यते ॥ १३ ॥

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यैः सम्प्रमार्ज्याबुद्धयता ।
 प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥ १४ ॥
 प्राञ्चं प्राञ्चमुदगन्नेरुदगयं समीपतः ।
 तत्तथाऽऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तेषां व्यक्तिमेदादङ्गनां पूर्वाभिसुखं भार्जनं कुशैः कार्यम् ।
 हृतादिज्ञेयवतान्तु तेषामुष्णेन जलेन प्रक्षालनपूर्वमग्नीं प्रता-
 पनं कार्यम् । सम्प्रमार्गं इति वा पाठः ॥ १४ ॥

सुवस्तुगादिद्रव्यसुपयोगसन्निधिक्रमेण स्वसमीपदेशेनैकस्मात्-
 पूर्वमेकं ततः पूर्वमपरमित्येवं क्रमेणान्नेरुत्तरतः उत्तरायं
 स्थापयेत् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

तेषामिति । व्यक्तिमेदादङ्गवचनमन्वेषामपि यज्ञपात्राणां
 संश्लेषं वा । बुद्धयता होतुमिच्छता तेषां प्राक्शः पूर्वाभि-
 सुखं कुशैः सम्प्रमार्गः सम्यक् प्रकर्षेण भार्जनं कार्यम् ।
 सम्प्रमार्ज्यं इति पाठे त्वार्षः प्रयोगः । आञ्वादिलिप्तानां
 तेषामग्नीं प्रतापनञ्च कार्यम् । किं कृत्वा ? उष्णेन जलेन
 प्रक्षाल्य ॥ १४ ॥

प्राञ्चं प्राञ्चमिति । अन्नेरुत्तरस्यां दिशि स्वसन्निधौ विनि-
 योगक्रमेण पूर्वपूर्वक्रमेण चोत्तरायं द्रव्यमासादयेत् । यस्य
 प्रथमं विनियोगः तत् प्रथममासादयेत्, यस्य तदनु विनियोगः

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥ १६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमेषु होतव्यानुपदेशे आज्यं द्रव्यं होतव्यं विधीयते । आज्यं मध्यमिति पाठान्तरम् । मन्त्रदेवतयोस्यानुपदेशे प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः, प्रजापतये स्वाहेत्यर्थः । अन्ते तु, समस्ता आहुतिं प्राजापत्यं मन्त्रमाहुः । तत्र च मन्त्रे प्रजापतिमन्त्र-मधीनात् मन्त्रमयी देवतेति व्यक्तम् । तथा योगियाश्रयत्वात् ।

“यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या तु देवता ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” ॥ १६ ॥

प्रभा ।

तत् ततः परमित्येवं रीत्या एकस्मात् पूर्वमपरं ततोऽपि पूर्व-मपरमित्येवं क्रमेणाद्यादवेदित्युक्तं भवति । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य निर्देश-स्याद्यापि भविष्यताऽग्निनोत्तरस्या दिशो निर्देशो बोद्धव्यः । कुतः ?

“भूमिः समूहर्न कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।

द्रव्याश्रुत्तरतः स्थाप्य तूर्णो कुर्वाणुदङ्मुखीम्” ॥

इति षट्पञ्चासंपदे भूमिलेपनानन्तरमेव द्रव्यासादनाभि-धानात् ॥ १५ ॥

आज्यमिति । होमेषु हविषोऽनादेशे आज्यं होमसाधन-

नाकुठादधिका याद्या समित् स्खलतया कचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ १७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

समिधमाधायानुपर्युद्धेदिसूत्रोक्तां समिधं परिमाणादिनियमेन
व्यञ्जीकरोति । अकुठाधिकस्थूला कचिदपि कर्मणि समिध-
ग्रहीतव्या । तदूना तु स्त्रीखेन शास्त्रेव । शेषं सुगमम् ॥ १७ ॥

प्रभा ।

द्रव्यमाचार्यैः क्रियते । मन्त्रस्य देवतायासानादेशे प्रजापतिरिति
श्रुतिराह । यद्यपि धातुस्वरूपेभ्यो श्रित्योविधिं शाब्दिकः
स्मरन्ति, तथापि इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वमिति ईक्षते-
र्नाशब्दमिति चैवमादिपारमर्शप्रयोगदर्शनाद् भावेऽपि तस्य
विधिर्मन्त्रव्यः । अतएव व्यायाचार्यैरपि,—

“सर्गापवर्गयोर्मागंमामनन्ति मनौषिणः ।

अदुपास्तिमन्त्रावत्र परमात्मा निरुप्यते” ॥

इति प्रवृत्तम् ॥ १६ ॥

समिधमाधायानुपर्युद्ध इति गोभिलसूत्रोक्तां समिधं व्यञ्जी-
करोति नाकुठादिति द्वाभ्याम् । होमेषु इति विज्ञानता इति
च पदद्वयमुत्तरश्लोकसमवाप्यन्वेति । स्खलतया अकुठादधिका
त्वचा विनिर्मुक्ता कीटसहिता विपाटिता समित् केषुचिदपि
होमेषु विज्ञानता न ग्रहीतव्या । अकुठादूनस्थूला तु न
निषिद्धा ॥ १७ ॥

प्रादेशाद्वाधिका नोना न तथा स्याद्विशिष्टाधिका ।
 न सपत्नी न निर्वीर्या होमेषु च विज्ञानता ॥ १८ ॥
 प्रादेशद्वयमिधमस्य प्रमात्रं परिकीर्तितम् ।
 एवंविधाः स्युरेवैव समिधः सर्वकर्मसु ॥ १९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

दैर्घ्येण समित्यादेशादधिका न्यूना वा, तथा विविधशाखा-
 युक्ता, सपत्नी, पुत्रादिपुत्रतयाऽतिजीर्णा, होमविधये विज्ञानता
 न चाद्या । अन्ते तु विशाखा विनिर्गतयाखा, तत्रभवा
 विशिष्टीकृताहुः ॥ १८ ॥

अधेयानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति सूत्रोक्ता-
 निधान् अष्टौकरोति । पूर्वार्धे निगदव्याख्यातम् । यद्यपि सूत्रे

प्रभा ।

प्रादेशादिति । दैर्घ्येण प्रादेशपरिमाणादधिका न्यूना च,
 विविधशाखायुक्ता, पत्रसहिता, पुत्रादिपुत्रतया निर्वीर्या च,
 समित् विज्ञानता होमेषु न चाद्या । गृह्यसंग्रहः—

“अक्तशा चैव न स्थला अशाखा चापक्षालिनी ।

सक्षीरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः” ॥

इति ॥ १८ ॥

अधेयानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति गोभिल-
 सूत्रोक्तानिधान् अष्टयति प्रादेशद्वयमिति द्वाभ्याम् । प्रादेशद्वय-

समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्रन्यासु विंशतिम् ॥ २० ॥

समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इत्यनर्थं समिद्वेत् ॥ २१ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अधेधानिति दर्शपौर्णमासौ प्रकृत्योक्तम्, तथाप्येव ऋग्यजुषु सर्वकर्मसु प्रादेशहयमानाः इधाख्याः समिधोभवेयुः । समिध इति संशालिकादेव इधानामप्यग्निसमिध्वनार्थत्वमित्युक्तं भवति ॥ १८ ॥

इधसमिधां सङ्ग्रामाह । निगदध्याख्यातम् ॥ २० ॥

ब्रह्मचारिणो यत्र सायं प्रातः समिधोमस्ततः प्रभृति सर्वेषु

ग्रमा ।

मिधस्य ग्रमात् कथितं पूर्वोक्तार्थः । यद्यपि गोभिलेन दर्श-
पौर्णमासोपक्रमे इधा उक्ताः, तथापि एवंविधाः समिध इधाः
इह ऋग्यजुषु सर्वकर्मसु भवेयुरेव ॥ १८ ॥

समिध इति । दर्शपौर्णमासयोः इधस्य समिधः अष्टादश-
संख्या, अन्यासु क्रियासु विंशतिसंख्यां मनीषिणः कथयन्ति ।
इधस्वेति सम्बन्धलक्षणा वा षष्ठी । तदा च अष्टादशविंशति-
शब्दौ संख्येयवचनौ तत्र च समिध इति सामानाधिकारस्थेन-
त्येति ॥ २० ॥

समिदादिषु इति । ब्रह्मचारिणो यत् सायंप्रातः समिदा-
धानमुक्तं, तदिह समित्पदेन गृह्यते । समिदादिषु सर्वेषु होमेषु

इधोऽप्येधार्थमेवान्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः ।

यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात्तत् स्पष्टीकरवाक्यद्वयम् ॥ २२ ॥

अङ्गहोमसमित्तन्मसोप्यन्त्याख्येषु कर्मसु ।

येषाञ्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च ॥ २३ ॥

परिमिष्टप्रकाशः ।

होमेषु देवतासन्धाभ्यां रहिताऽऽग्निमिसमिन्धनार्थाः प्रादेशमात्रा-
या समिधुक्ता, सा होमात्पूर्वं पञ्चाश भवेत् ॥ २१ ॥

असुरोद्यादादिरूपहविराहुतिषु इधोऽप्यग्निमिसमिन्धनार्थ एव
प्रादेशद्वयमात्रसमिधुनिभिः स्मृता । यतोऽयमपि समिन्धनार्थो-
ऽतीत देवतोद्देशेन त्यजनीय इति अत्रापि मन्त्रदेवतयोरभावः ।
अतोमन्त्रस्य देवतायाश्चेतिवचनानवकाशः ॥ २२ ॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरवादी विहिताख्येषु अन्यस्य

प्रभा ।

होमात् पूर्वं पञ्चाश अग्निमिसमिन्धनार्थं मन्त्रदेवताभ्यां रहिता
पूर्वोक्ता समिधु भवेत् । अग्नी प्रवेतव्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इधोऽपीति । हविराहुतिषु अविशेषात् चर्वाद्यादिहोमेषु
पूर्वोक्तलक्षणे इधोऽपि अग्नेरेधार्थं समिन्धनार्थमेव स्मृतः पूर्वो-
क्तार्थैः । अग्नेरेधार्थमेवेति करवात् अत्रापि मन्त्रो देवता च
नास्तौत्युक्तं भवति । तेषु होमेषु अस्य निवृत्तिर्भवेत्तद्वदं
स्पष्टीकरोमि ॥ २२ ॥

अत्रेधो न कर्तव्यः तदेव स्पष्टीकरोति अङ्गहोमेति

यच्च भङ्गादिविपदि तत्तद्दीमादिकर्मणि ।

सीमाभूतिषु सर्व्वामु नैतेष्विधौ विधीयते ॥२४॥

अष्टमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमास्तत्तद्दीमाः
क्षिप्रहोमाश्च याज्ञिकप्रसिद्धाः । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं ज्वयन्ते
इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः । तत्तद्दीमाश्च परिसमूहन-
वर्द्धिः स्तरवाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । तत्र ये समिद्धविष्कास्तत्तद्दीमाः,
यच्च सुखप्रवार्धं सोषन्तीहोमः, येषां च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमा-
दीनामेतदिष्टास्यं इष्ट्यं यथादधेक्षानुपकल्पयत इत्यनेन सूत्रेणोक्तं,
तेषु तत्तद्देशेषु च क्षिप्रहोमेषु इष्टास्य निर्वृत्तिर्भवेदिति । २३ ॥

जङ्गाया यानेन वरेण नयनं षड्भोक्तम् । तत्राचभङ्गेऽननुद-
क्षिमोक्षे यानविपर्यायेऽन्धासु चापसु वनेष्वग्निं हरन्ति तमेवोप-
समाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा अन्वद् इष्ट्यमाहृत्य यजहतेचिदभिन्निय-
तत्वाज्यमेवेवाभ्यक्षेदिति सूत्रेणाचभङ्गादियानविपदि तत्तद्दीमा-
नार्धं योहोमोविहितः, यच्च पीर्षमास्यां रात्रावविदासिनि ऋदे

प्रभा ।

शाम्नाम् । ये किल सीमन्तोन्नयनचूडाकरवादिकर्माङ्गभूताः
होमाः, ये समिद्धविष्कास्तत्तद्दीमाः, यच्च चासन्नप्रसवाया वध्याः
सुखप्रसवार्धं सोषन्तीहोमः, येषाञ्च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीना-
मुपरि परस्तात् एतदिष्टास्यं इष्ट्यं, अधेक्षानुपकल्पयते,— इति

परिशिष्टप्रकाशः ।

नामिमांशमवगाह्य अक्षततण्डुलान् ऋगन्तेष्वाम्नेन जुहुयात्
स्वाहेत्युदके इत्यनेन सूत्रेण मुखेन यवमिश्रतण्डुलानां वृक्ष-
इवेत्यादिपञ्चर्षस्य प्रथमया ऋचा भूमिकामस्य जलहोमं कृतम् ।
याच सोमरसाहुनयस्तास्त्रिधाविधिर्न भवति । अथो रथावयव-
विशेषः । अत्र इध्रविधिनिवृत्तिरित्यभिदधता पर्युदासीऽयमित्यु-
क्तम् । न तु निषेधविधिः । येनाद्यभङ्गादिविषये विहित-
निषेधत्वादिव्यविकल्पः स्वादित्वापत्त्यम् । जलहोमादीत्यादि-
पदेन यद्वर्ण्यत्वाधारहोमानां ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः । पदे
जुहोति वर्त्मनि जुहोतीति । श्रुतिश्च,—

“लौकिके वैदिके वापि हुतोऽष्टिष्टे जले क्षिती ।

वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥

इति ॥ २४ ॥

अष्टमः स्कन्धः ।

प्रश्नाः ।

धृत्वेण गोभिलेनोक्तं, तेषु तन्महर्षेण अन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु ।
द्विविधाः किल होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः, तन्महोमाः क्षिप्र-
होमाश्च । ये किल होमाः परिसमूहमवर्हिंराक्षरबाधविस्तार-
मुक्तास्ते तन्महोमैतिकर्त्तव्यताकलापस्य योगात् तन्महोमा इत्यु-
च्यन्ते । ये च तथाविधाविस्तारमुक्ता न भवन्ति, तस्मै सायंप्रातः-

प्रभा ।

होमादयः चिप्रं ह्ययन्ते इति व्युत्पत्त्या चिप्रहोमाः कथ्यन्ते ।
तथा, अक्षमङ्गे नक्षत्रमोक्षे यानविपर्ययसिन्ध्यास्तु चापस्तु यमेवाग्निं
हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽन्यद्रव्यमाहृत्य य ऋते
चिदभिधिय इत्यान्धमेवेष्टाभ्यञ्जेत् इति गोभिलसूत्रेण अक्ष-
मङ्गनक्षत्रमोक्षादिविपदि तत्समाधानार्थं योहोमो निहितः, यश्च
पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ऋदे नाभिसरत्तमवगाह्याचत-
तफुलान् ऋगन्तेष्वस्येन शुभ्रयात् स्वाहेत्युदके इति गोभिल-
सूत्रेण जलहोम उक्तः, आदिपदात् यस्य पदवर्णहोमः, तथा,
याः सोमरसाहुतयः, सर्वेष्वेतेषु होमेषु याज्ञिकैरिधीय क्रियन्ते ।
ऊत्साहुतिभित्ति पाठे अभिचाराहुतिभित्तिर्बः ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति चष्टमः खण्डः ।

नवमः खण्डः ।

सूर्योऽस्तमवादिभिः प्रादुष्कृतैश्चिरयाहुलैः ।

प्रादुष्करक्षमन्वीनां प्रातर्भासाश्च दर्शने ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पुराऽस्तमवादिभिः प्रादुष्कृतास्त्वामिते सायमाहुतिं जुहुयात् ।
पुरोदवायात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति
सूत्रेण्यन्ते प्रादुष्करक्षसुक्तम् । तत्र प्रादुष्करक्षकालस्य उत्तरोऽवधि-
रस्तमयोदयरूपो व्यक्त एव । पूर्वमवधिं कथयति ।

भासान्दर्शने सूर्यरश्मिबोद्धिते प्राग्दिग्भागे इत्यर्थः । शेष
सुगमम् ॥ १ ॥

प्रभा ।

पुराऽस्तमवादिभिः प्रादुष्कृतास्त्वामिते सायमाहुतिं जुहुयात्
पुरोदवायात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयात्
इति गोभिलसूत्रेण्यन्ते प्रादुष्करक्षकालः सायंप्रातर्होमकाल-
बोद्धः । तत्र प्रादुष्करक्षकालोत्तरोऽवधिरस्तमयरूप उदय-
रूपश्च कथ्यते । तयोः पूर्वमवधिमवधिं कथयति सूत्रं इति ।
सूत्रं षट्त्रिंशत्त्रिरहुलैरस्ताचक्षमप्राप्ते सति सायमन्वीनां प्रादु-
ष्करक्षम् । भासां सूर्यरश्मीनां दर्शने सति प्रातरन्वीनां प्रादु-
ष्करक्षकालः । सोऽयं पूर्वोऽवधिः । अन्वीनामिति बहुवचनात्
वेतामिप्रादुष्करक्षकालोऽप्ययमेवेति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

हस्तादूर्ध्वं रविर्धावद्विधिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥ २ ॥

परिमिष्टप्रकाशः ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं क्षुद्रयादिति उदितहोमः
सूचीकृतः । अग्नौत्तरमवधिं स्थलीकरोति ।

भूमिं हित्वा हस्तपरिमितदेशादुपरिदेशं सूर्योवावत् गच्छति
तावत्कालं होमानुष्ठानं प्रशस्तम् । अभ्युदितहोमिनां नाग्न्य-
कालीनः प्रशस्तः । अभ्युदित इत्यभिप्रेद्यत् सर्वतोभाषार्थस्य
उपादानात्सम्पूर्णसूर्योदयदर्शने उदितहोमी न त्वर्होदिताविति-
वेदितव्यम् । एतस्य कालस्य प्राशस्त्याभिधानादसम्भवेऽन्योऽपि
काल इति सूचितः । तथाच सूत्रम् । आसायमाहुतेः प्रातराहुति-
र्नात्येति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति ॥ २ ॥

प्रसा ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं क्षुद्रयादिति सूचीकृतस्योदित-
होमस्योत्तरमवधिं स्थलीकरोति । हस्तादिति । रविदुदयगिरिं
परित्यज्य यावत् हस्तादूर्ध्वं न गच्छति, तावदभ्युदितहोमिनामु-
दितहोमिनां होमविधिः पुण्यो न त्वन्यः पुण्यः । भुवं हित्वेति
पाठान्तरम् । अभ्युदितहोमिनामित्यभिरुपसर्गः धात्वर्थनिवाहु-
वर्त्तते । सोऽयमुत्तरोऽवधिः । पूर्व्वमवधिमाह गृह्णासंघः—

“रेखाभात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्याद्विचक्षणः” ॥

यावत् सम्यक् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
न च लौहित्यमापैति तावत्सायश्च ह्यते ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अस्तमिते सायमाहुतिं शुश्रूषादिति सूत्रोक्तं तत्रोत्तरमवधिं व्यक्तीकरोति ।

यावत्सम्यग्दिवि नक्षत्राणि शीपलभ्यन्ते सर्वाणि सूक्ष्माणि न सूक्ष्माणि, सन्ध्यारामश्च न नश्यति । तावत्सायं होमस्तु कालः पुष्टः । अत्राप्यसम्भवेऽन्वोऽपि आप्रातराहुतेरिति सूत्रोक्तः कालः सूचितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

यत्तु अभ्युदित इत्यभिप्रेक्ष्य सर्वतोभावात्सोपादानात् सम्यूर्ध्वसूर्यमण्डलदर्शने उदितहोमो नाहोदितादाविति नारा-
यणोपाध्यायेनोक्तम् । तद्वैतवचनाभावलोकनेन । पुष्ट इत्युपा-
दानान्मुख्योऽयं कालः । अतिपाते तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे
होतव्यम् । तत्रापि योमिलसूत्रम् । आप्रातराहुतेः प्रातराहुतिर्ना-
स्तीति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिः इति ॥ २ ॥

अस्तमिते सायमाहुतिं शुश्रूषादिति सूत्रोक्तसायमाहुतिकाल-
स्योत्तरावधिं स्पष्टयति यावदिति । यावदाकाशे सर्वेषु प्रदेशेषु
नक्षत्राणि सम्यक् शीपलभ्यन्ते न च सन्ध्यारामः सम्यगपगच्छति,
तावत् सायं ह्यते यान्निकैः । आपैति वा अपैति ॥ ३ ॥

रजोनीहारधूमाश्वत्थापान्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य शुद्ध्याद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ ४ ॥

न कुर्यात्त्रिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षश्च न जपेत्प्रपदंश्च विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदयास्तमयादग्ने यत्कार्यं तदाह—

पांशुप्रभृतिभिराच्छादिते सूर्ये सन्ध्याकालमाकलय्य शुद्ध्यात् ।

एवमप्यस्य सार्यं प्रातर्होमनियमरूपव्रतलीपो न भवतीति ॥ ४ ॥

त्रिप्रहोमेषु होत्रमात्रसाध्येषु अत्र द्व्येषु सार्यं प्रातः स्तोत्र्यन्ती-
होमादिषु, ब्राह्मण इमं स्तोममर्हति इत्यादिसमन्वयपरिसमूहनं
न कुर्यात् । विरूपाक्षप्रपदजपो च त्यजेत् । प्रपदश्च तपश्च तेजश्च
अद्या च ह्रीवेत्यादिमन्त्रः । तथाच शृङ्गान्तरम्,—

“एकसाध्येष्वर्हिःषु न स्वात्परिसमूहनम् ।

जीदनासादनश्चैव त्रिप्रहोमा हि ते मताः” ॥

प्रभा ।

रविउदयास्तमययोर्दग्ने यत् कार्यं, तदाह रजोनीहा-
रेति । पांशुभिर्हिमैर्मेषैर्वृक्षाद्यैश्च रवाद्याच्छादिते सति सन्ध्यां
सन्ध्याकालमुद्दिष्टाकलय्य शुद्ध्यात् । एवं शुद्धतोऽस्य सार्यं प्रात-
र्होमरूपो नियमो न लुप्यते ॥ ४ ॥

अथेदानीं त्रिप्रहोमेषु विशेषमाह न कुर्यादिति । त्रिप्र-

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । ननु सायं प्रातर्विहितविप्रहोम एव अग्निसुपसमाधाय-
परिसमूहोत्यादिना सूत्रेण परिसमूहनमुक्तम् । सत्यम् । किन्तु
तदमन्त्रको विधिज्ञानावयवानामेकीकरणमात्रमुक्तम् । अयं तु स-
मन्त्रकस्य प्रतिषेध इत्यविरोधः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

ह्यग्रे इति विप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादयः । तेषु विप्रहोमेषु
इमं स्तोममिति ह्येन परिसमूह इति गोभिलसूत्रोक्तं समन्त्रकं
परिसमूहनं द्विजो न कुर्यात् । यत्तु गोभिलेन अग्निसुपसमा-
धाय परिसमूह इति सूत्रेण सायंप्रातर्होमि परिसमूहनमुक्तं,
तदमन्त्रकं विधिज्ञानावयवानामेकीकरणमात्रमिति न
विरोधः । तथाच शृङ्गाकारम्,—

“एकसाध्येष्वर्हिः सु न स्वात् परिसमूहनम् ।

नोदगासादनश्चैव विप्रहोमा हि ते कृताः” ॥

एकसाध्येष्विति वचनात् सायंप्रातर्होमादिविप्रहोमेषु ब्रह्मस्वापन-
मपि न कर्तव्यम् । तथाच शृङ्गासंग्रहः,—

“राक्ष्मन् पीडयते च ब्रह्मायं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ॥

तथा, विप्रहोमेषु वैरूपाक्षप्रपदो च न जपेत् । ती च, वैरूपाक्षः
पुस्तकाहोमानां काव्येषु च प्रपदः इति गोभिलसूत्रोक्ती । तत्र
वैरूपाक्षप्रपदोक्तः भूर्भुवः स्वरोन् महान्तमाकाशं प्रपद्ये विरू-

पर्युक्ष्यन्तु सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेनिति ।

यन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ॥ ६ ॥

अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वग्निं बल्यग्निं वैश्वदेविकी ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पर्युक्ष्यन्तु यन्ते च वामदेव्यगानं सर्वत्र क्षिप्रहोमेष्वपि कुर्यात् ।
अथवा गानायत्नी त्रिधा कया न इत्यादि पठेत् । गानकुर्या
इच्छिधेति वा पाठः । तदा व्यक्त एवार्थः । सर्वं सुव्यक्तम् ॥ ६ ॥

होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्यं भवेत् । यथा, चन्द्रदर्शने

प्रभा ।

पाक्षोऽसीत्यादिको मन्त्रो वैरूपाक्षः । प्रपदसु तपच तेजसेत्या-
दिको मन्त्रः । यस्यपि काव्येष्वेतत् सर्वमिदमुपक्रम्याभिधानात्
काव्येषु प्रपदवैरूपाक्षजपो विहितः । निम्नाद्येमे सायंप्रातर्होमादयः,
तथापि सोऽयन्तोहोमादिवत् काव्यस्यापि क्षिप्रहोमस्य सभवात्
पूर्वेषु चैके इति सूत्रेण नित्येष्वपि तस्य पञ्चप्रातस्त्याग तत्रिधेधी-
नानुपपन्नः ॥ ५ ॥

पर्युक्ष्यन्त्विति । सर्वत्र क्षिप्रहोमेष्वपि अदितेऽनुमन्यस्य
इत्यादिमन्त्रेण पर्युक्ष्यन्, कर्त्तव्यं वामदेव्यगानञ्च कर्त्तव्यम् ।
अथवेति गानायत्नी यासु ऋक्ष वामदेव्यं गीयते, ताक्षचः त्रिधा
पठनीयाः । गानं कुर्याद्विच्छिधेति पाठे व्यक्त एवार्थः ॥ ६ ॥

अहोमकेष्वपीति । होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्य-

यान्यधः स्तराध्यानान्न तेषु स्तरं भवेत् ।

एककार्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

निःकर्मत्वे उक्तम् । तथा, समुदायेन क्रियमाणेषु कर्मसु गणान्ते
वामदेव्यम् । न त्वेकैककर्मान्ते । पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेविकहोमे
च यद्वामदेव्यन्तद्व्यन्ते न तु होमानन्तरमेव भवेदिति ॥ ७ ॥

अग्निसुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिसृज्यादिति स्तराध्या-
देशात्पूर्वं यानि सायं प्रातर्होमादीनि गोभिलोक्तानि, तेषु
स्तराध्यासि । तथा तेषु परिधीनपि स्तराध्यासिकल्पिकान्—
परिधीनप्येके कुर्वन्तीत्युक्तान् त्यजेत् । हेतुमाह । एककार्य-
त्वादिति । यथा स्तराध्यास होमरूपकार्यार्थकत्वात् अग्निवेष्टनं
साध्यम्, तथा परिधीनामपि । अतस्तुल्यकार्यत्वात् परिधीनामपि
निष्ठितिरिति । अथवा होमार्थकहोमकर्तृमात्रसाध्यत्वेन विप्र-

प्रभा ।

गानं भवेत् । तत्र निदर्शनं, यथोक्तं चन्द्रदर्शने इति । यथा चन्द्र-
दर्शने निष्कर्मत्वे उक्तमित्यर्थः । तथा, गणेषु संघशः क्रियमाणेषु
अनेकेषु कर्मसु, गणस्थान्ते एकं वामदेव्यगानं भवेत् न प्रति
कर्मान्ते । एवं पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेवहोमस्थान्ते यद्वामदेव्यगानं,
तत् बलिकर्माद्यन्ते भवेत्, न तु वैश्वदेवहोमस्थान्ते एव ॥ ७ ॥

यावदध इति । अग्निसुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिसृज्यात्
इति सूत्रेण गोभिलेन यत्परिस्तराध्यासपदिष्टं, तस्मादधः पूर्व

वर्हिः पर्युक्ष्यस्यैव वामदेव्यजपस्तथा ।

कृत्याहुतिषु सर्वासु चिकमेतन्न विद्यते ॥ ६ ॥

हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥ १० ॥

परिविष्टप्रकाशः ।

होमत्वात् स्तरणपरिधीर्निष्ठतिरिति । अतएकसाध्येष्वर्हिः-
क्षिति र्दृष्टान्तरम् ॥ ८ ॥

अभिचारहोमेषु सर्वेषु वर्हिरादिचिकं नास्ति । अतो न
कर्त्तव्यमिति ॥ ९ ॥

अथ हविषस्यानस्रान्मौ जुहुयात्,—इति सूत्रोक्तं हविषं
साष्टयति ।

हविषमध्ये यवाः श्रेष्ठाः प्राथमिककल्पा इत्यर्थः । तदनन्तरं

प्रभा ।

यानि सावंप्रातर्होमादीनि गोभिलेनोक्तानि, तेषु स्तरणं न भवति
न कार्त्तव्यमित्यर्थः । तथा “परिधीनप्येके कुर्वन्ति” इति गोभिल-
सूत्रोक्तान् परिधीनपि तेषु वर्जयेत् । तद्वहेतुः, एककार्त्तव्यार्थसाध-
त्वादिति । यथा स्तरणस्य होमकार्त्तव्यार्थं परिविष्टनं साध्यं, तथा
परिधीनामपि । अतः स्तरणवत् परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

वर्हिरिति । वर्हिः स्तरणं, पर्युक्ष्यं अदितेऽनुमन्यस्य इत्यादि
मन्त्रैर्यदुक्तं, वामदेव्यजपश्च, एतच्चयं सर्वेष्वभिचारहोमेषु नास्ति ॥ ९ ॥

अथ हविषस्यानस्रान्मौ जुहुयादिति गोभिलसूत्रोक्तं हविषं

पाश्चाहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका ।

कंसादिना चित् सुवपूरमात्रिका ।

द्वेन तीर्थेन च ह्वयते हविः

स्वहारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

षष्टिकाख्याः स्मृताः आनुकल्पिका इति यावत् । मायकोद्रव-
गौरसर्वपादीन् सुहृकलायनोधूमाद्यभावेऽपि वर्जयेत् । एतेन
सुहृदयः आपकल्पिका इत्युक्तं भवति । आदिपदेन राजमाषा-
दीनां ग्रहणम् । गोमिलभाष्यज्ञता तु, कोरादीमिति पठितं
व्याख्यातञ्च कोरोवर्धट इति ॥ १० ॥

अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यदा पूर्यन्ते तावत्परिमाणा
पाश्चाहुतिः कार्या । हविषाभावेः दधिपयोयवानुभिर्यदा

प्रभा ।

अङ्गीकरोति हविष्येषु इति । हविष्येषु मध्ये यवाः श्रेष्ठाः, ग्रीहयः
तदङ्गु तल्लहयाः अनुकल्पा इत्यर्थः । ग्रीहिः शरत्पक्षधान्यम् ।
सर्वेषामलामेऽपि माषादीन् वर्जयेत् । मायः समीधान्वविशेषः ।
कोद्रवः कोरद्रवः । नीरः श्लेत्तसर्वपः । आदिपदात् राजः
माषादीनां ग्रहणम् । कोरादीमिति पाठे कोरोवर्धटः । एवञ्च
माषादिनिषेधान् सुहृदय आपकल्पा इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

पाश्चाहुतिरिति । अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यावता पूर्यन्ते
तावत्परिमाणा पाश्चाहुतिः कार्या । कंसेन वा चरुसाक्षा वा

परिमिष्टप्रकाशः ।

हीमसादा कवेन चक्ष्वाक्षा कुत्रेण वै वेति सुभोक्तृकंसादिक-
माहुत्वधिकरणम् । आ चाहुत्वः सुवपूरपरिमाणा । सर्वत्रैव
च हीमोदेवतीर्षेण हविर्भक्षतापादकाङ्गारवुक्तेऽसिखिखनेऽस्मी
कार्यं इति । रसादिना चेदित्यपपाठः । हविराधारपाणि
साहचर्यविरोधात् । यच्च नयव्यासवचनम्* । उत्तानकरपक्षाहु-
त्वयैर्वलिं हरेत् । त्वयकाभारिचोत्तानाहुताहुत्विद्वयापधर्ममात्रं
प्रपूर्य सुहुयात् । तद्गोभिलीवेतरविषयं, गोभिलीयानामप्यसम्भव-
विषयम् ।

“आर्द्रासकमानेन कुर्वाहीमहविर्बलीन् ।

प्राचाहुतिनसिद्धैव सृदं गात्रविशोधनीम्” ॥

इत्येतस्याप्येतैव व्यवस्था । ११ ॥

प्रजा ।

“कुत्रेण वै वा” इति गोभिलसूत्रानुसारेण यदि कंसादिना हयते,
तदा सुवपूरपरिमाणा आहुतिर्भवति । सर्वत्र देवेन तीर्षेण
हविर्भूयते । तच्च हवनं शोभनाङ्गारवुक्ते हविर्बोभक्षतापादका-
ङ्गारवुक्ते इति यावत् । अर्चिषि शोभनार्चिर्युक्ते चस्मी कार्यम् ।
परिमाणात्तरं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ ११ ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिषि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ १२ ॥

तस्मात् समिधे होतव्यं नासमिधे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकी तथा ॥ १३ ॥

कुङ्कुमं च हुते चैव पाणिसूर्पस्त्रादारुभिः* ।

न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वाजनादिना ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्ताङ्गारार्चिःशून्ने त्वग्नी जुहोति यो मानवः, स दीर्घरोगी जायते । शीघ्रं दुग्मम् ॥ १२ ॥

न केवलं समिधे होमे मन्दाग्नित्वादिपरिहारः किं त्वारोग्यादयः सातिशयसम्पत्तयोऽपि प्राप्यन्ते इत्यारोग्यमिच्छता-
त्वादिनोक्तम् ॥ १३ ॥

होतुमिच्छन् हुते चाग्नी चहोपनं पाण्यादिभिर्न कुर्यात् ।

प्रभा ।

योऽनर्चिषीति । योमानवः अर्चिःशून्ने विगताङ्गारे चाग्नी जुहोति, स मन्दाग्निः, अन्धैरप्यामयेरोगैर्युक्तः, दरिद्रश्च भवति ॥ १२ ॥

तस्मादिति । अस्मादेवं, तस्मात् आत्यन्तिकं आरोग्यं प्रायुः श्रियश्चेच्छता समिधे अग्नी होतव्यं, असमिधे त्वग्नी कदाचिदपि न होतव्यमिति निष्दातिशयार्थमुक्तम् ॥ १३ ॥

कुङ्कुमं चेति । होमात् पुरस्तात् परस्ताच्च अग्नौ चहोपनं कृत्वा-

मुखेनैव धमेदग्निं मुखोद्गोष्ठीऽध्वजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यज्ञौकिके योजयन्ति तत् ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्मः खडाकारो यज्ञपात्रविशेषः । व्यजनादिनेत्यादिपदं यज्ञादि-
ग्रन्थार्थम् ॥ १४ ॥

केन तर्हि धमेदित्यत आह ।

मुखेनैव व्याजयेत् । हि यज्ञोद्गोष्ठीऽग्निर्मुखादध्वजायत ।
तथाच पुरुषसूक्तम् । मुखोद्गोष्ठीरजायतेति । अधीति अग्नेः खेष्टता-
जग्मनः । उत्तमाङ्गमुखस्थानत्वात् । यस्तु नाग्निं मुखेनोपधमे
निषेधवचनं, तल्लौकिकेऽग्नौ योजयन्ति ॥ तु संस्कृत इति ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

प्रमा ।

दिभिर्न कार्यं न कुर्व्यात् । स्मः खडाकारो यज्ञपात्रविशेषः ।
प्रसिद्धमन्त्रः । एवं व्यजनादिना अग्निधमनं न कुर्व्यात् । कुर्व्या-
द्वा व्यजनादिना इति पाठे व्यजनादिना अग्निधमनं विधीयते ।
अथमेव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते । नारायणापाध्यायेन तु
न कुर्व्यात् व्यजनादिना इति पठितम् ॥ १४ ॥

मुखेनैव इति । एके आचार्या मुखेनाग्निं धमेति । नारा-
यणोपाध्यायेन तु मुखेनैव धमेदग्निमिति पठितम् । मुखे-
नाग्निधमने हेतुः मुखोद्गोष्ठी । यज्ञोद्गोष्ठीऽग्निः प्रजापतेर्मुखा-

उभा ।

इजायत, तस्मात् सुखेनाग्निं धमन्ति । तथाच ताच्छेः ब्राह्मणे ।
 सोऽकामयत यज्ञं खजेयेति स सुखतएव विवृतमखजत तं
 गायत्रीकन्दोऽन्वसुखताग्निर्देयता, ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्तऋतु-
 स्तस्मात् विवृतं सुमानां सुखं मावेष्टी च्छन्दसामग्निर्देयतानां
 ब्राह्मणोमनुष्याणां वसन्तऋतुनां तस्मात् ब्राह्मणोसुखेन वीर्यं
 करोति सुखतो हि खट्व इति । सुखादग्निव वायुश्च इति च
 पीडये सूक्ते । सुखात् जातस्याग्निर्मुखेन धमनं सुखमित्यभिप्रायः ।
 यत्तु, सुखात् सुखपाव्यमन्वात् एव संसृतोऽभिरजायत इति
 तेष्वक्षत्रिर्व्याख्यातं, तदुक्तमुत्कन्वलीकमेव ।

यश्च नाग्निं सुखेनोपधमेत् इति सुखेनाग्निधमनस्य निषेधः
 अर्थ्यते, तत्तु लौकिकाग्निधमनविषये लोक्ष्यम् । न त्वाधान-
 संस्कृताग्निधमनविषये स निषेधः प्रवर्तते । लौकिकस्याग्नि-
 राधानसंस्कृतादन्व इति वाचस्पतिमित्रप्रभृतयः । सुखचेतत् ।
 आधानसंस्कृतान्मुपपन्नमे एतदभिधानेन तथा प्रतीतेः ।

“अग्निसु कामजेयादौ लोमे सर्व्वेऽत्र लौकिकः” ।

इति नामावेयादौ लोमाधिकरणस्याप्यग्नेर्लौकिकशब्देन परा-
 मर्माण । १५॥

इति नवमस्कन्धः ।

द्वयमः खण्डः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं ज्ञायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ नेत्रे त्रिपुण्ड्रमन्त्रवत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

परिभाषया गोभिलोक्तप्रातर्होमादिकं अष्टौकत्वानुक्तं प्रातः-

ज्ञानमाह —

चरोगोऽहनि ज्ञाने या परिपाटी तथैव प्रातः प्रत्यहं नदी
देवसातप्रक्षवदादिषु ज्ञायादन्तान् अक्षेण प्रक्षाल्य । यदि तु
गृहे ज्ञाति तदा ज्ञानाङ्गमन्त्रयुक्तमाङ्गवनमार्चं शरीरशुद्धार्थं
कुर्यात् । तच्चात्र दधः,—

“अस्तन्तमसिनः कायोऽनवच्छिद्रसमन्वितः ।

अवस्थेव दिवाराचौ प्रातःज्ञानं विशोधनम् ॥

कृषन्ति हि सुपुत्रस्य इन्द्रियाणि स्वयन्ति च ।

पद्मादि समतां वाप्ति उत्तमान्धपमानि च ॥

प्रभा ।

ज्ञानप्रप्ते मध्याह्नज्ञानमेषोक्तं न तु प्रातःज्ञानं, तदिदानी-
मभिधत्ते यथाऽहनीति । यस्य ज्ञानेन रोमहृदिर्भवति सोऽज्ञा-
तुरपदेनीयते । स न भवतीत्यनातुरः । सोऽवमनातुरो-

नारदाद्युक्तचर्म्मैव मष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्त्वर्चं दन्तकाष्ठं स्यात्तदयेन प्रधावयेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानं प्रयच्छन्ति दृष्टादृष्टकृतं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलाप्रकर्षणमदृष्टं शुचिलम् ॥ १ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तशोधनपूर्वकमित्याह—

नारदाद्युक्तचर्म्मभवं यदन्तकाष्ठं तस्यायेन दन्तान् शोधयेत् ।

शेव सुममम् । तथाच नारदसिद्धिः ।

प्रभा ।

दन्तान् प्रधाव्य यत्रा दिवसे तथा प्रातःकाले नद्यादी नित्यं

स्नायात् । सृष्टे चेत् तत् स्नानं क्रियते, तदा तत् स्नानं

सम्भवकं भवति चमत्प्रकसित्वर्थः । प्रातरित्त्वर्चोदयकालपरम् ।

प्रातःस्नात्यर्चकिरचप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुक्तेः ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातरर्चोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं ब्रह्मन्मःभट्टयः स्मृतः” ।

इति स्मृतेः । यथाऽहनि तथा प्रातरित्त्वर्चमेव प्रातःस्नानेऽप्यहः-

स्नानधर्माः प्रदिश्यन्ते । नद्यादाविति धादिपदेन देवस्नात-

प्रक्षमद्यादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥

दन्तान् प्रधाव्येत्युक्तम् । तच्च प्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तानां

परिशिष्टप्रकाशः ।

“आम्नपैलाशविक्रानामपामार्गशिरीषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

खदिरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ।

सर्वे कण्टकिनः पुष्पाः क्षीरिणस्य विशेषतः” * ॥

पैलाश आम्नातकः । खूलता चास्य विष्कृता । तथाहि,—

“कनीन्यग्रसमस्योत्थं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातरुत्थाय यतवाक् भक्षयेद् दन्तधावनम्” ॥

सकूर्चमग्रस्थाने दक्षितम् । द्वादशाङ्गुलविधिस्य गोभिलीयव्यति-
रिक्तानाम् । तेषामनेनैवाष्टाङ्गुलविधानात् ॥ २ ॥

प्रभा ।

गोधनपूर्वकमिच्छाह नारदायुक्तेति । नारदायुक्तवृक्षप्रभवमपा-
ठितं त्वया सहितं षष्ठाङ्गुलं दन्तकाष्ठं स्यात् । तस्य काष्ठस्य
अग्रप्रदेशेन दन्तान् प्रकर्षेण शोधयेत् । नारदः—

“आम्नपैलाशविक्रानामपामार्गशिरीषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

खदिरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ।

सर्वे कण्टकिनः पुष्पाः क्षीरिणस्य यशस्विनः” ॥

पैलाश आम्नातकः । आदिपदात्,—

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजम्ब्य च मन्त्रेण भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यथा दन्तकाष्ठं भक्षयेत्तदाह—

अथाया उत्थायाचिरी प्रक्षाल्याचमनेन शुचिर्भूत्वा एकचित्तो-
मन्त्रेणाभिमन्त्र्य दन्तकाष्ठार्धं काष्ठं भक्षयेत् । भक्षयेदिति पूर्वो-
त्तरकावयोर्भक्षयधर्माचमनातिदेशात् गौचमग्निहोत्रग्रन्थवत् ॥३॥

प्रभा ।

“तिक्तं कषायं कटुं सुनिम्बं कष्टकान्धितम् ।

चिरीणां त्वयमुक्ताणां भक्षयेद्दन्तधावनम्” ॥

इति ।

“अदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।

तिन्त्रिफली वेष्टुष्टश्च घास्त्रनिम्बी तमेव च ।

अपासार्गश्च विस्वश्च पर्वचोदुम्बरस्तथा ।

एते प्रयुक्ताः कृत्वा दन्तधावनकर्माणि” ॥

इति चैवमादिकृन्तरोक्तस्यापि अरिपहः ॥ २ ॥

उत्थायेति । अथाया उत्थाय चक्षुर्ध्वं प्रक्षाल्य पाचमनेन शुचि-
र्भूत्वा वक्ष्यमाचनेन मन्त्रेण दन्तधावनं भक्षयेत् । यत्र दन्तकाष्ठस्य
वसुतो न भक्षयं किन्तु तेन दन्तशोधनमेव । तेन कुक्षपायिना-
भयनेऽग्निहोत्रग्रन्थवद्वयं भक्षिप्रयोगो गौचः तद्वन्नातिदेशार्थः ।
तेन भोजनवदत्रापि पुरस्तात् परस्ताच्च द्विस्तचमनं कर्तव्यम् ॥३॥

आयुर्वलं यशोवर्धः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नोधिहि वनस्पते ॥ ४ ॥

यव्यहयए० आवणादि सर्वानद्योरजस्वलाः ।

तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मन्त्रमाह,—

नद्यादौ ज्ञायादित्यस्वापवादमाह ।

आवणादिमासहयं सर्वानद्यः समुद्रगेतरा अशुद्धा अतस्तासु न ज्ञायात् । यव्यो मासः । यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सर इति शतपथश्रुतेः । समुद्रगाः साक्षात् न तु परम्परयाऽपि तथा सति सर्वासामिव तथात्वात् पर्युदासानुपपत्तेः । अतएव मनुः ।

“यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रमा ।

मन्त्रमाह आयुर्वलमिति ॥ ४ ॥

नद्यादौ ज्ञायादित्युक्तं, तस्मापवादमाह यव्यहयमिति । यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सर इति श्रुतेः यव्यशब्दो मासवचनः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आवणादि मासहयं सर्वानद्यो रजस्वला भवन्ति, समुद्रानदीर्वर्जयित्वा । तासु रजस्वलासु नदीसु ज्ञानं न कुर्वीत । अत्र च समुद्रगा इत्यनेन साक्षात् समुद्र-

धनुःसहस्राष्ट्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नदीलक्षणमाह—

यासामपां धनुःसहस्राष्टकपरिमितदेशपर्यन्तं गमनं नास्ति

प्रभा ।

गामिनीनामेव ग्रहार्थं, न तु परम्परया समुद्रगामिनीनामपि ।
तत्राख्ये सर्व्यासानेव नदीनां तथात्वात् वर्जयित्वा समुद्रगा-
इत्यनुपपत्तेः । यदाह मनुः—

“यथा नदीनदाः सर्व्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति । स्मरन्ति च ।

“गङ्गा च यमुना चैव पूज्यजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः” ॥

इति ।

“नद्या धर्मद्रवी पुष्पा यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगे सर्व्वार्हःस्तेव निर्मलाः” ॥

इति चैवमादि । अत्र च तासु इत्यधिकरणत्वेन निर्देशात्
अस्यान्तरासम्भवे उद्धृततत्त्वत्वेन ज्ञानं न निषिद्धमिति प्रतीयते ।
अतएव व्याघ्रपादः—

“अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुश्नति” ॥ ५ ॥

नदीलक्षणमाह धनुःसहस्राष्टीति । यासामपां अष्टौ धनुःसह-

उपाकर्षाणि चोत्सर्गे प्रेतस्त्राने तथैवच ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न ता नदीशब्दवाच्याः किन्तु गत्तास्ते सर्वैर्मुनिभिदक्ता इति ।
धनुःपरिमाणं हस्तचतुष्टयम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् ।

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयश्च शयः स्मृतः ।

तचतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रकः” ॥

अयोहस्तः ॥ ६ ॥

वक्ष्येयस्यापवादमाह,—

उपाकर्षादिषु रजोदोषो नास्ति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

स्त्राणि, कास्त्राध्वनोरत्नन्तसंयोगे इत्यनेन द्वितीया । गतिर्नास्ति,
ता चाप्यो नदीशब्दवाच्या न भवन्ति । ते गत्ता मुनिभिः
कथिताः । विषेयप्राधान्यविषयता ते इति पुंसा निर्देशः । धनुः
परिमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम्—

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खः तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।

तचतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रकः” ॥ ६ ॥

नदीनां रजोदोषस्यापवादमाह उपाकर्षाद्येति । उपाकर्षे,
“ग्रीहपक्षां हस्तेनोपाकरचमिति गोभिलोक्तम् । उत्सर्गः, तेषीसुसु-
जति इति गोभिलोक्तोक्तएव । प्रसिद्धमन्यत् । उपाकर्षादिषु
रजोदोषो नास्ति ॥ ७ ॥

वेदाश्चन्द्राण्यसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

अलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्वयः ॥ ८ ॥

उपाकर्षाणि चोत्सर्गे ज्ञानार्थे ब्रह्मवादिनः ।

यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टाश्चशरीरिणः ॥ ९ ॥

समागमस्तु यत्रैषां तत्रान्यैः बहवोमलाः ।

नूनं सर्वे क्षयं याप्ति किमुतैकं नदीरजः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

हेतुमन्निगदमाह—

उपाकर्षाणि चोत्सर्गे च ज्ञानार्थे गच्छन्तीवेदाधितृन् ऋषि-
देवाद्या उक्ता अलार्थिनः संहृष्टा चहृष्टा अनुगच्छन्ति ।

तथाचैतेषां यत्र नदीरजले समवायस्तत्र शुद्धतराएव ब्रह्महत्या-
दयो बहवोदोषाः कार्त्स्न्येन नाशं याप्ति किमुतैकं लघु च
नदीरज इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रभा ।

उपाकर्षाश्चोत्सर्गे च रजोदोषाभावे हेतुमन्निगदमाह वेदा-
इति त्रिभिः । ऋग्वेदादयोवेदाः गायत्र्यादीनि सर्वाणि एक-
विंशतिश्चन्द्रांसि ब्रह्मादयोदेवाः पितरः मरीच्यादय ऋषयश्च
अलार्थिनः सन्तः सम्यक् हर्षमुक्ता चहृष्टा भूत्वा उपाकर्षाणि
उत्सर्गे च ज्ञानार्थे मनुमिच्छन् वेदाधितृन् अनुगच्छन्ति । यत्र

* तत्रैव, इति पाठान्तरम् ।

ऋषीणां सिध्यमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिबेयुः शरीरेष्वप्यर्घ्यमुक्तजलच्छटाः ॥ ११ ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुत्रादीन्नार्थ्यपि ध्रुवान् ।

चामुष्मिकाद्यपि सुखान्याप्नुयात् स न संशयः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न केवलं रजोदोषनाशः किन्तु,—

उच्चैर्ऋषीनभिषिच्यन्तीति वचनात् सिध्यमानानां ऋषीणां मध्यमाश्रितः सेवकर्तृसमुदायमुक्तजलच्छटा यः शरीरेष्वप्यर्घ्यच्छे-
ब्राह्मणः, स विद्याधनादीन् कामान्ार्थ्यपि प्रतीच्छन्ती पुत्रसौभा-
स्यादीन् स्त्रिरान् लभत इति अत्र न सन्देहः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रभा ।

नदीजले एषां वेदादीनां समानमः तत्र चन्द्रे सव्ये ब्रह्महत्यादयो-
बहवो दोषाः निश्चितं नाशं यान्ति, तत्र एकं नदीरजः नाशं
यातीति किन्तु यत्तद्व्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ऋषीणामिति । सप्तोक्त्यर्थे उत्सर्गे च, उच्चैः ऋषीनभि-
षिच्येत् इति वचनात् उच्चैः ऋषीणामभिषेकः कर्तव्यः । तत्र च
सिध्यमानानां ऋषीणां अन्तरालं मध्यं आश्रितः यः कश्चित्
पर्वमुक्तजलच्छटाः सेवकर्तृसमुदायमुक्तान् जलकषाम् शरीरेष्व-
प्यर्घ्यच्छेत् स ब्राह्मणः विद्यादीन् कामान्याप्नुयात्
योषिदपि ध्रुवान् चिरंस्वायिनः पुत्रादीन् कामान्याप्नुयात् नात्र
संशयः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमाममृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाहास्तु प्रेतारक्षाऽसि भुञ्जते ॥ १३ ॥

स्वर्धुन्यन्धःसर्मान स्युः सर्वाण्यन्धाऽसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सीमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥ १४ ॥

दशमखण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रेतस्नाने रजोदीवाभावे हेतुवन्निगदमाह—

अशुचिना अतश्चाग्नीषवताऽपक्वसन्धयकपालकादिना दत्तं
जलं दातव्यमयोरशुचिनादशुच्येव यावद्दशाहसमाप्तिर्न भवति
तावद्वेताभुञ्जते । तस्माद्वेतस्नाने तर्पणपर्यन्ते नदीरजो न
दीवीय । रक्षांसीति प्रेतप्रसङ्गादुक्तम् । एतेनाममृच्छकलेनापि
पिण्डादौ जलदाने न दीय इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

यस्मात्सर्वान्धेव भूमिष्ठानि जलानि न पुनरुद्धृतानि सीमार्क-

प्रभा ।

प्रेतस्नाने रजोदीवाभावे हेतुवन्निगदमाह अशुच्यशुचिना
इति । अशुचिना अतश्चाग्नीषवता अपक्वसन्धयकपालादिना दत्तं,
अतएव अशुचि जलं अनिर्गतदशाहाः प्रेता भुञ्जते । रक्षांसीति
दृष्टान्तार्थम् । यतो मरणावधिदशाहपर्यन्तं प्रेता अशुचि
जलमेव भुञ्जते अतः प्रेतस्नाने तर्पणपर्यन्ते रजोदीवो नास्ती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्धसूर्यग्रहणे रजोदीवाभावे हेतुवन्निगदमाह स्वर्धुन्यन्धः-

परिशिष्टप्रकाशः ।

यहने गङ्गाजलसमानि । तस्माद्बहणेऽपि रजोदोषाभावः । शेषं
सुष्यत्तम् ॥ १४ ॥

दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीनारायणकृते परिशिष्टप्रकाशे

प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

प्रभा ।

समानीति । चन्द्रसूर्ययहने भूमिष्ठानि सर्वाणि चन्दांसि
जलानि कूपस्त्रितान्यपि गङ्गाजलतुल्यानि भवन्ति यतो न तत्र
रजोदोष इत्यभिप्रायः । भूमिष्ठजलानां गङ्गाजलसमत्ववचनात्
सङ्गतजलानां न तदात्वम् ॥ १४ ॥

इति दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारविरचितार्था

कर्मप्रदीपप्रभायां प्रथमः प्रपाठकः ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानानन्तरं प्रातःसन्ध्यामाह—

अतः प्रातःस्नानानन्तरं सन्ध्योपासनस्नानुष्ठानं कार्त्तिकेन वक्ष्यामि ।
यस्मात्सन्ध्याहीनो ब्राह्मणः कर्मणां नित्यनैमित्तिकादीनामन-
धिकारीति मुनिभिः स्मृतः ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं सन्ध्योपासनविधिं वस्तुमुपक्रमते अत ऊर्ध्वमिति ।
यस्मात् सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मणः कर्मसनधिकारी, तस्मात्
प्रातःस्नानादनन्तरं सन्ध्योपासनविधिं प्रकर्षेण वक्ष्यामि । उत्तर-
वाक्यमतो यच्छब्दः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं
नापेक्षते । अथ चोपासना देवता सन्ध्योचते । “अहरहः सन्ध्या-
मुपासीत” इति स्मृतेः । “सन्धौ सन्ध्यामुपासीत” इति स्मृतेः ।

प्रभा ।

सा चोपास्या देवता ब्रह्मैव । तथाच तैत्तिरीयाः समामनन्ति ।
 “उद्यन्तमस्तं यस्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान्
 सकलं भद्रमश्रुते असावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माध्येति य-
 एवं वेद” इति । प्राणायामादिकं कुर्वन् आदित्यमभिधायन्
 इत्यर्थः । मक्षाः क्रोशन्ति इति वदन्नादित्यशब्देनादित्यमण्डल-
 मध्यवर्ती परमात्मा भण्यते । स्थानेन स्थानिनो लक्षणात् ।
 गायत्र्यार्यानुगमाच्च । अरन्ति च,—

“आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा श्रुपनिवत्स्वपि ।
 आन्दोग्ये हृद्द्वारस्थे तैत्तिरीये तथैव च” ॥

इति ।

“प्रथमव्याहृतिव्यास गायत्र्या त्रितयेन च ।
 उपास्य परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” ॥

इति चैवमादि । तथा,—

“न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
 सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्” ॥

इति । “ओंकारो भगवान् विष्णुः” इत्यादिवद्याच्यवाचक्यो-
 रमेवादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्यमण्डलान्तर्गतः
 परमेश्वरोऽहमस्मीति, प्रत्यगात्मपरमात्मनोरमेदनुद्योपासीते-
 स्मर्थः ॥ १ ॥

सव्ये पाशौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
 ऋक्षाः प्रचरन्तीयाः स्युः कुशादीर्घाश्च वर्हिषः ॥२॥
 दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ।
 सव्यः सोपग्रहः कार्थ्यं दक्षिणः सपवित्रकः ॥३॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सन्ध्याप्रवृत्तः प्रथमं वामहस्ते कुशान् कृत्वा आचमनानुष्ठानं
 कुर्यात् । यतो ऋक्षाः कुशाः पार्ष्णपश्यन्नादिकर्मानुष्ठानार्हाः,
 दीर्घाश्च स्तरचार्वं वर्हिषो भवन्ति, दर्भा एव अनन्तर्गर्भिचमित्यादि-
 ख्यत्वं पवित्रमित्युक्तम् । अतस्तदवस्थापयानां सर्वकर्मसूपयोगात्
 सन्ध्यादिकर्मस्यपि वामः करो यदुत्तरकुशसहितः, दक्षिणश्च पाणिः
 पवित्रकुशसहितः कार्थ्यं इति । अन्ये तु यतः कुशविशेषाणां
 तत्तत्कर्मसु विनियोगो न सन्ध्यादिकर्मसु । अतः सन्ध्यादिकर्म-
 सवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रमित्युक्तमिति व्याचक्षते ॥२॥३॥

प्रभा ।

सन्ध्यापासनविधिमाह सव्ये पाशाविति । वामहस्ते कुशान्
 गृहीत्वा आचमनं कुर्यात् । प्रसङ्गात् कुशान् विशिनष्टि ऋक्षा-
 इति साधेन । ऋक्षाः कुशाः प्रचरन्तीयाः पार्ष्णपश्यन्नादि-
 कर्मानुष्ठानयोग्याः, दीर्घाः कुशा वर्हिषः स्तरचार्वं इत्यर्थः ।
 यतस्तत्तत्कर्मसवस्थाविशेषविशेषिताः कुशा विहिताः, अतः
 सन्ध्यादिकर्मसवस्थाविशेषरहिताः कुशाः पवित्रमित्युक्तं पूर्वो-
 क्तम् । नाल पवित्रपदेन अनन्तर्गर्भिचं साममिति परिभाषितं

रक्षान्ते वा रिणात्मानं परिद्विष्य समस्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनान्ते आत्मानं जलेन वेष्टयित्वा रक्षा कार्थ्येति शेषः ।
अनन्तरं कुशैर्जलविन्दुसहितैः शिरसो मार्जनं कुर्यादिति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

पवित्रं च हृत्तीयं, किंत्ववस्थाविशेषशून्यं कुशमात्रमित्यर्थः ।
संधी वामः करः सोपग्रही बहुतरकुशयुक्तः, दक्षिणस्थानन्तरोक्त-
पवित्रसहितः कार्य्यः ॥ २ ॥ ५ ॥

रक्षयेदिति । समस्ततो वा रिणा परिवेष्ट्य आत्मानं रक्षयेत् ।
नारायणोपाध्यायेन तु रक्षान्ते इति पठितम् । आचमनान्ते
आत्मानं जलेन परिवेष्ट्य रक्षा कार्थ्येति व्याख्यातम् । अनन्तरं
कलविन्दुसहितैः कुशैः शिरसो मार्जनं कुर्यात् । अत्रादित एव
मार्जनोपदेशात् प्राचायामात् परमाचमनानन्तरं तदनुपदेशात्
सम्ब्यासूत्रे चेदानीं तदनुपदेशात् प्राचायामात् परमाचमना-
नन्तरं तदुपदेशाच्चैतद्व्यानुसारादिदानीं वा सम्ब्यासूत्रानुसारात्
प्राचायामात् परमाचमनानन्तरं वा मार्जनं कार्य्यम् । सोऽर्थं
विकल्पः । इदमेव सप्तशतव्यात् शिष्टाचारश्च चोभयथा
दर्शनात् । केचित् किञ्च शिष्टा इदानीमेव केचित् सम्ब्यासूत्रीत-
न्त्रमेवैव मार्जनमाचरन्ती दृश्यन्ते । अतएव सुबोधिनीकारा-

प्रणवोभूर्भुवःस्वस्व सावित्री च तृतीयिका ।

अब्दैवतसृचस्रैव चतुर्थः इति मार्जनम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मार्जनमन्त्रमाह —

ॐकारो भूरादिष्व्याहुतिभयं तृतीया च गायत्री चतुर्थं आपो-
हिष्ठादिऋक्त्रयमितीदं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

दिभिर्दिदानीमेव माधवाचार्यप्रभृतिभिस्तु सन्ध्यासूत्रोक्तक्रमं यं
मार्जनं लिखितम् ॥ ४ ॥

मार्जनमन्त्रानाह प्रणव इति । तत्र तावत् प्रणव एको-
मार्जनमन्त्रः । व्याहुतित्रयमपरः । गायत्री चान्यः । अब्दैवत्-
सापो हिष्ठामयो भुव इत्यादि ऋक्त्रयमपरो मन्त्रः । तृतीयिका
इति चतुर्थमिति चोपादानात् तथाऽवगतेः । तथाच प्रणवेचैकं,
व्याहुतिभिरैकं, गायत्रैकं, आपोहिष्ठादिऋक्त्रयेणैकं मार्जनं
कर्तव्यमिति पर्यवस्यति । अतएव,—

“ऋगन्तो मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्ठाचूषा कार्यं मार्जनम् कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं त्रिपेकूर्चि पदे पदे ।

चूचस्त्रान्तेऽथवा कार्यं सुषीषा मतमौदृशम्” ॥

इति स्मृत्यन्तरे मार्जने बहवः कल्पा उक्ताः । तत्र चूचस्त्रान्ते

इति च्छन्दोगविवयं, स्वप्नास्त्रानुग्रहात् ॥ ५ ॥

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्त्वं गायत्री शिरसा सह* ॥ ६ ॥

आपोऽप्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरिति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥ ७ ॥

एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं प्राणायाममाह—

भूर्भुवःस्वरित्येता एव मार्जनोक्ताः अव्ययमुक्तिफलत्वादव्यया महा-

प्रभा ।

अथेदानीं प्राणायामं वक्तुं तन्मन्त्रानाह भूराद्या इति ।

भूर्भुवःस्वरित्येतास्तिस्र एव महाव्याहृतयोऽव्ययफलत्वादव्ययाः ।

महर्जादिचतुष्कमपि व्याहृतय एव । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः

सत्त्वमिति सप्त व्याहृतय इति सन्ध्यासूत्रात् । गायत्री शिरसः ॥ ६ ॥

किमिदं शिरो नाम ? तदाह आपोऽप्योतीरिति । एषु

प्रणवयवमादौ, शिरस आदावन्ते च प्रणवमुदोरयेत् । तथाच

सप्तानां व्याहृतीनामादौ सप्त प्रणवाः, गायत्र्या आदौ चैकः ।

शिरस आदावन्ते चेति मिलित्वा दश प्रणवा भवन्ति ॥ ७ ॥

सम्प्रति प्राणायाममाह एता इति । एताः सप्त व्याहृतीः

परिशिष्टप्रकाशः ।

आहृतयस्त्रिस्रोमहरादिषुष्टयं च, तत्कदितुरिति गायत्री च,
तथा आपोऽप्योतिरित्यादि शिरः । एतस्मिन् समुदाये प्रत्ययवभादौ
ॐकारमुच्चारयेत् । ततोभूरादिव्याहृतिसप्तकादौ सप्त प्रश्वाः,
गायत्रादौ चैको, शिरसखादावन्ते च इयमित्थं दश प्रश्वाः ।
एताः सप्त व्याहृत्योः एतां गायत्रीमनेन शिरसा सह
तथेभिर्दशभिः प्रश्वैः सह निबद्धप्राचस्त्रिर्जपेत् । स प्राच्यायाम-
उच्यते ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रभा ।

एतां गायत्रीं अनेन शिरसा सह, तथा एभिर्दशभिः प्रश्वैः सह,
नियमितप्राचः त्रिर्जपेत् । सोऽयं प्राच्यायामः कथ्यते । यद्यपि
प्राच्यायामशब्दः प्राचस्त्रायमनमभिधातुमर्हति, तथापि तत्त्वबन्ध-
नोऽपि प्राच्यायामः कथ्यते । प्राच्यायामः स उच्यते इत्यभि-
धानात् प्राच्यायामपदार्थोऽत्र परिभाष्यते । न त्वयं तत्कर्मव्यता-
बोधको विधिः । स तु “एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश
वाचयेत्” । इति सन्धासूत्रानुपलब्धः । तथाच प्राच्यायाम-
चयमवश्यं कर्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

“प्राक्कृतेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः ।

प्राच्यायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः” ॥

इति ।

“प्राच्यायामत्रयं कार्यं सन्धासु च तिस्रश्चपि” ।

इति चैवमादि बहुलम् ॥ ८ ॥

करेणोद्धृत्य सखिलं प्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽधमर्षणम् ॥ ९ ॥

उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेषाञ्जलिमम्भसः ।

उञ्चित्रमित्यृग्द्वयेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरम् —

हस्तेन जलमुद्धृत्य तत्र प्राणमर्पयित्वा ऋतश्चेत्सायधमर्षणं
निरुद्धप्राणोऽनिरुद्धप्राणीवा सकृन्निर्वा जपेदिति ॥ ९ ॥

अनन्तरम् —

उत्थितोभूत्वा प्रणवव्याहृतिसावित्रात्मकेन त्रिकेष सूर्याभिसुखं
जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरम् उद्धृत्य त्रिषं देवानामिति ऋग्-
द्वयेन चोपस्थानं कुर्यात् ॥ १० ॥

प्रभा ।

करेणेति । दक्षिणहस्तेन जलमुद्धृत्य तस्मिन् जले नासिकां
लग्नयित्वा अनियमितप्राणो नियमितप्राणो वा वारण्यमेकवारं
वा ऋतश्च सत्यश्चेत्यादिऋक्त्रयात्मकमधमर्षणसूक्तं जपेत् ॥ ९ ॥

उत्थायेति । उत्थितो भूत्वा प्रणवव्याहृतिर्गायत्रात्मकेन
त्रिकेष जलाञ्जलिमादित्यं प्रति क्षिपेत् । सभ्यासूत्रे अञ्जलिद्वय-
प्रक्षेपाभिधानादत्र चाञ्जलिमित्येकवचनसंयोगादनयोर्विकल्पः ।
अञ्जलिद्वयं वा एकं वा अञ्जलिं क्षिपेदिति ।

सन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्राडादीक्षया जपेत् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वार्धे निगदव्याख्यातम् । मध्याह्ने प्रातःसन्ध्यायाश्च विभ्राड्-
हृदित्वनुवाकं शिवसङ्कल्पं मङ्गलप्राप्त्यर्थं पुरुषसूक्तं च इच्छया
जपेत् न त्वयश्चमिति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

“कराभ्यां तीर्थमादाय भायत्ररा अभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिर्ह्रस्वं सन्धयोः क्षिपेत् ॥

मध्याह्ने तु सकृदेवं क्षेपणीयं दिजातिभिः” ।

इति व्यासवतनोक्ता व्यवस्था तु गोभिलीयव्यतिरिक्तविषया ।
अत्र सामान्यत एवास्त्वस्तिमित्यभिधानात् । सूर्योपस्थाने मध्याह्ने
विशेषाभिधानेनास्य सामान्यविवक्षितत्ववर्गतेः । तदनन्तरं सदुक्तं
जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति च ऋगुदयेनादित्यस्योपस्थानं
कुर्व्यात् । अत्राप्युक्त्यायेति वर्त्तते ॥ १० ॥

सन्ध्यादयेऽपीति । प्रातःसायंसन्धयोरेवमुपस्थानं मनीषिणो-
वदन्ति । अङ्गो मध्ये मध्याह्नसन्ध्यायान्तु अस्योपस्थानस्योपरि
पश्चात् विभ्राड् हृदित्वादित्यं दधतिषमाप्तिपर्यन्तं इच्छया
जपेत् । एवमेव पाठः सर्वत्र दृश्यते । नारायणोपाध्यायेन तु मध्ये
त्वङ्ग उदये चेति पठितं, मध्याह्ने प्रातःसन्ध्यायान्तु इति व्याख्यातम् ।
तच्चिन्तनीयम् । सन्ध्यादयेऽप्येवमुपस्थानमित्यनुपपत्तेः ॥ ११ ॥

तदसंस्कृतापार्श्वी वा एकपादार्द्धपादपि ।

कुर्यात्कृताञ्चलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ॥ १२ ॥

यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत् उपस्थानं भूम्यलम्नगुल्फतलभागी भूमिष्ठैकचरणो भूमिष्ठार्द्ध-
चरणोऽपि वा कुर्यात् । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

गुल्फतलप्रयाससाध्यानां कथं विकल्प इत्यत्राह । प्रयासबाहु-
त्वात् फलभूयस्त्वमिति । अक्षरार्थो निगदव्याख्यात इति ॥ १३ ॥

प्रभा ।

तदिति । भूम्यलम्नगुल्फतलभागी वा भूमिलम्नैकचरणो वा
भूमिलम्नचरणार्द्धो वा तदुपस्थानं कुर्यात् । तत्रापि कृताञ्चलिर्वा
ऊर्ध्वबाहुर्वा कुर्यात् । यत्र सम्प्रदायप्रक्रमे कृताञ्चलिर्वा ऊर्ध्व-
बाहुर्व्येति तुल्यवदिकत्याभिधानात्—

“साधंप्रातर्दुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्चलिरानतः ।

ऊर्ध्वबाहुश्च मध्याह्ने तथा सूर्यश्च दर्शनात्” ।

इति हारीशोक्ता व्यवस्था गोभिलीयव्यतिरिक्तविधया ॥ १२ ॥

लघुतुल्यप्रयाससाध्यानामसंस्कृतापार्श्वीत्वादीनां विकल्पमुपपा-
दयति यत्रेति । यत्र प्रयासभूयस्त्वं तत्र श्रेयसोऽपि भूयस्त्वं
मनीषिणो ब्रुवते । तत्र हेतुः कृच्छ्रादिति । यस्मात् प्रयासात्

तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसीतोऽदूद्याच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं—

पूर्व्वं सन्ध्यां प्रणवमहाव्याहृतिसावित्रीरूपत्रिकं जपन्ना
उदयात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । उल्लिखितो भवेदित्यर्थः ।
मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपन्तिष्ठेत् । पश्चिमान्त
या उदूद्यावक्षतदर्शनपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्वात् ।
पूर्व्वमित्यादिद्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे तेन सन्धारणः पूर्व्वं जपस्या-
वधिरिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

त्रेयः प्राप्यते तज्ज्ञात् प्रयासभूयस्त्वात् त्रेयसो भूयस्त्वं युक्तमिति
भावः । भूयस्त्वं बाहुल्यम् । त्रेयः त्र्यमुदयम् ॥ १३ ॥

तिष्ठेदिति । पूर्व्वमित्यादौ सर्व्वत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीयः ।
पूर्व्वं सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं प्रणवमहाव्याहृतिगायत्रीरूपं जपन् या
उदयनात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुल्लिखितो भवेत् । प्रातःसन्ध्याया-
सुल्लिखितः सन् सूर्योदयपर्यन्तं प्रणवमहाव्याहृतिमुक्तां गायत्रीं
जपेदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मध्यमामपि सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं
जपन् शक्तिः उत्तिष्ठेत् । यथाशौ त्वासीत । अन्त्यां सन्ध्यां
पूर्व्वत्रिकं जपन् या उदूद्यात् नक्षत्रोदयपर्यन्तमासीत उपविष्टो-
भवेत् ।

एतत्सम्बन्धायं प्रोक्तं ब्राह्मणं यत्र तिष्ठति* ।

यस्य नास्मादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एतत् सम्बन्धायं कार्त्स्न्यप्रोक्तं यदधीनं ब्राह्मणम् । येषं
निगदव्याख्यातम् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

“प्रथमं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवस्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रथवसान्ते जपएवमुदाहृतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रथमो भूर्भुवः स्वस्व सावित्री च तृतीयिका” ।

इति पूर्वमभिधानादत्र च पूर्वत्रिकमित्युक्तत्वाद् गोभिलीयाना-
सन्ते प्रथवकल्पनानुपपत्तेः । न चान्ते प्रथवप्रयोगेपि प्रणवत्वेन
इयोरैक्यादविरुद्धमिति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । अन्ते
प्रथवस्व पूर्वमनुक्तत्वेन पूर्वत्रिकमित्यनुपपत्तेः । तावतापि
व्यक्तीनां चतुष्कतया विरोधस्यापरिहाराच्च । पूर्वत्रिकमित्यनेन
हि पूर्वोक्तं व्यक्तित्वमेवोक्तमिति ध्येयम् । सम्बन्धासूत्रेऽपि ध्यान-
युक्तमावर्तयेदोर्पूर्वां गायत्रीमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

उपसंहरति एतदिति । यत्र सम्बन्धायं ब्राह्मणमभिहितं
तदेतत् सम्बन्धायं प्रकर्षेणोक्तं, तत्र सम्बन्धायं यस्मादरो नास्ति
स ब्राह्मणी न कथ्यते मुनिभिः ॥ १५ ॥

* यदभिहितम्, इति पाठान्तरम् ।

सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता* ज्ञानशीलश्च यः सदा ।
तं दोषानोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

ज्ञानं सन्ध्यां च स्तीति—

निगदव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

प्रभा ।

सन्ध्यालोपादिति । चर्कितः भीतः । सन्ध्यालोपस्य चा-
कर्त्ता,—इति पाठे व्यञ्जोऽर्थः । गह्वरन्तं गह्वरम् । उरगाः
सर्पाः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ १६ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

* सन्ध्यालोपाच्च चर्कितः, इति पाठान्तरम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

उपतिष्ठेत्ततो रुद्रमर्वाग्वा वैदिकाञ्जपात् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ज्ञानसुत्या यथाहनि तथा प्रातरित्यभिधानाच्च ज्ञानकर्तव्यता सूचिता, तदनन्तरं च सृष्ट्यन्तरपर्यालोचनया मध्ये त्वङ्ग उदये च एतत्तन्व्यादयं प्रोक्तमित्यनेन च सम्बोद्धा, तदनन्तरं क्रमप्राप्तं जपयज्ञमाह—

ऋगादिरूपं वेदं प्रथमकाण्डिकाया आरभ्य अध्यायं तदर्द्धादिरूपं यथाशक्ति प्रत्यहं जपेत् । ततो रुद्रमन्त्रे रुद्रं प्रकाशयेत् । उपपूर्वा-
स्तिष्ठतेः प्रकाशनार्थत्वात् । उपान्मन्त्रकरणे इत्यनेन सूत्रेणात्मनेपद-
विधानात् । जपयज्ञात्पूर्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत् । रुद्रोपस्थानमन्त्रश्च,—

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं क्षणपिक्वलम् ।

अर्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥ १ ॥

प्रभा ।

अयेदानीं जपयज्ञमाह वेदमिति । आदित आरभ्य प्रत्यहं यथाशक्ति वेदं जपेत् । वेदजपादनन्तरं पूर्व्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत् । रुद्रोपस्थाने च,—

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं क्षणपिक्वलम् ।

अर्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः ॥

इति सम्प्रदायागतो मन्त्रः ॥ १ ॥

यंवाङ्मिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनय* ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं च तर्पणं क्रमप्राप्तमाह । अयञ्च क्रमो गोभिलीय-
व्यतिरिक्तानां वाजसनेयिप्रवृत्तीनां, गोभिलीयानां तु तर्पणोत्तर-
मेव अपयञ्चविधानम् । अतएव गोभिलेन नमो ब्रह्मण इत्युपजाय
चेत्येवमन्तेनाग्निस्तृप्यतु इति च देवांस्तर्पयेदपसव्येन पाचिना
राचायनी शटी कक्षवालादयो दिव्या यमांसायास्त्रीयांस्त्रीन्
पिबतः त्रीन् मादतः त्रीन् पक्वञ्च पिबतर्पणं सनकादयश्च निवृत्त-
मिति सनुषधर्म इति तर्पणसुक्ता, उपस्थानं गायत्रारष्ट्रतादीन्
कृत्वा इत्यादिना यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीय इत्यन्तेन
तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञ उक्तः । गोभिलीयेनापि ।

“आहुतने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीं च जपेत्पश्चात्स्वाध्यायं चैव शक्तितः” ॥

प्रभा ।

अथ तर्पणमाह यवाङ्मिरिति । यवसहिता आपो यवाप-
इति मध्यपदलोपी समासः । यवसहिताभिरङ्गिर्देवान्, तिल-
सहिताभिरङ्गिः पितृन् तर्पयेत् । तर्पणवाक्यमाह नामान्ते इति ।
तर्पणीयानां नामान्ते तर्पयामीति आदौ च ओमिति ब्रुवन्
तर्पयेत् । एवञ्च ॐ ब्रह्मा च तर्पयामीत्यादिरूपं तर्पणवाक्यमुक्तं
भवति ॥ २ ॥

ब्रह्माणां विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं वेदान् रुन्दांसि
 देवान् ऋषीन् पुराणाचार्यान् संवत्सरं सावयवम् ।
 देवीरप्सरसो देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान्
 नगान् सरितो दिव्यान् मनुष्यानितरान् यच्चान्
 रक्षांसि सुपर्शान् पिशाचान् पृथिवीमोषधीं पशून्
 वनस्पतीन् भूतयामं चतुर्विधमित्युपवीती ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति तर्पणान्तरमेव अपयज्ञ उक्तः । अतएव तर्पणमपि नैत-
 द्भोभिलीयानाम् । मनुष्याणां तर्पणं कुशमध्येनाञ्जलिद्वयेन च ।
 तथाग्निपुराणम् ।

“प्रागग्नेषु सुरांस्तृप्येत् मनुष्यांचैव मध्यतः ।

पितृंश्च दक्षिणाग्रेषु एकद्वित्रिजंलाञ्जलीन्” ।

अयमाभिरक्षिर्देवान् सतिलाभिश्च पितृंस्तर्पयेत् । तर्पणीय-
 नामान्ते तर्पयामि नामादौ च ॐमिति श्रुवन् । तेन ॐब्रह्मायं
 तर्पयामिति तर्पणवाक्यप्रयोग उक्तो भवतीति ॥ २ ॥

तर्पणीयानाह—

भूतयामं चतुर्विधमित्युपवीतीति, तर्पयेदिति शेषः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तर्पणीयानाह ब्रह्माणमित्यादिना । इत्युपवीतीति, एतानुप-
 वीती सन् तर्पयेदित्यर्थः । सकृत् सकृदित्युत्तरवाक्यस्यमन्त्रादि

अथ प्राचीनावीतीति । यमं यमपुरुषं कव्यबालं
नलं* सोमं यममर्यमणं तथा । अग्निध्वातान् सोम-
पान्† वर्हिषदः सकृत् सकृत् ॥ ४ ॥

अथ स्वान् पितॄन् मातामहादीनिति प्रतिपुरुष-
मभ्यसेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ४ ॥

पितॄन् मातामहादीन् त्रीनित्युक्ततर्पणवाक्येन तर्पयेत् ।
प्रतिपुरुषश्च तर्पणस्य विरभ्यासः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

सिंहावलोकितश्रायेणानुपश्रनीयम् । तेनैतान् सकृत् सकृत्
तर्पयेत् ॥ ३ ॥

अथ प्राचीनावीतीति । अनन्तरं प्राचीनावीती भूत्वा यमा-
दीन् सकृत् सकृत् तर्पयेत् ॥ ४ ॥

अथ स्वानिति । अथानन्तरं प्राचीनावीत्येव स्वान् आमी-
यान् पित्रपितामहप्रपितामहान् मातामहप्रमातामहहह-
प्रमातामहाद्य तर्पयेत् । अत्र च प्रतिपुरुषमभ्यसेत् तर्पणम् ।
चीनिति सन्निहितत्वेन कुशारोद्यात् प्रतिपुरुषं वारत्रयमभ्यासः
कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठभाद्रपदशुभपितृव्यमातुलांश्च मातामहपितृ-
वंशी च ॥ ६ ॥

ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययम-
वसानाञ्जलिः ॥ ७ ॥

अत्र श्लोकाः ।

छायां यथेच्छीष्करदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोत्तुमन्नम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ६ ॥

अन्त्याञ्जलिरित्यर्थः । अन्नैकवचनादेक एवाञ्जलिः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठभाद्रपदींश्च तर्पयेत् । ये चान्ये इत्ययमव-
सानाञ्जलिरस्याञ्जलिः । तदिदं तर्पणं प्रधानं पित्रयन्नरूपम् ।
ज्ञानसूत्रे यत्तर्पणसुतं, तत् ज्ञानाङ्गम् । तत्तु ब्रह्मयन्त्रात् पूर्व-
मेतत्तु अपयन्नादनन्तरमिति न विरोधः । परतन्त्रे तत् प्रवेदवि-
ष्णुः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तर्पणस्वादयश्चकत्वमन्नापवादं श्लोकानुदाहरति अत्र श्लोका-
इति ।

बालोजनित्रीं जननी च बालं

योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥ ८ ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः* ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ श्लोका इत्यनेनात्र स्मृतिरिति वत् स्मृतिविशेषाभिधानम् । सर्वे
तपस्वीत्यास्तापैश्च कर्तुं रभ्युदयमिच्छन्ति । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रभा ।

ज्ञायामिति । जनित्रीमिति ह्यन्वसोऽयं प्रयोगः । जनयित्री-
मित्यर्थः । निगदध्याख्यातमन्यात् ॥ ८ ॥

तथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः, तथा स्थावराणि चराणि च
सर्वाणि भूतानि विप्रादुदकमिच्छन्ति । भूतशब्दः प्राणिवचनः ।
हि यस्मात् स विप्रः सर्वेषामभ्युदयस्तु कर्ता । सर्वेऽभ्युदय-
काङ्क्षिण इति पाठे सर्वे विप्रस्याभ्युदयमिच्छन्ति इति व्याख्ये-
यम् । व्यख्यायात् पुंस्त्वम् । सर्वे उदककाङ्क्षिण इति पाठे यस्मात्
सर्वे उदककाङ्क्षिणस्तस्मात् विप्रादुदकमिच्छन्ति इति गतेन
संबन्धः । अत्रापि पुंसा निर्देशः पूर्ववद्वर्जनीयः ॥ ९ ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैः ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्ति हि ॥ १० ॥

अल्पत्वाद्योमकालस्य बहुत्वात् ज्ञानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् ज्ञानं होमलोपो हि गर्हितः ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्मादुदकमिच्छन्ति तस्मादिवातेच्छाजनितप्रत्यवायभिया
सर्वदा नियमेन तर्पणं कार्यम् । एतदेव व्यक्तमाह । ब्राह्मणो-
ऽकुर्वन् महता पापेन लिप्यते यस्मात् कुर्वन्नेतद्विघ्नं पुण्याति,
अतोऽकरणे प्रत्यवायः ॥ १० ॥

यथाऽहनि तथा प्रातरित्यनेन मध्याह्नज्ञानवद्विस्तरेण प्रातः-
ज्ञानं घटुक्तं तन्निरग्नेरिव सात्त्विकं प्रातःज्ञानं न विस्तारयेत् ।
किन्तु संक्षेपेण कुर्यात् । संक्षेपश्च योगियाश्रवस्कोऽभीक्ष्णः । तीर्थ-
परिकल्पनजलाभिमन्त्रणाचमनमार्जनान्तर्जलजपस्नानान्धधर्मव्य-
सृक्तेन विराट्तेनेत्येवं रूपः । तथाच,

प्रभा ।

यस्मादेवं, तस्मादिति । तस्माद्ब्राह्मणेन सदैव तर्पणं कर्त्त-
व्यम् । तर्पणमकुर्वन् ब्राह्मणो महता पापेन युज्यते । कुर्वन्
पुनरितत् विश्वं विभर्त्तीति फलवादः ॥ १० ॥

अल्पत्वादिति । प्रातर्होमकालस्वास्त्यत्वात् ज्ञानकर्मणश्च

परिशिष्टप्रकाशः ।

“ज्ञानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्नं परिकल्पनम् ॥

अथमर्षणसूक्तेन चिराहूतेन नित्यम् ।

ज्ञानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

इतिमाह । होमकालस्याप्यत्वात् ज्ञानकर्मणो बहुत्वात् विस्तारे
होमकालातिक्रमात् यथाहोमलोपो भवेत्, स च गर्हितः,
तस्मादहोमार्थं संक्षेपं कुर्यात् । ननु प्रातःज्ञानं प्रातःकाले
कर्तव्यं होमसूदितहोमिनामुदयानन्तरमिति ज्ञानविस्तारेऽपि
न होमकालातिक्रमः । तस्मादनुदितहोमविषयमेवेदं वक्ष्यमिति
युक्तम् । नेवं, उदितहोमिनामप्युदयात्पूर्वमग्निवितरणं विहि-
तम् । तथाच गोभिलः । पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा
प्रातराहुतिं जुहुयादिति । तथा, हस्तादूर्ध्वं रविर्यावदित्यग्ने-
नाल्प एव होमकाल उक्तः । विस्तरेण च नद्यादौ ज्ञानं
विहितम् । ततश्च ज्ञानविस्तरेण नद्यादित आगमनेन च सर्वमिदं
सुखेदिति तस्यापि ज्ञानसंक्षेपः । एवं

“पूर्व्यां श्रव्यां सनत्त्रासुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमध्यस्थेतावद्याप्रदादित्स्वदर्शनम् ॥

प्रभा ।

बहुत्वात् प्रातःज्ञानं न विस्तारयेत् । ज्ञानस्य विस्तारे हि होम-
कालात्ययात् होमलोपः स्यात् । स च विशेषेण निन्दितः । तदत्र

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूज्यां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कंदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यग्दिव्यभावेनात् ॥

सन्धोतिर्ज्योतिषां दर्शनादित्यादिनरसिंहपुराणमनुगीतमादिभि-
र्यदुक्तं, तन्निरन्निविषयं द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

प्रभा ।

प्रातःस्नानविस्तारनिषेधात् संक्षेपेन स्नानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।
संक्षेपस्नानविधिश्च—

“स्नानमन्तर्जलस्यैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

जलाभिमन्त्रणस्यैव मार्कण्डेयमने तथा ॥

अधमर्षश्चक्षुर्लेभ चिराद्वत्सेन नित्यम् ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

इति स्मृत्यन्तरादुपलब्धः । होमलोपभयेन प्रातःस्नानविस्तारस्य
निषेधात् यथाऽहनि तथा प्रातरित्यतिदेशोऽर्थाच्चिरान्निविषय-
इत्युक्तं भवति । एवं तुल्यन्यायात् तिष्ठेदोदयनात् पूज्यामित्याद्युप-
देशोऽपि निरन्निविषयः प्रत्येतव्यः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयखण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

पञ्चानामय सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।

यैरिष्टा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सद्यः शाश्वतम् ॥१॥

परिमिट्टप्रकाशः ।

तर्तणान्तस्नानानन्तरं क्रमप्राप्तान् पञ्चयज्ञानाह—

अथ स्नानानन्तरं पञ्चानीं महायज्ञानामनुष्ठानमुच्यते ।
यैर्देवादीन् सततं विप्रः पूजयित्वा स्थिरं स्थानं ब्रह्मलोकात्मकं
प्राप्नोति । तथा ब्रह्मपुराणे ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मचर्यानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति । नित्ये चातुषष्टिफलमस्तीत्युक्तं भविष्यपुराणे ।

“नित्यक्रियां तथा चान्येऽतुषष्टिफलां श्रुतिम्” ।

इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

पञ्चानामिति । अवेदानीं पञ्चानां महतां सत्राणां विधि-
रुच्यते यैः सदैः सततमिष्टा ब्राह्मणः शाश्वतं स्थानं प्राप्नोति ।
स्मरन्ति च,

“प्राजापत्यं ब्राह्मचर्यानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति ॥ १ ॥

देवभूतपितृब्रह्ममन्युध्याचामनुकृतात् ।

महासत्राणि जानीयात्तएव हि महामखाः ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पश्चानां देवतामाह—

अनुकृताद्वक्ष्यमाणानि । तएव महामखा इति संज्ञाविधिपरम् ।
शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मदैवतो यज्ञः । एवं पितृयज्ञादावपि बोधव्यम् ।
दैवो भौत इति साऽस्य देवतेत्यनेन विहितो देवतातद्धितः ॥ १ ॥

प्रभा ।

देवभूतेति । अनुकृताद्वक्ष्यमाणानि महासत्राणि देवादीनां
जानीयात् । यानि महासत्राणि तएव महामखा महायज्ञाः ।
विधेयप्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्हेयः । तथाच देवयज्ञः भूतयज्ञः
पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति पञ्चयज्ञा भवन्ति ॥ २ ॥

तानेव पञ्चयज्ञान् विवृणोति अध्यापनमिति । दैवोभौत इति
देवतात्वे तद्धितः । निगदव्याख्यातमन्यत् । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति
तर्पणपदेन सन्निहितं स्तोत्रं तर्पणं परामृच्यते । व्यक्तिवचनानां
सन्निहितव्यक्तिपरत्वस्य आग्नेयीत्याये सिद्धान्तितत्वात् । स्तोत्रं
तर्पणमुपेक्ष्य परोक्ततर्पणपरिग्रहस्यान्याव्यत्वाच्च ॥ १ ॥

आहं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्रो बलिरथापि वा ।

यस्य श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आहं नित्यम् । एतेन त्रयाणां पितृयज्ञत्वादसम्भवे एकेनापि
जप्तेन पितृयज्ञक्रियानिष्पत्तेः प्रत्यवायः परिहृतो भवति ।
तथाच मनुः—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन् ज्ञात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

समुच्चयेन तु त्रयाणामुपदेशः सम्भवे बोद्धव्यः । यस्य पूर्वं वेदमा-
दित पारभ्य इत्यनेन श्रुतिजप उक्तः, सोऽपि ब्रह्मयज्ञ उच्यते ।
पूर्वं तस्य ब्रह्मयज्ञ इति संज्ञा नीत्ता, सैवेदानीं विधीयते । एतेन
हो ब्रह्मयज्ञावितुक्तं भवति । अत्रापि सम्भवासम्भवाभ्यां विकल्प-
समुच्चयो पितृयज्ञवद्वष्टव्यौ । भट्टभाष्ये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्वात्तत्तपः परमुच्यते” ॥

इति वचनाद्वहचार्याध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

आहं वेति । आहं नित्यंवाच्यम् । पित्रो बलिरिति । योऽयं
बलिकर्त्तृत्वे पित्रो बलिर्दीयते, स वा पितृयज्ञः स्वात् । तदेवं
छन्दोगानां स्वशास्त्रोपदिष्टस्त्रिविधः पितृयज्ञो भवति, आहं तर्पणं
पित्रो बलिर्ब्रूति । तदत्र कस्माच्चिदवस्थायां अभीष्टां एकेनापि

स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुते ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यवेति निमित्तकात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यः श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः स धिस्तयज्ञात्पूर्व्वं कार्यः । अत-
एव तदनन्तरं यवाङ्गिरित्यादिना तर्पणमुक्तम् । पश्चाद्वा प्रातरा-
हुतेरिति अष्टधाविभक्तदिनस्य द्वितीयभागे दक्षोक्तेऽध्यापनात्मको-
ब्रह्मयज्ञः कार्यः । तथाच दक्षः ।

प्रभा ।

ज्ञातेन प्रत्यक्षायः परिहृती भवति, समुच्चयेन सर्व्वेषां करणस्तु सति
सम्भवे ज्ञेयम् । यथेति । वेदमादित आरभ्य इत्यनेन यः श्रुतिजपः
पूर्व्वमुक्तः, स वा ब्रह्मयज्ञ उच्यते । तदेवं कृद्देशानां ब्रह्मयज्ञोऽपि
स्वशास्त्रापरिभाषितो द्विविधो भवति, अध्यापनं श्रुतिजपश्चेति ।
भट्टभाष्ये तु,

“गुरोर्ध्वयनं कुर्व्वन् शृश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्व्वी ब्रह्मयज्ञः स्वात् तत्तपः परमुच्यते” ॥

इति वचनात् गुरोरध्वयनं तदानीन्तनगुरुश्रूषादिकस्य
ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् । अध्वखा चामीषां पूर्व्वोक्तदिशा अव-
सेया ॥ ४ ॥

स चार्वागिति । स च श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः तर्पणात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

“द्वितीये तु ततो भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः ।

तद्दानस्यैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यजपरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्यः । न च वामदेव्यजपस्य कर्त्तव्यत्वात् न प्रधानब्रह्मयज्ञरूपतेति वाच्यम् । तर्पणवत् सत्यवात् । अतएव दक्षिणदिरादेः कर्त्तव्यत्वापि मुख्यार्थतया प्राधान्यम् । अतएव ब्रह्मन्ते वामदेव्यगानान्तिकी-
यो जपः स ब्रह्मयज्ञ इति भट्टभाष्यम् । वाकारश्च व्यवस्थित-
विकल्पपरो ब्रह्मयज्ञस्यैते वैकल्पिकाः कात्यायिभिन्नविषया-

प्रभा ।

पूर्वं कर्त्तव्यः प्रातर्होमात् पश्चाद् वैश्वदेवावसाने वा कर्त्तव्य इत्युक्तकालत्रयरूपनिमित्तात् अन्यत्र न कर्त्तव्य इत्यादरार्थमुक्तम् । वैश्वदेवावसाने तु योऽयं ब्रह्मयज्ञः स दक्षिणार्थं कर्त्तव्यं कार्यः । ब्रह्मन्ते वैश्वदेविने इति वचनात् । स चायं ब्रह्मयज्ञः वामदेव्य-
गानरूप इति केचित् । वामदेव्यगानरूपोऽन्यस्य श्रुतिजप इत्यपरे । तस्मै ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः अनियमेन भवन्ति । अन्ये तु वाग्यन्दस्य व्यवस्थावाचित्वमङ्गीकुर्वन्तः तर्पणात् पूर्वं श्रुतिजपः, प्रातर्होमात्परमध्यापनं, वैश्वदेवावसाने तु वामदेव्यगानमिति वदन्ति । दण्डवचनमप्युदाहरन्ति,—

“द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यर्थः । इति कालरूपनिमित्तत्रितयं विना न ब्रह्मयज्ञः
कार्यः । अत्र च कालोपदेशादेव नियमे सिद्धे यत् नान्यचेति
नियमाभिधानं, तस्माद्यमभिप्रायः । ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वात्
कालस्य च तदङ्गत्वात् नित्ये च किञ्चिद्व्यतीनाप्यनुष्ठानात्
अनियमे प्राप्ते निमित्तत्वेन कालस्याधिकारिविशेषकत्वादितराङ्ग-
वैलक्षण्यात् तद्व्यतिरेकेणानधिकारप्रत्यभिज्ञानाच्च नित्यप्रयोगाद्येव-
इति ॥ ५ ॥

प्रश्ना ।

वेदस्वीकरणं पूर्व्यं विचारोऽभ्यसनं अपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यः वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

इति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पित्र्ययज्ञसु तर्पणमिति
स्वीकृतमेव तर्पणं गृह्यते इत्युक्तमादावेव । स चार्वाङ् तर्पणात्
कार्यं इत्यत्रापि स्वीकृत्यैव पित्र्ययज्ञरूपस्य तर्पणस्य परिग्रहः ।
प्रकृतप्रत्ययस्य न्याय्य इति शास्त्रतात्पर्यविदां वचनात् । सतिहिते
बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् । आग्नेयीन्यायाच्च । ब्रह्मयज्ञादिसाह-
चर्याच्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । तच्चेतदभ्यादृशमेव तर्पणं प्रधानं
पित्र्ययज्ञरूपं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कर्त्तव्यमत्रोक्तम् । ज्ञानग्रन्थे
त्वभ्यादृशमेव तर्पणं ज्ञानार्ङ्गं सूर्योपस्थानादनन्तरं करणीयमुक्तम् ।
तदनन्तरं गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्च तन्नीतः । उभयत्रैव प्रकरणात्
प्राधान्यमङ्गत्वञ्च तर्पणस्य प्रतिपत्तव्यम् । तथा ज्ञानसूत्रपरि-
शिष्टम् ।

प्रभा ।

“आपूवने तु संग्रासे तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायश्चैव शक्तिः ॥

आपूवने तु संग्रासे गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वन्तः पश्चात् ज्ञानमेव वृथा भवेत्” ॥

तदत्र आपूवने स्त्रित्युपक्रमात् ज्ञानमेव वृथा भवेदित्युपसंहाराच्च
ज्ञानाङ्गतर्पणादनन्तरमेव गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञेति स्मिष्यते ।
तस्मात् ज्ञानाङ्गं तर्पणं ब्रह्मयज्ञरत् पूज्यं, पित्र्ययज्ञरूपं प्रधान-
तर्पणम् ब्रह्मयज्ञात् परं करणीयमित्यविरोधः । एतेनैतद्विषय-
भेदमपत्त्यालोचयता नारायणोपाध्यायेन तत्त्वकारेण च ब्रह्मयज्ञा-
दनन्तरं तर्पणं वाजसनेयिनामिति यदुक्तं, तदसङ्गतं वेदितव्यम् ।
हृन्दीगपरिशिष्टस्य षष्ठ्यन्तेतरपरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । यज्ञा-
परसुक्तं तत्त्वकारेण, ज्ञानाङ्गतर्पणं प्रधानतर्पणस्य प्रकृतीभूतम् ।
तेन तस्यापि ज्ञानाङ्गतर्पणकालतैवेति । तदप्युक्तम् । द्वयोः
सपरिकराभिहितयोः प्रकृतिविकारभावकल्पनानुपपत्तेः । स
आर्वाक् तर्पणात् कार्य इति कालविधानेन कालान्तरकल्पना-
नुपपत्तेश्च । विस्तरेण चैतत् सर्वं गृह्यसूत्रभाष्ये विचारितम-
स्माभिस्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् । अत्र तावत् श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञ-
स्तर्पणादर्वाक् कार्य इत्युक्तम् । ज्ञानयन्त्रे तु ज्ञानाङ्गतर्पणात्
परतः सामजपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्त इति कस्य केनाभिसम्बन्ध इत्य-
प्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अद्वैवन्नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमयापि वा ॥ ६ ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिजे ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नित्ययाज्ञे ब्राह्मणन्याससम्भवे यत्कार्यं तदाह—

एकमपि विप्रं ब्रह्मनामसम्भवे अद्वैवं वैश्वदेवयाज्ञरहितं
भोजयेत् । पितृयज्ञसिद्धये । न तु तर्पणबलिभ्यामेव पितृवशी-
निष्पन्न इति कृतकृत्यः स्यात् । स चातिथेरन्यो भोजयितव्यः ।
तथा बलिदानानन्तरं विष्णुपुराणम्—

प्रभा ।

अप्येकमिति । यद्यपरो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते, यदि वा
अनेकब्राह्मणस्तपिपर्व्याप्तं भोज्यं द्रव्यं न विद्यते, तदा पितृयज्ञस्य
योऽर्थः पितॄणां तृप्तिः, तत्सिद्धये एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् ।
एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्ययाज्ञं कुर्यादित्यर्थः । तच्च नित्ययाज्ञं
देवपञ्चरहितं कर्त्तव्यम् । पितृयज्ञार्थसिद्धये इत्यनेनैतदुक्तं भवति,
तर्पणपितृबलिभ्यामेव पितृयज्ञं कृतं न मन्थेत । किन्तु सति
सम्भवे आहमव्यवशं कुर्वीतिति । ताभ्यां पितृयज्ञनिष्पत्तिस्तु
कस्यापि देवावस्थायां भवति ॥ ६ ॥

अप्युद्धृत्येति । भोक्तुरलाभाद्भोज्यस्यापर्व्याप्तत्वाद्वा यद्येक-

परिशिष्टप्रमाणः ।

“ततो गोदीहमाचं हि कासं तिष्ठेद्बृहद्भुजम् ।
अतिविग्रहचार्याश्च तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ॥
अतिविं तत्र संघातं पूजयेत् स्वर्गतादिना ।
हिरण्यगर्भकुक्ष्या तं मन्वेताभ्यागतं गृह्णी” ॥

एतदनन्तरं शीतं तत्रैव ।

“पितृर्धं चापरं विप्रमैकमप्याग्रयेत्पुत्र ।
तद्देवं विदिताचारसम्भूतिं पाञ्चयज्ञिकम्” ॥

अपरमतिवेरन्वम् । अतिवेरविदितावारसम्भूतित्वात् आह
पात्रत्वाभावात् । अतएवातिष्ठाधिकारे देवतः—

“न पृच्छेद्दीप्तचरणं स्वाध्यायं देशजभनी ।
भिक्षितो ब्राह्मणेरेवं दद्यादेवाविचारयम्” ॥

इति । पराशरः—

“न पृच्छेद्दीप्तचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।
स्वचित्तं भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः” ॥

तथा यमः—

“देशं गोत्रं कुलं विद्यामचार्यं यो निवेदयेत् ।
वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताग्नी स निरुच्यते” ॥

प्रभा ।

अपि ब्राह्मणे नित्ययाज्ञकरणं न सम्भवति, तदा यज्ञादन्ता

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि त्वय्येकोऽप्यन्यस्तदेवो नास्ति आहभोक्ता, भोज्यं वा
ब्राह्मणदयत्तत्वे पर्याप्तनास्ति, तदा स्वात्मा चमसुहृत्स पितृभ्यो-
मनुष्येभ्यश्च सनकादिभ्योऽतिविद्विजे दद्यात् । उभयोः आहं
तुर्व्यादित्यर्थः । एतेन मनुष्याणां नित्यआहं नास्तीति महार्थव-
प्रकाशोक्तं निरस्तम् । अतएव कार्त्तजिनिः ।

“दभौवेवासने दद्याच्च तु पात्री कदाचन ।

पितृदेवमनुष्यान्मिव हसिर्हि शाश्वती” ।

“नित्यआहं पितॄणां च मनुष्यैः सह गीयते” ।

इति ब्रह्मपुराणम् । तथाच गृह्यान्तरम् । आम्नीयामभीष्टां
देवतासुहिष्ठ प्राप्नुस्वमतिर्हि भोजयेत् मनुष्यार्वे इति । मनुष्य-
आहे ब्राह्मणस्य प्राप्नुस्वत्वे यजमानस्य आहभोक्तृब्राह्मण-
सम्पुष्टावस्थानस्य श्रीस्सर्गिकत्वात् न्यायप्राप्तमेव पश्चिमाभि-
मुस्तवम् । तथाच सामवेदीयषड्विंशब्राह्मणम् । मनुष्याणां वा
एषा दिक् या प्रतीचोति । तथा ज्योतिष्टोमे चूयते । प्राचीं
देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उद्दीचीं असुराः
अपरेषामुद्दीचीं मनुष्या इति । अतिथ्यभावे भोज्यासम्भवे
वा भिक्षादिजं दद्यात् । तेनापि पितृयज्ञनिष्पत्तिर्भवति । तथाच
शातातपः ।

प्रभा ।

यथाशक्ति किञ्चिदप्यनसुहृत्स पितॄन् मनुष्याञ्च दिव्यान् सनकादी-

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् ।

इत्यकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

“भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमद्यापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदयात्रमद्यापि वा ॥

आसमात्रा भवेत्त्रिधा पुष्कलं तु चतुर्दशम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि हन्तकारं विदुर्वृधाः” ॥

इति । विश्वपुराणम्—

“दद्याच्च भिक्षाक्षितयं परित्राड्मन्त्रचारिणे ।

इच्छया च नरो दद्याद्विभवे सत्त्ववारितम् ॥

इत्थेतिऽतिथयः प्रोक्ताः प्राशुक्ता भिक्षवश्च ये ।

चतुरः पूजयेन्नेतान् दृढश्चर्षात् प्रसुध्यते” ॥

इति । दद्याच्चेति चकारः पूर्वोक्तातिथिभोजनेन समुच्चयार्थः ।

स च सम्भवे सति । असम्भवे तु भिक्षादानमात्रमेव शास्ताप-
यच्चादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथाविधीति पूर्वसुक्तं विधिमाह । पितृभ्य इदमित्युक्त्वा

प्रभा ।

मुदिश्य यथाविधि प्रत्यहं ब्राह्मणे दद्यात् । अस्मादवगम्यते सनका-
दीनामपि निस्त्रयाहमस्तीति । स्मरन्ति च ।

“निस्त्रयाहमदैवं स्वाभनुषैः सह गीयते” ।

इति ॥ ७ ॥

यथाविधीत्युक्तम् । तमेव विधिमाह पितृभ्य इति । तदन्ते

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदन्ते स्वयंशब्दमुच्चारयेत् । मनुष्येभ्य उदमचमित्युक्ताऽन्ते इन्त-
शब्दम् । तदन्ते चापः क्षिपेत् पञ्चीकृत्तार्थमिति । यदा
स्वस्तिवेरन्तो ब्राह्मणेऽस्ति तदा पार्व्येति कर्त्तव्यतथैव चाधिते-
श्वरया श्राद्धं कर्त्तव्यम् । तथाच मत्स्यपुराणम्—

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्व्यं पर्व्यं च धृतम्” ॥

इति । सप्तहारीतः—

“नित्यं श्राद्धमदैवं स्वादर्घपिण्डादिवर्जितम्” ।

एतच्च नित्यश्राद्धं वक्ष्याम् ।

“अप्येकं भोजयेद्दिप्रं वक्ष्यामप्यन्वहं यदही ।

अदत्ताः प्रहरत्यसौ यज्येयैते वक्षस्विता” ॥

इति वक्ष्यात् । तथा सपिण्डीकरणीतरश्राद्धाधिकारीऽनिनाप्युक्तं,
कर्षुसमन्वितमित्यादि ॥ ८ ॥

प्रभा ।

मत्स्यपाठान्ते उदकमन्ते दद्यात् । सोऽयमन्तस्वोत्तर्गः । निगद-
न्त्यास्वातमन्तः । स स्वत्यं सप्तुर्नित्यश्राद्धप्रयोग इति
मात्रः ॥ ८ ॥

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिमान्नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्याः सार्द्धप्रथमयामान्तः* ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सनकादिमनुष्यानुद्दिश्यातिथिभोजनं यदुक्तम्, तत्
“दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं कृषाम् ।
तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं† सूर्यास्ते विमुखे गते ॥
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।
काले प्राप्तस्वकाले वा नास्वानम्रम् गृहे वसेत्” ॥

इति विष्णुपुराणमनुवचनाभ्यां सायमप्यतिथिभोजनोपदेशात्
सनकादिमनुष्यानुद्दिश्य कर्त्तव्यम् । न तु

प्रभा ।

ननु,—

“सायं प्रातर्मनुष्याणामग्रमं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः” ॥

इति ह्यनुवचने मनुष्याणां सायंप्रातरग्रमोपदेशात् सनका-
दीनामपि मनुष्यत्वात् रात्रावपि तदशनार्थं मनुष्यार्थं कर्त्तव्यं
भवति । अतएव,

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्वकाले वा नास्वानम्रम् गृहे वसेत्” ॥

* सार्द्धप्रथमयामान्तः,—इति पाठान्तरम् ।

† शंका,—इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“पञ्चमे च ततो भागे संविभागे ययार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कौटानां योपदिश्यते” ॥

इति दशवचनात् दिवसपञ्चमभागमात्रे ।

“सायंप्रातर्मनुष्याणामग्रजं देवनिर्मितम् ।

नाम्नरां भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः” ॥

इति ब्रह्मनुवचने मनुष्यपदेन सनकादीनामप्युपादानात् सायं-
भोजनावगमात् । इत्याद्यङ्गानिरासार्थमाह ।

मुनिभिर्मन्यादिभिर्यत् सायंप्रातर्मनुष्याणां हिरयममुक्तं,

प्रभा ।

इति मनुना सायमप्यतिथिभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् सनकादी-
नुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्यायाति । तदिदमाशङ्क्याह मुनिभिरिति ।

मुनिभिर्मन्यादिभिर्विप्राणां यत् नित्यं हिरयममुक्तं, तन्मर्त्य-
वासिनां न तु दिव्यानां सनकादीनाम् । तदनेन सायमवश्यं
कर्त्तव्यमप्यतिथिभोजनं न सनकादीनुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्युक्तं
भवति । अग्रजद्वयस्य कालमाह चहनीति । तमस्त्रिन्यां सार्ध-
प्रथमयामान्तरित्येकं वाक्यम् । तमस्त्रिन्यां रात्रौ । अर्धेन सहितः
प्रथमप्रहरः सार्धप्रथमयामः, तदन्तः तन्मध्ये न तु तत्परतोऽपि ।
स्मरन्ति च ।

“यन्मुहूर्त्तं व्यतीते तु रात्रौ प्रोक्ता महामिथा ।

समते ब्रह्महत्याश्च तत्र मुक्ता च नारद” ॥

सार्धप्रहरयामान्तरिति पाठे अर्धप्रहरण सहितो याम इति

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्विषी भवेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत्कर्त्तव्यवासिनां विप्रार्था न दिव्यानां सनकादीनाम् । अहनि च
तथा इत्युत्तरार्धेन सायंप्रातःशब्दौ रात्रिदिनपरावित्युक्तम् । अत्र
दिवसस्य पञ्चमभागो भोजनकालत्वेन दशोक्त एव । रात्रेः
भागव्यवस्थामाह सार्धप्रथमयामाक्तः, न तदुहेमिति ॥ ८ ॥

अक्षराद्यौ निगदव्याख्यात एव, तात्पर्यं त्विदम्* । पञ्चमे च
तथा भागे इति दक्षवचनात् । तथा—

प्रभा ।

तथैवार्थः । तत्र च प्रथमातिक्रमे, कारणाभावात्, यामशब्दः
प्रथमयामपरो मन्तव्यः । दिवाभोजने त्वहर्मात्रोपादानेऽपि
दशोक्तः पञ्चमयामार्द्धरूपः काश्चः प्रशस्ततया चादरणीयः ।
अथपि रात्रौ चाहकरं सामान्यत एवानुज्ञातं, तथापि
सनकादीनुहिष्मतिविभोजनस्योपदेशात् रात्रौ चातिविभोजन-
स्वावश्यकत्ववचनात् तत्र तदुहेयोऽपि स्वादित्यधिकाशङ्कानिरा-
सार्धमिदमुक्तम् । नित्यचाक्षु रात्रौ न भवतीति स्थितमेव ॥ ८ ॥

किन्तु सायंप्रातरिति । अयमनुश्रतापि सायंप्रातर्वैश्वदेव-
बलिकर्मण्यौ सततं कर्त्तव्ये । तदकरणे तु पापी भवतीति । यत्तु,
अनश्रता अतिप्याद्यनुरोधेन पाकसम्भव एव सायमिति बोध्यम् ।

* तात्पर्यं नु व्याख्यावते, इति शास्त्ररम् ।

परिमिष्टप्रकाशः ।

“देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् भद्राश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः प्रसादुहस्यः शेषमुग्रवेत् ॥

पदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुंक्तेऽविशेषतः ।

भुञ्जानो न स जानाति स्वर्गधैर्त्यस्थिमात्मनः ॥”

इति मनुवचनाच्च भुञ्जानेन सकृत् वैश्वदेवसलिकर्माणी कर्तव्ये
इत्याद्यङ्गानिरासार्थं सायंप्रातरनग्रतापीत्युक्तम् । किंस्त्वियान्

प्रभा ।

“पुनः पाकमुपादाय सायमध्वनीयते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै एतदा सार्धं कलिं हरत्” ॥

इति विश्वपुराणे पुनः पाकमुपादाय सायमित्यभिधानात् ।
तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वएव
रात्रौ वैश्वदेवसलिकर्माणी दिवा तु सर्व्वधैर्वेति तत्त्वैकचित्तम् ।
तदसङ्गतम् । उपादायेत्यस्य कृत्वेत्यर्थस्यानुतपूर्व्वस्य वर्णनीय-
त्वात् । कल्पनायाः प्रमादाभावाच्च । किञ्च । स्वीयभोजन-
सम्भवे पाकं विनापीत्यस्यां कल्पनायां पुनः पाकमुपादायेत्यस्य,
स्वीयभोजनासम्भवे त्वत्प्राप्तानुरोधेन पाकसत्त्वएवेत्यस्याच्च कल्प-
नायां भन्यतापि सततमित्यस्योपरोधः स्यात् । तदेवं तदुक्तकल्प-
नायां वचनद्वयमपि कदर्यितं भवेत् । तथात् पुनः पाकमुपा-
दायेति मुख्यकल्पाभिप्रायेण वचनं वर्णनीयम् । सर्व्वसामकृत्वात् ।
न त्वितरपरिसंस्थानार्यम् । वाक्यमिदापत्तेः । वैश्वदेवसलिकर्माणीः

परिशिष्टप्रकरणः ।

विशेषः अन्नतोऽकरणे प्रत्यवायद्वयम् । भोजनकृतमकरणकृतञ्च ।
अनन्यतत्त्वकरणसादककृतम् । अतएवात्मसा किञ्चिदपि भवेदि-
त्याह ॥ १० ॥

प्रभा ।

पुरुषार्थतया तदर्थं पाकस्तु सर्वथैव व्याख्येयम् । मुख्यकल्पा-
सम्बन्धे त्वमुक्त्यः स्थित एव । स्मरन्ति च ।

“सायं त्वत्सु सिद्धस्तु पञ्चमन्त्रं वलिं हरितुम्” ।

इति । वस्तुतस्तु पाकं पञ्चमन्त्रमुपादाय सायमपि पुनर्वलिं
हरिदिति वचनार्थः । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । अनयैव
रीत्या,

“चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नेचितव्यः कदाचन” ।

इत्यत्र चतुर्थ्यां नेचितव्य इत्यन्वयस्योरप्युरीकृतः । अथवा ।
सायमपि वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति विष्णुपुराणवचन-
स्वावर्तोक्तमेनापि वाच्यः । अन्वया वैश्वदेवनिमित्तमित्यस्यान्यथा-
न्यासासम्भवादनर्थकत्वापत्तेः । तस्मात् वैश्वदेवनिमित्तं पाकस्तु
मुख्यतमुपदेशात् तत्त्वकृतां कल्पना सर्वथैवावस्यौचीना । तदत्र
वैश्वदेवनिमित्तमित्युपादानात् वैश्वदेवादनन्तरं वलिहरणोपदेशात्
वैश्वदेवोऽपि सायं कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । नारायणोपाध्यायेनापि
अन्नतोऽकरणे प्रत्यवायद्वयं भोजनकृतमकरणकृतञ्च अनन्यतत्त्व-
करणसादककृतमित्युक्तमित्यसु किं विस्तरेण ॥ १० ॥

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यथायमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति, अथ यद्वितीयं स वायव्यो यत्तृतीयं स वैष्णव इत्यादिना सूत्रेण तत्तद्देवतोद्देशेन बलिदानमुक्तम् । सम्प्रत्य नोक्तस्तमाह ।

अमुष्मै इत्यनेन पृथिव्यादीनामुपादानम् । तेन पृथिव्यै नम-

प्रभा ।

यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति इत्यादिना गोभिर्लेन बलिदेवता उक्ताः बलिमन्त्रस्तु नोक्तः, तमाह अमुष्मै इत्यादि ।

अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते । नमस्कारेण बलिदानकरणे हेतुमात्रं बलिदानमिति । दानपदं कदमिहित-
भावतया दीयमानपरम् । तथाच सत्त्वात् दीयमानबलिप्रदानार्थं नमस्कारः कृतः, तच्चात् अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते इति समुदितार्थः । प्रदीयते अनेनेति प्रदानं मन्त्र इति तत्त्वकाराः । प्रमाणार्थमिति पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरमिति नारायणोपाध्यायः ।

तद्वत्, अमुष्मै इति देवतानिर्देशः । स्मरन्ति च ।

“यदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।

साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने निधीयते” ॥

परिमिष्टप्रकाशः ।

इतिदिपदद्वयोल्लेखसंज्ञाप्रयोग उक्तो भवति । नमो ब्रह्मणे इति

प्रभा ।

इति । इतिवन्निबन्ध, इतिः पूर्वोक्तपदद्वयपरामर्शः । एवमिति
क्रमार्थम् । एवञ्च इतिवन् नमः इत्यादिकृपो वसिमन्त्रः सिध्यति ।
प्रदानार्थपदानां कथाकारादीनामन्तरं प्रयोगस्तु प्राच्यो-
दग्धनाशैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । अतएव कथाकारेण निवेदितादि
भवति ।

अथ च नमः इतिवन् इत्यादिनिमित्तकारो हिमन्त्रो न तु
सदन्तः । नमो ब्रह्मणे इति चाश्रयस्वी विक्रती भया दर्शनात् ।
वैकृतवचनेनापि च अहिमो दीयवन्ति इत्यादिना प्रकृतो
भाग्यवत्त्वाया इहत्वात् । अमुमे नम इति न क्रमपरं, किन्तु
अमुमे नम इत्युभयमुक्ता वसिदानं विधत्ते । अन्वया परिमिष्ट-
सूत्रविरोधापत्तेरिति परिमिष्टप्रकाशः ।

अहंनु यथाशमः । इत्येवं वसिदानमिति शब्देन क्रमसोक्त-
त्वात् वैकृतइहकमकल्पनाया भवत्तर एव नास्ति । यच्च हि
प्रकृतो किमपि नोपदिशते, तमेव विक्रती इहं परिकल्प्यते । इह
तु प्रकृतो विमोपदिश्यात् चाकाङ्क्षेव नोदेति कैवादसरो विक्रति-
परिहृष्टकल्पनायाः । न च परिमिष्टसूत्रयोर्विरोधः । परिमिष्टस्य
प्राकृतवसिविषयत्वात् सूत्रस्य च वैकृतवसिविषयत्वात् अगयो-
र्विरोधमङ्गानवसरात् । किञ्च परिमिष्टकारः कल्पमस्यष्टानां

[illegible]

1. **General Information**
 Name: [Name]
 Address: [Address]
 City: [City] State: [State] Zip: [Zip]
 Phone: [Phone]
 Date: [Date]

2. **Subject**
 Title: [Title]
 Author: [Author]
 Edition: [Edition]
 Year: [Year]

3. **Summary**
 Synopsis: [Synopsis]
 Main Points: [Main Points]
 Conclusion: [Conclusion]

4. **Analysis**
 Thesis: [Thesis]
 Arguments: [Arguments]
 Evidence: [Evidence]
 Counterarguments: [Counterarguments]

5. **Conclusion**
 Final Thoughts: [Final Thoughts]
 Recommendations: [Recommendations]

6. **References**
 Bibliography: [Bibliography]

1954. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 47, 103-104.

100% Satisfaction Guarantee
 100% Satisfaction Guarantee
 100% Satisfaction Guarantee

Goals and Student Notes

[illegible]

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यादिपदद्वयात्मकमन्त्रप्रयोग उक्तो भवति । नमो ब्रह्मणे इति

प्रभा ।

इति । इत्येवमित्यत्र, इतिः पूर्वोक्तपदद्वयपरामर्शार्थः । एवमिति क्रमार्थम् । एवञ्च पृथिव्यै नमः इत्यादिरूपो बलिमन्त्रः सिध्यति । प्रदाभार्घ्यपदानां स्वधाकारादीनामन्त्रएव प्रयोगश्च प्रायशो-दर्शनाच्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । अतएव स्वधाकारेण निर्घपेदित्यादि वक्ष्यति ।

अत्र च नमः पृथिव्यै इत्यादिर्नमस्कारादिर्मन्त्रो न तु तदन्तः । नमो ब्रह्मणे इति वासुबली विक्रतो तथा दर्शनात् । वैकृतवधनेनापि च अर्हि नो दीक्षयन्ति इत्यादिना प्रकृतौ भागव्यवस्थाया दृष्टत्वात् । असुभै नम इति न क्रमपरं, किन्तु असुभै नम इत्युभयमुक्त्वा बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिशिष्ट-सूत्रविरोधापत्तेरिति परिशिष्टप्रकाशः ।

वयन्तु पश्यामः । इत्येवं बलिदानमिति शब्देन क्रमस्योक्तत्वात् वैकृतदृष्टक्रमकल्पनाया अवसर एव भास्ति । यत्र हि प्रकृतौ किमपि नोपदिश्यते, तत्रैव विक्रतो दृष्टं परिकल्प्यते । इह तु प्रकृतौ विशेषोपदेशात् आकाङ्क्षैव बोदेति कैवासरो विक्रति-परिदृष्टकल्पनायाः । न च परिशिष्टसूत्रयोर्विरोधः । परिशिष्टस्य प्राकृतबलिविषयत्वात् सूत्रस्य च वैकृतबलिविषयत्वात् अनयोर्विरोधशङ्काऽनवसरात् । किञ्च परिशिष्टकारः स्वल्पमस्पष्टानां

*Mīmāṃsā Darśana, Fasc. 6-19 @ /10/ each	...	...	Rs.	5	12
Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	5	12
*Nirukta, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	...	5	0
*Nīlisaṇ, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	...	...	2	6
Nītyācārapaddhātīh, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	4	6
Nītyācārapaddhātīh Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1. @ /10/ each	...	...	...	5	10
Nyāyabhinūṭikā, Fasc. I @ /10/ each	...	...	...	0	10
*Nyāya Kūṣmābjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	5	0
Padmaṇavah, Fasc. 1-5 @ 3/	...	...	...	10	0
Parigīta Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	...	...	1	14
Prākṛita-Pāṇinīyam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	...	5	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	...	...	...	1	0
Prākṛita Lakṣyaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	...	...	...	1	8
Paṇḍara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	12	8
Paṇḍara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	...	...	1	0
Parandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	...	3	12
Saddaṇa-Samuccaya, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	1	4
*Śāma Vāda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 1-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /10/ each	...	...	...	19	8
Saṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-8 @ 1/- each	...	...	...	3	0
*Sāṅkara Vajaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	...	...	1	4
Śāṅkha Kṛiṣa Kūṁudh, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	3	12
Saṅgharṣa stotra (Sanskrit and Tibetan)	...	...	...	2	0
Śrāuta Sūtra Latyayan, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	...	5	10
" " Aselāyana, Fasc. 4-11 @ /10/ each	...	...	...	5	0
Suśrūta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	...	...	1	0
Suddhikaṁmudh, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	2	8
*Taittīreya Brahmana, Fasc. 8-25 @ /10/ each	...	...	...	12	8
Pratīśakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	1	14
*Taittīreya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	...	...	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 7-19 @ /10/ each	...	...	...	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	...	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	...	...	23	12
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	...	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	1	14
Tulsi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	...	3	2
Upamāna-bhava-prapāṇa-kāṭhā, Fasc. 1-21 @ /10/ each	...	...	...	6	14
Uvāṇagadāśa, (Text and English) Fasc. 1-5 @ 1/- each	...	...	...	6	0
Uvāṇa Carita, Fasc. 1 @ /10/	...	...	...	0	10
Varaṇa Kṛiṣa Kūṁudh, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	...	...	6	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. I @ /10/ each	...	...	...	5	10
Vitāḍaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	4	8
Vyāsa Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patañjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	...	...	2	14
Yogaśāstra of Hemachandra Vol. I, Fasc. 1. (200 pages.)	...	...	...	1	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'ā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 3/ each	...	...	...	14	0
Rtoga brjod dpaṅ Akhri S'ā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	...	11	0

Arabic and Persian Series.

*Almagrīnāsh, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	...	...	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	...	3	0
Al-Nakharī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	...	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/- each	...	...	...	34	0
Al-Barnīmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	...	...	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/ each	...	...	...	15	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	...	...	...	0	10
*Bādshāhnāmā, with Index, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	...	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	...	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	...	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	...	2	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	...	...	...	31	8
Farhang-i-Nashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	...	21	0

*The other fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Fihrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	Rs.	4	0
Futūh-ugh-Shām of Waqidi, Fasc. 1-9 @ 10/ each	...	5	10
Ditto of Asādi, Fasc. 1-4 @ 10/ each	...	2	8
Haft Asūn, History of the Persian Masmawi, Fasc. 1 @ 12/ each	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1 1/4 each	...	7	8
Iqbālūmah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	1	16
Iqbāl, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	51	0
Maḡfir-i-Ālamgiri, Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3	■
Maḡfir-ul-Umār, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10;			
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;			
Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/ each	...	35	0
Maḡhāsi of Waqidi, Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3	■
Muntakhabat-i-Tawārīkh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	...	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.			
1-5 and 2 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	...	15	0
Muntakhabat-i-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each	...	11	16
Nakhsbat-i-Fikr, Fasc. 1 @ 10/	...	0	10
Nigāl's Khiradushunhi-Ikandari, Fasc. 1-2 @ 12/ each	...	1	8
Riḡāyat-i-Salāṭin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	...	5	0
Tabaqāt-i-Nāḡiri, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Ditto Index	...	1	0
Tārīkh-i-Firāz Shāhi of Ziyād-d-dīn Barī Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	4	6
Tārīkh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāt Aif, Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1 1/8 each	...	3	0
Tanzīk-i-Jahāngiri, (Eng) Fasc. 1 @ 1/	...	1	0
Wāṣṣ-o-Rāṣid, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3	2
Zafar-nāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each	...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
  5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
  6. Contemporary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3
  - A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4
  - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4
  7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1884. ... 3
  8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40
  9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 3 coloured Plates, &c. @ 6/ each ... 18
  10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10
  11. Ditto Grammar ... 8
  12. Kāṣṣītrāṣāḍṣāṁṣa, Parts I & II @ 1 1/8/ ... 3
  13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson ... 1
  14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir, by M. A. Stein Ph.D., J.I. Extra No. 2 of 1899 ... 4
  15. Persian Translation of Hajī Kābā of Isfahan, by Hajī Shaikh Abūnād-i-Kirmāsī, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

15-2-09.

Books are supplied by V. P. P.

NOTE FOR LIBRARIANS.

This second fascicle of the *Karmapradīpa* is a continuation of the first (double) one which was issued in 1909 (as No. 1204) under the editorship of, and with a commentary by, Mahāmahopādhyāya Chandrakānta Tarkālakāra. After the regretted death of this first Editor further progress of the work was suspended for some years, and has now been resumed by the present Editor. This second fascicle runs on without a break from the first double one, in continuation of p. 192: but to mark the change in editorship as well as in the authorship of the commentary, a fresh page-numbering has been started. This has necessitated the repetition of the title of the work as a heading of this second fascicle in order to enable possessors of the book to bind the two parts of the commentary by the two different Editors either separately or together as they prefer. Librarians should note that the new Editor, in accordance with traditional Indian custom, heads his work with an invocation, which does not form part of the work and does not indicate that the work itself is new but only serves as an auspicious beginning at the occasion of his taking up the continuation of it. This invocation should have been separated from the text which follows by a rule. Further, the first words of both the continued text and the commentary are indented which should not be, and it happens that the first letter of the first word of the commentary is a misprint, and should be *स* instead of *स्*. A footnote in Sanskrit on the first page of this fascicle supplies part of the above information.

CALCUTTA,
September, 1923.

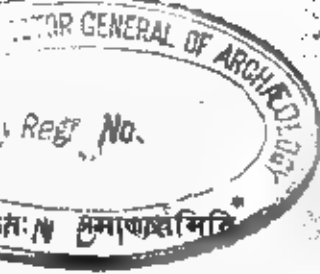
*General Secretary,
Asiatic Society of Bengal.*

कर्मप्रदीपः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

वास्तुवस्तु सतो गोभिलेन नमस्कृतः कृतः ॥ १४ ॥ समाप्तमिति

प्रभा^(१) ।

भातामहमहाशैलं महत्तदपितामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कष्टादुपरि धारणम् ।

सद्योकरणार्थं सद्यः सद्यः यन्त्ररचनाप्रवृत्तिसुपक्रमे प्रति-
जानाति सः । यदि राधाप्यस्यमेव मन्त्राकारो विनिर्दिष्टः
स्यात्, तर्हि प्रतिज्ञोपरोधोऽपरिहरणीयः स्यादिति चन्द्रकान्त-
तर्काख्यारमहाशयः मन्त्रमेव ॥

तथाऽयं श्लोकः यदि मन्त्राकारसमर्पका स्यात्, तर्हि प्रकाश-
काराणां उपरि निर्दिष्टोऽयं दोषोऽवसरमाप्नोत्येव, परं तु नाऽयं

(१) इयं प्रभा पूर्वतन्त्रभाष्यप्रकाशितप्रभाषो विभिन्ना । नौतर्काख्यारमहा-
प्रभाषेण न मयाऽधिगत इति कथमपि मन्त्राख्यस्य परिशिष्टप्रकाशस्य प्रकाशनसारस्य
तथैवाऽयं प्रकाशस्यैवं रीतिभङ्गार्थमिति प्रभाषेण परिपूरिता । परिशिष्टप्रकाशविचार-
मिवैव तद्विदुःसम्बन्धमेव पूर्वं तर्काख्यैः कृतम्, यथा तु परिशिष्टप्रकाशविद्वान्-
संरक्षणं गोभिलभाष्ये प्रकाशोपरिप्रदर्शितदूषणपरिहारपूर्वकं भद्राख्येयभाष्ये निर-
ख्यते, पूर्वतन्त्रभाष्ये प्रभाषां प्रदर्शितानां दूषणानामपि परिहाराय भूमिकावामस्य मन्त्रस्य
प्रकाशविषये । सर्वथा नमः दूषणसंरक्षणमिवैवैव तर्काख्यारविद्वान्निरासधातु-
मिदं सर्वेषां न कुत्रापि भवेदिति निश्चयिनि । इति चन्द्रकान्तप्रभाषो ।

पाठे प्रमाद्यपदं मन्त्रपरम् । हेतुकारमाह—

स्वाहाकारवषट्कारहन्तकारा दिवौकसाम् ।

श्लोको मन्त्राकारसमर्पकः, किं तु वसिष्ठाने नमश्चन्द्रप्रयोग-
नियमनार्थः । अत एव—“नमस्कारः कृतो यतः” इत्युत्तरार्ध-
मुपपद्यते । तच्च नमश्चन्द्रः चतुर्थ्यन्तपदसमन्वित एव प्रयुज्यमानो
मिराकाक्षो भवतीति “अमुचै” इति पदस्याऽऽद्योपप्रदानं
सूचकारेण कृतं, न तु पूर्वं चतुर्थ्यन्तपदप्रयोगावश्यकतासूचनार्थम् ।
तथाचात्र नमःपदस्य पूर्वं वा निवेष्टो युक्त इति परमिति निर्णयो
वैकृतवचनासुसारेणैव भवति ॥

अर्थः भावः—“नमस्कारः कृतो यतः” इति वाक्यं हि
विकृतौ वसिष्ठाने सूचकारेण नमश्चन्द्रप्रयोगात् प्रकृतावपि
नमश्चन्द्र एव प्रयोक्तव्य इत्येतदर्थपरमिति तर्कालङ्कारमहाशया-
नामपि मन्तम् । एवंच वैकृतवचनेन नमश्चन्द्रप्रयोगविषये
अवस्था क्रियमाणा तत्रैवात्रापि तस्य पूर्वप्रयोग एवोपपद्यत इति
तर्कालङ्कारमहाशयानां प्रकाशखण्डनयुक्तीनां नावकाश इति
सूचयितुं “नमस्कारः कृतो यतः” इत्येतत् वास्तुवस्त्वावित्यादि-
पूरणेन व्याचष्टे—वास्तुवस्त्वाविति । विकृताविति शेषः ॥

अथ वसिष्ठानप्रदानार्थं वसिष्ठानप्रमाद्यार्थमिति पाठद्वयं
वर्तते । तच्च च प्रथम एव पाठो वृत्तमः । यतो “नमस्कारः
कृतो यतः” इत्यनेनान्वयः स्वरथं तथैव भवति । स्वाहास्वधा-
हन्तकारादयो हि दानार्थमेव प्रयुज्यन्ते, न मन्त्रार्थे इत्यभि-

स्वधाकारः पितृणां तु^(१) इत्यकारो नृणां मतः^(२) ॥

स्वाधकारादवस्थो देवकर्मार्थतया देवचरन्निभः । अतोऽपि
नमस्कारेण देववन्निदानं युक्तम् । स्वाधकारइत्यकारौ तु नैकान्
पितृमनुष्यार्थौ ॥

स्वधाकारेण निर्वपेत्^(३) पिथं बलिमतः सदा ।

तमध्येके नमस्कारैः कुर्यते नेति गोतमः ॥

निर्वपेत् दद्यात् । शेषं निगदव्याख्यानम् । आद्यन्तयोः
स्वधाभ्यनुष्ठानात् तमध्येके नमस्कारैरिति पूर्वपक्षो न तु
विकल्पार्थ इति ॥ वसीनां प्रमाणमाह—

प्रायेण तं व्याख्याय प्रमाणार्थं इति पाठेऽप्युपपत्तिमाह— प्रमा-
णार्थमिति ॥

एवंच मन्त्रे नमश्चाहमद्योनियमनार्थमेव^(४) इत्यं श्लोक इति
प्रसङ्गेन । न हि “असुप्तै नमः” इत्यश्लेष मन्त्रार्थे नमस्कार
इति युक्तम् इति न “असुप्तै नमः” इत्यसं मन्त्राकारवन्मर्पक इति
“इत्येवं बलिदाने” इत्यादि प्रकाशकारादुक्तव्याख्यानमेव युक्तमिति
अर्थः । हेत्यन्तरमाहेति । “नमः प्रथिते” इत्यादौ मन्त्रा-
न्वयेन प्रयोग इत्यादिः । न तु विश्वरूपार्थ इति । तथा—
“अर्तिविववात्मा वा वृज्यात् मयीधुक्ववात्मा वा न स्यात्मान् यद्वा
विभक्ति नऽऽरखान्तो स्यात्तद्वरणाजतिर्वै अर्तिवाक् मयीधुक्वाय
पथसाऽग्रिहोचं कुहोति” इत्यत्र अर्तिविविधिरपवादस्याऽप्यपि

न चावरार्धा वल्लयो भवन्ति महामार्जारव्यवप्रमाणात् ।

महामार्जारकर्णपरिमाणादपक्ष्मा अक्षपरिमाणं वल्लयो न भवन्ति । “अथ वल्लीन् हरेदाहृतो वान्तर्वा सुभ्रुमिं कृत्वा” इत्यनेन सूत्रेणान्तर्वेति ग्रहमध्ये एकस्मिन्नेव स्थाने वलिदानसूक्तम्, वाहृतस्तु “अथापरान् वल्लीन् हरेदुदधानस्तु मध्यमस्तु च दारस्तु” इत्यादिना भिन्नस्थाने वल्लव उक्ताः । तत्र यदैकत्र वल्लयो दीयन्ते तदा यथा दातव्यास्तदाह—

“तमध्येने” इत्यर्थवाद एवेति भावः । महामार्जारेति ॥ अङ्गुष्ठपर्वपरिमाणं इति तु भट्टभाष्यं ॥

अथ वल्लीन् हरेदिति । इदं हि सूत्रम् “अथ हविष्य-
स्त्रास्योद्भूतस्य हविष्यैर्व्यञ्जनेरुपसिष्याऽग्नौ जुहुयात् तृणैर्वा पाणिनैव”
इति सूत्रानन्तरं प्रवृत्तमिति कारणेन अथग्रन्थस्य पूर्वप्रवृत्तार्थत्व-
सुररीकृत्य होमावग्नित्थेनैवाग्नेन वलिहरणं इति गोभिलसूत्रभाष्ये
अङ्गुष्ठाग्राद्यप्रयोजकत्वात्तदाह्रतमहाग्रवा अर्थयन्ति ।

तत्र च होमावग्नित्थस्य वलिहरणमिदं प्रतिपत्तिरूपं संवद्यते
इति स्निग्धकृदादीनां पुरोडाशाद्यप्रयोजकत्ववत् वलिहरणस्यापि
हविष्याद्याप्रयोजकत्वेन हविष्याद्यस्य केनाऽपि निमित्तेनावग्नित्थस्य
नात्र वलिहरणकोपः प्राप्नोति । अतः पूर्वतन्त्रसूत्रगतसोद्भूतपदस्य
एवमुक्त्येत्यर्थमङ्गीकृत्य वलिहरणार्थत्वमेव हविष्यग्रेष्वग्नौकर-
णीयम् । अत एवोत्तरत्र “विश्वस्य पश्चिमा प्रतिपत्तिरिति

वक्ष्य चेत् कृत्स्ना^(१) भवन्तीतरेतरसंस्क्राद्य ॥ ”

सूक्तमिदम् ॥

अथ तद्विन्यासः—

दृष्टिपिण्डानिकोत्तरांश्चतुरो बलीन् निदध्यात् ॥

भूमिनिधानादेरेव प्रतिपत्तितमुच्यते, न तु बलिहरणस्यैव ।
तथाच प्रयकृताश्चक्षोपेऽप्यन्तरेण बलिहरणं कर्तव्यमेव ।
अत एव बलिहरणस्य साक्षाद्दृष्टार्थं न स्वार्थं इति तर्का-
लङ्कारसिद्धान्त उक्तमाख्यतः उपपद्यते । न ह्युपयुक्तः सुभाऽपि
करणम् । अतएव— “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति”
“प्रधाज्यशेषेण चर्वीक्यभिचारयति,” इत्यादौ द्वितीयाया द्विती-
यार्थत्वसिद्धान्तो मीमांसकानामुपपद्यते ॥

अथ चाग्नेन बलिहरणं इत्यर्थं न नियमविधिरिति तर्का-
लङ्कारमहाशया यददन्ति, तत् सर्वं ब्रह्मविधयो नियमविधयः
इति सिद्धान्तविरुद्धम् । यदथ नियमविधिलेखस्य प्रतिनिधि-
शास्त्रविरोधापत्तिरिति तैरेवोक्तम्, तदपि “सोमेन चलेत्”
इत्यादिषु नियमविधिषु सत्त्वपि “यदि सोमं न विन्देन पूती-
कानभिषुण्णधात्” इति प्रतिनिधिनियमदर्शनात् सिन्धोप-
पत्तिकम् ॥

बलीनां मन्त्रमाहेति । “प्रचिन्ने वाचवे” इत्यादिक-
मेव मन्त्रस्वरूपम्, नमश्चब्दादिकं तु लौकिकमेव वा, “इषेतेति

अथेति वाक्योपक्रमे । एकत्र दानपक्षे बलीनां विन्यासः
 शारीर्यः उच्यते इति शेषः । वसुपक्रमेण चतुरस्रतुरो बलीनर्प-
 नेत्, तर्हि वृद्धिपिण्डानिवेत्यनेन पुञ्जीभावेन गोसरोत्तरता
 किंतु पङ्क्तिरूपेणैवमिति ॥

बलीनां^(१) मन्त्रमाह—

पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति ।

मन्त्रमप्यङ्गिरसि ॥ इति विविधीमविश्वनुसारेण द्विगुण-
 दाक्षाधारवत्, सत नमस्कृष्टघटितस्यैव मन्त्रत्वं वा इति विग्रहे
 वासुवक्ष्यी विकृतौ नमस्कृष्टघटितस्यैव मन्त्रत्वाद्वाऽपि प्रकृतौ
 तद्वदितस्यैव तत्त्वं युक्तं इति प्रकृतमन्त्रस्य न साक्षाद्विघटितत्वं
 किन्तु नमस्कृष्टघटितत्वमित्यादिनिर्णय इव नमस्कृष्टादित्वनिर्ण-
 योऽपि विकृत्यनुसारो युक्त एव । तत्र यदि प्रकृतौ नमस्कृष्टा-
 दित्वं मन्त्रस्य निर्णीतं स्यात्, तर्हि विकृत्यनुसारो निर्णयोऽपि न
 सम्भवेत्, न चैतदस्ति, पृथिव्यै इत्येवमेव मन्त्राकारस्याऽपि निर्देशात् ॥

इतिन— विकृतौ वचनात् नमस्कृष्टादित्वेऽपि प्रकृते न तद्वि-
 वक्षितं— इति गोविन्दनाथे चन्द्रकान्ततर्काचक्षरमहाशयौक्तं—
 परास्तमः । अथ हि पृथिव्यै इत्यस्य वक्षिदाने विनियुक्तं न
 साक्षाद्विघटितत्वमिति हि निर्णयो वासुवक्ष्यनुसारेणैवेति प्रकाश-
 कारः "नमस्कारः कृतो सतः" इत्यस्य वासुवक्ष्याविधि-वाक्या-
 कारणेन सूचितमिति नार्थजरतौल्यस्याशयः युक्तः ॥

एतेर्मन्त्रैः एकं चतुष्कं पूर्वोक्तविन्यासक्रमेण दद्यात् । अतस्तु-
तुर्ध्वन्तादधिको नमस्तारोऽपि प्रचोष्यः । अमुस्मै नमः इत्यभि-
धानात् ॥

अथ च नमः पृथिव्यै इत्यादिनमस्तारादिर्मन्त्रो न तु
तदन्तः ; “नमो ब्रह्मणे” इति वास्तुष्वसौ विष्णुतौ तथा दर्शनात्,
वैष्णवचनेनाप्य“धिगो दीक्षयन्तौ”त्यादिना प्रकृतौ भागवद्व्याख्या
दृष्टत्वात्, “अमुस्मै नमः” इति न तु क्रमपरं किंतु “अमुस्मै
नमः” इति पदद्वयमुक्त्वा वक्षिदानं विधत्ते । अन्यथा परिवि-
श्रिष्टसूत्रविरोधापत्तेः ॥

सम्यत इतेषामेकैकस्यैकैकमङ्गलं चोपधिवनस्पतिभ्य
आकाशाय कामायेति ॥

सम्यत एतेषां चतुर्णां वामतः, सदाक्षितो दक्षिणोपकारेण
मन्त्रोऽङ्गः” इत्यादिमन्त्रैरपरं चतुष्कं निदध्यात् ।

एकैकस्य दद्यादेकैकं वक्षिमिति ।

ब्रह्मण इति । अथमेव ब्रह्मण इति मन्त्रो विष्णुतमपि
नमस्तुत्यादिः प्रयुक्तः सूत्रकारेण, न तु तत्र मन्त्राकारविषयः
गौरवादित्येकस्यैव मन्त्रस्य प्रकृतिविकृतिभेदेनानुपूर्वीभेदो न युक्तः
इति भावः । निगयेदिति वचनादिति । “अथैतदक्षिणो-
मङ्गिरस्याभिधावकक्षवि दक्षिणा निगयेत् पित्रभ्यो नमः” इति
सूत्रे पित्रवक्षिदाने निगयेदिति वचनात्—

“सभाकारेण निगयेत् पित्रं वक्षिमतः यदा”

एतेषामपि मन्त्रे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे इति ॥

एतेषामपि यथा इति शेषः ।

सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति ॥

सर्वमन्त्रिदक्षिणतः स्वामतो वामोपचारेण पितृभ्यः इति मन्त्रेण निगद्येदिति वचनात् सूधान्तेन वक्षिं निदध्यात् ॥ तच्च “चतुर्धा वक्षिं निदध्यात्” इति सूत्रात् वक्षिचतुष्टयमाचमनं वक्तुं गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, वक्षिं इत्येकवचनाच्च-तुर्धेति वचनाच्चेति गोभिलभाष्यकाराभ्यां भट्टनारायणवत्सुहोमाभ्यामुक्तम् । एतच्च संकल्पं सेकपत्रे, नतनुविधानमेक इति वक्ष्यते ।

इति वचनानुसारेणापि सूधान्तमेव युक्तमिति भावः ॥

कामनायां सत्यामिति । वक्षिदानं हि क्रियारूपं सत्य एव पुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हतीति न दध्यादौनामिवावाऽऽवधा-येचेति नाऽत्र काम्येन निवृत्त्यर्थः काम्यनामेषामङ्गत्वेऽपि संभव-तीति कामभाषां सत्यां समुच्चय एव न विकल्पः । यच्च हि त्रीशिववादी दत्तौवावगतनिरपेक्षसाधनत्वस्य समुच्चयाङ्गीकारे बाधापत्तिस्तत्रैव समुच्चयो न कदादौ धातुबोधे ॥

सूद्धान्तरोक्तक्रमानुसारेणेति । सर्वशास्त्राप्रत्ययन्याये-नेति शेषः । न स्यातामिति । पूर्वमिति च । एवं च सामान्यहोमानामपि काम्यवत् समुच्चयेनैवानुष्ठानयोग्यानां यथा कुचाऽप्यनुष्ठाने प्रयुक्तं चागन्तुकानामनो निवेश इति न्यायेनान्त-र्वाऽनुष्ठानमिति सिद्धम् ॥

चतुर्दश नित्याः, आशास्यप्रभृतयः काम्याः, सर्वेषा-
मुभयतोऽपि परिषेकः पिण्डवच्च यस्मिन्मा प्रतिपत्तिः ।

एतेन वृषिभ्यादिदेवतास्तुर्दशमस्योऽहरश्चावशं देयाः ॥
“सर्वं त्वेवाशास्यवलीन् इरेक्षवेभ्योऽध्याग्रीहिभ्यो ग्रीहिभ्योऽध्याग-
मेभ्यः स त्वाशास्यो नाम वक्षिर्भवति” इति सूत्रेण चवस्यपाका-
दारभ्य ग्रीहिस्यपाकपर्यन्तं ग्रीहिस्यपाकादारभ्य चवस्यपाक-
पर्यन्तं वक्षिर्भवमाशास्यवलिपदवाच्यं काम्यं दीर्घायुहफलकमुक्तं ।
कामनासां सत्यां देयमिति सिद्धम् । देवता चात्र ग्रीहिस्यवासेव ।
तथाच गृह्यान्तरम्—

“यवैर्धवेभ्य आवापो ग्रीह्यान्तेरधी वक्षिः ।

यत्तु-गौमित्रभाष्ये तर्काख्यारमहाशयैः—स्वाशास्योक्तहोमेनैव
फलसिद्धौ प्रयोजनाभावात् समुच्चय इति निरूपितम्, चक्ष
सामान्यहोमादीनामपि काम्यतयाऽन्ते वक्षिवेगेऽपि नित्यतया
न वक्षिवेशोऽन्त इति चोक्तम्, तदिदं चिन्त्यम् । न हि सामान्य-
होमसहितस्यैव स्वाशास्योक्तस्य होमस्य सर्वशाखाप्रत्ययन्वायेन
फलसाधनत्वे स्वाशास्योक्तसाधेन फलसिद्धिः, न हि सामान्यहोमा-
नामपि काम्यतयैवास्ते वक्षिवेशविवक्षायां “न स्यातां काम्यशामान्ये”
इति सूत्रे सामान्यपदप्रयोगः सार्थको भवतीति सर्वसमुच्चयपक्ष
एवात्र युक्तः ॥

अग्निधन्वकारिविश्वदेवहोमानां गौतमोक्तानां तु अनाहिताग्न्य-
धिकारित्वाद्नाहिताग्निप्रयोगे समुच्चयेऽपि नाहिताग्निप्रयोगे सः,

ग्रीहिभ्यो ग्रीहिभिः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जिवीविधोः ॥' इति ।

गोभिस्तैः—“यवोभ्यो ग्रीहिभ्य” इति निर्दिष्टयोः कल्पना-
काशवात् देवतात्मभवशीयसे ॥ प्रवृत्तिपदेन रौद्र यक्षादिवक्षीनां
च ग्रहणम् । तथाच गृह्यान्तरम्—

“यक्षणे चोदकं दद्याद्यक्षैस्तथा इति ब्रुवन् ।

आरोम्भेन स्रजेन चान्नं सारं रौद्राद्यथेक्षितम् ॥

यत्कामयते तद्वैद्वज्जिना सिध्यतीति ॥ रौद्रवक्षिण गोभिस्तै-
नाप्युक्तः—“विष्णापिते पक्षीकरणानामाचामस्थापामिति वक्षि-
ण्येत् स रौद्रो भवती”ति ॥ अन्वयः—दत्ते सर्वोभ्योऽपि (पाके नानां)

पक्षीकरणानि कस्याः, आचामो भक्तस्य प्राप्त इत्येतै-
स्त्रिभिः वक्षिण्यैः स रौद्रो भवतीति । तथाच परिशिष्टम्—

“आचितं प्रकटं प्राज्जर्हणः क्षान् कांसमाणकः ।

कस्यकास्य कस्यास्यैव पक्षीकरणकक्षुधाः ॥” इति ॥

तेषां परिषेकस्य सकृत् प्रत्येकं वा । तथाच सूचनम्—“सकृदापो
निनीय चतुर्धा वक्षिं निदध्यात् सकृदन्तः परिषिञ्चेत् ।” इति ।
प्रतिनिधत्तमेकैकपक्षे वक्षिचतुष्टयस्य न सकृद् ग्रहणं किंतु
प्रत्येकमेव ; अन्यथा दक्षिणपक्षेन केकासंभवात् ।

तत्र प्राप्तेरेवाभावात् । एवंच गोभिस्तैः तर्काकारमहाशयैः
“प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति” इति सूत्रे अग्निधन्यनर्यादीनां
विक्रय्यो वा वसुचयौ वेति यो विचारः कृतः, स सर्वोऽपि निरा-
कृत्य एव ।

“ पिच्छवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ” इत्यस्यायमर्थः । देवतोद्देशेन त्यक्तानां कृतोपयोगार्थांश्चैव निधानं प्रथमप्रतिपत्तिः, “ यद्वाच्यमीवेऽनुहोति ” इत्यादौ देवतोद्देशेन त्यक्तस्याप्येवमेवम् । पिच्छानामपि पिपुद्देशेन त्यक्तानां स्वरूपनिधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः । पश्चिमा तु—

एवं निर्वपणं कृत्वा पिच्छांस्तान्दहनकरम् ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशवेदेषु वा क्षिपेत् ।”

इति मन्त्राद्युक्ता इतद्वक्ष्यीनामपीति । अथ वक्ष्यमि मोभिद्येन मित्यवक्षिष्यामि मन्त्रदेवतान्तरवक्ष्यीतुं क्त्वा रक्षोवक्षिः पितृवक्षि-
सोक्तः, इन्द्रादिवक्षिष्यं तु नोक्तम्, तथाऽपि वायुवक्ष्यौ दग्धदिषु
इन्द्रादिभ्यो दग्धवक्षिदानमुक्ताः “ प्राच्यूर्जावाचीभ्योऽहरहर्निधं

तथा हि— तत्र हि वस्तुव्यवस्थायामे युक्त्यः— १. संप्राप्तोक्तेन
शिद्धावितरवैस्त्वर्थम्, २. प्राक्यापत्याज्जतेरुक्तसूत्रे सर्वतः पूर्वत्वा-
भिधानविरोधः, ३. “ ब्रह्मं वर स्रष्टुञ्जोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ”
इति स्रष्टुपरिशिष्टविरोधः, ४. सर्वेषां होमानां प्रधानत्वेना-
मुष्णत्वादुपभोगादयोगः, ५. देवताभेदेन कर्मैक्याद्योगः, ६. “ प्राक्स-
पत्य पूर्वाज्जतिर्भवति सौविहृकस्तरे ” ति दूषोरेव परिमर्शनेन
पूर्वोत्तरत्वाभावं चेति वक्ष्यमिहिताः ॥

तत्र प्रथमा युक्तिः पूर्वमेव निरस्त्या । प्राक्यापत्याज्जतेः सिद्ध-
कदपेक्षया सत्पूर्वत्वमभिहितं नहि तत् ततः पूर्वं कमपि होमं

प्रथोक्तः” इत्यनेन सूत्रेण प्राच्यूर्धाधोदिषु च वास्तुकर्मणि बलि-
दशकमध्ये इन्द्रसहस्रास्तुकिदेवताः वक्तव्य उक्ताः तैरहरहर्नित्य
बलिमध्ये देया इत्युक्तम् । ततश्च गृह्यान्तरोक्तकमानुसारेण मन्त्र-
बलोरनन्तरमिन्द्रवास्तुकिमृगदेवता वक्तव्यो देवास्ततो रघुःपितृवक्ष्यौ
इति ॥

न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्मस्यौ ॥

पूर्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्मस्योः ॥

द्विविधं बलिकर्म काम्यं आशाखादि, नित्यं च पार्ष्णिवादि-
चतुर्दशकम्, तथा होमोऽपि नित्यः प्राजापत्यः क्षिष्टकृदादिरूपः,
काम्यः काम्याधिकारे श्रुतायुक्तः— “ सदा मोक्षसंक्षोपनीतस्य समग्नौ
मुज्जवात् अग्ने विवस्वदुषधः इति पूर्वेण बलिं होतरेण कुर्यात्
वज्रपशुधनधान्यो भवतीति ” तथा विशेषोपदिष्टे गृह्योक्ते

वारचितुं शक्नोती इति नैतत्सूत्रं अग्निधन्वन्त्यादिहोमनिषेधेऽपि
समर्थं भवितुमर्हति । अस्तु वा तन्निषेधसमर्थम् । एवमप्युक्तसूत्रस्य
आहिताग्न्यधिकारिकप्रयोगविषयत्वात् नैतन्मोक्षहोमानामनाहि-
ताग्निविषयत्वाच्च नाऽनेन असुख्यनिरासः संभवतीति न द्वितीय-
हेतोरवसरः ।

एतेन— वज्रहेतुरपि— व्याख्यातः । सर्वशाखाप्रत्ययन्याये सति
हि गृह्यान्तरोक्तानां गृह्यान्तरेऽनुपपञ्चारवर्णनं तज्ज्ञाद्योक्तजन-
नन्धनमेवेत्यत्र न विवादः । अत्र च तेषामवच्छिन्नो यद्यपि “ वज्रस्य
वा ह्यगृह्योक्तं ” इति वचनं वर्तते ; तथाऽपि तस्य तन्म-

आश्विविशेषनिघते होमवस्तिकर्मणौ संहितापुराणोक्ते च सामान्य-
धर्मरूपे । तथाच—

“अग्नेः सोमस्य चैवादौ तथोद्यैव समस्तघोः” ॥

इत्यादि । विष्णुपुराणं च—

“देवा मनुष्याः पशवो वयांसि”

इत्यादि ॥

तत्र काम्यसामान्ये विहिते होमवस्तिकर्मणौ न नित्यविशेष-
विहितयोर्होमवस्तिकर्मणोः पूर्वं कर्तव्ये ॥

काममन्त्रे भावयेत्^(१) न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि तत्रैव कर्माव्युत्पाद्यते यतः ॥

वार्तिकभाट्टद्वैपिकादावग्रक्तविषयत्वस्यवस्थापनात् अग्रक्रमां च
नित्येष्वङ्गविशेषस्योपस्थाकिंचित्करत्नात् नैतत् समुच्चयनिरासाभि-
प्रायमिति तृतीयशुक्तिरपि नावसरति ।

एतेन—चतुर्थशुक्तिरपि— व्याख्याता । अथ अनाहिताग्न्य-
धिकारिकं प्रयोगान्तरविधानं विवक्षितम् न तत्समुच्चितस्य प्रयोगस्य
विधानं दृश्यते; पश्चाज्जतीनां विहितत्वादिति न दोषात् ।
अग्नेवाग्नीषोमौषोपांशुवाजादीनां भिन्नानां प्रधानाभामपि कर्मणां
समुच्चयदर्शनात् न कर्मभेदोऽसमुच्चयप्रयोजक इति शुक्तिशुक्तिमिति ॥

उक्तं हि तेरपि—अनाहिताग्ने चेतु कर्तव्यं तदव्याह कात्यायनः—

“अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमस्याकस एव च” ।

परंतु निश्चयिष्येतिविहितयोरन्ते सामान्यकाम्ये कर्तव्ये, मध्ये तु न कदाचन कर्तव्ये । अथ हेतुमाह— नैकस्मिन् कर्मणीति । निगदव्याख्यातम् । अत एव “सदा भोजनस्योपनीतस्ये”ति श्रुत्युक्त-
काम्यहोमे वसिं चोत्तरेषेत्यन्त एवोक्तम् ॥ काम्यमित्यनेन सामान्य
काम्ययोगावश्यकता(काम्यस्य) किंतु करणेष्वुदयोऽकरणे प्रत्यवाया-
भाव इति गम्यते । अत एव गृह्यान्तरम्—

“अथमेव हरेत् काम्यान् वस्तीन् धावदृष्टे वसेत् ।

आतुरने प्रवासे च ॥ (१) तद्गृहवसिर्भवेत् ” ॥ इति ॥

इति सिद्धिर्न्यादिहोमस्यावहितानि विधयन् इत्यन्याधि-
कारिकाणामन्यत्र समुच्चयप्रसङ्ग एव नास्तीति सर्वविदितमिदम् ।
तदेतत् सर्वं मनसि निधायाह—काम्यमित्यनेनेति । काम्य-
स्येति ॥

अथपि नादकार्या सामान्यकाम्ययोगावश्यकतेत्येव पाठो दृश्यते ;
तथाऽपि—अतएव गृह्यान्तरम्—

“अथमेव हरेत् काम्यान् वस्तीन् धावदृष्टे वसेत् ” ।

इति श्रौतार्थोपपत्त्यर्थं काम्यमात्रविषयवचनोपन्यासात् काम्य-
पदेन काम्यस्येव सामान्यस्यानावश्यकताममकताऽभावात् काम्यस्येति
पाठ एवात्र समुचितः प्रतिभाति ॥

अन्यादिर्गीतमेनीक इति । अथ च शौचवसिर्वहिता-
न्यादिहोमः पौराणवसिर्वहितश्राद्धहोमः सर्ववसिर्वहितहोम-

अग्न्यादिर्गीतमेनोक्तो होमः शाकल्य एव च ।

अग्न्याहिताग्नेरेवैव युज्यते बलिभिः सह ॥

अग्न्यादिरग्निर्धन्वन्नरिविश्वदेवा प्रणापतिः स्निष्टकृदिति भोतमेन
सोऽग्न्यादिदेवताको होम उक्तः, ये च दिग्देवताभ्यश्च यथास्ममिति
नक्षत्र उक्ताः, यस्यान्वसायनरूपकारेण “ह्यावष्टौ ब्रह्मसाध्याश्चनीषे
प्रहरेष्वेयुर्देवकृतस्तेनवः” इति यूपस्य शकसाष्टमेन देवकृतस्तेत्यादि-
मन्त्रैः शकसहोम उक्तः सोऽग्न्याहिताग्नेरेव ॥ तथा प्रणवपरिशिष्ट-

इत्यमिति कल्पपत्रं प्रतिभाति । तथाऽऽद्यं दधं रघुनन्दनादिमतम् ।
तर्काशङ्कारोद्धृतपितृदधितारकादिमतं तृतीयमिति विवेकः ।
तत्र ‘एव चे’ति चशब्दस्य बहुसंख्याचित्तस्यैव प्रसिद्धत्वात्
तृतीयमतमेव युक्तमित्यभिप्रायेण आचष्टे— अग्न्यादिरिति ॥

“अथ व्याहृतिभिः पूर्वं ऊता मन्त्रैश्च शाकल्येः ।

“सुतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽग्नीचदनशिकः ॥”

“अनशिकस्तु यो विप्रो अथ व्याहृतिभिः श्रवम् ।

ऊता शाकल्यहोमैश्च श्रित्वा भूतबलिं हरेत् ॥”

इत्यग्निपुराणसोमसाधनस्य प्रणवपरिशिष्टस्यान्तरमतेषु । अथने-
त्यपि होमदयस्यैव बलिभिः बहुसंख्योऽभिधीयते ॥

अथ हि “व्याहृतिभिर्ऊता” इत्यनेन प्रधानहोमस्याऽपि
उक्तं उक्तप्राय एव । यत्तु तर्काशङ्कारमहाशयैः नोभिसम्भावे
कल्पान्तरपरत्वादायां स्मृतीनां देवशाकल्यहोमाभिधानं न
दोषायेति स्वव्यापितम् । तत् कुचाऽपि कथं पूर्वतणकल्पदशका-

अथ व्यावृत्तिभिर्ज्ज्ञेया तथा मन्त्रैश्च शाकलेः ।

भूतेभ्यश्च सखिं दत्त्वा ततोऽग्नीयादनग्निकः ॥ इति ॥

तथाऽग्निपुराणेऽप्युक्तं— “अथ व्यावृत्तिभिः पूर्वं ज्ञेया”
इत्यादि ॥

आचिताग्नेश्च “प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति स्निग्धदुःसरे”ति
गोभिलोक्तमाहुतिदत्तं चतुर्दशवस्त्रय इत्येतावन्मात्रं न तु गौतमोक्त-
दिग्देवतामस्य इति ॥

विश्रुतत्वाद्गवसरमेव तथाच कौषुमानामन्त्रेषां च सर्वेषां
यमुच्यते एव होमदशक्याऽपि विश्रुत इत्येव युक्तमित्यभिप्रायेणैवाऽपि
परिशिष्टप्रकाशकाराणां कौषुमादिशब्दं विनैवोक्तलोकविवरणं
सुपपन्नमेव ॥

आभ्युत्सायनेति । एतेन— गृह्यान्तरात्कं गृह्यान्तरानु-
सारिभिः नाऽनुसरणीयमिति—परास्त्वम् । यथाचाऽपि शाकलहोमे—

“वह्निर्देवकृतस्तेति मन्त्रवह्निर्यथाक्रमम् ।”

“वेद्यान्तरं समभ्यर्च्यं साज्यं पुण्यास्तैरपि ।”

इत्यादिव्यासस्कान्दपुराणवचनेषु च षड्दादशसंख्यान्तरनिर्देशेन
विकल्पः, तत्र च व्यवस्थोद्दिष्टहोमादिवत्तथाऽन्यत्र विस्तरः ॥

अथ च होमे शाकले आह्नकारो नास्तीति सायणादिमतम् ।
अथ च— “अष्टावह्नौ आकक्षान्याहवनीचे ग्रहरेयुः देवकृतस्तेत्ये-
तद्व्यावृत्तिभिरिकारान्नैरिति” द्वाह्वायसम्पूर्णं प्रमाणम् । अथ हि—
इकारान्नैः ग्रहरेत् इत्युक्त्याऽवगम्यते नाऽपि आह्नकारप्रयोगोऽपेक्षित

सृष्ट्वाऽप्यो वीक्षमाख्योऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम् ॥

वसुभिश्चेद्भुताग्रजात् ” इति अत्रेर्द्विविधद्वयमग्निं याचेत् ।
साम्नात्वं च निरुक्तमिति । श्रेष्ठं निरुदव्याख्यातम् । किं याचेत्
केन मन्त्रेणेत्यत आह—

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धृतिं सत्यं बलं यशः ।

तेजो वर्षः पशून् बीजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥

इति । यच्च हि वचनाविरोधस्तत्रैव स्थाहाकारो मन्त्रान्ते नियतः,
न चाऽन्यत्र इति स्थाहाकारप्रयोगं विनैव मन्त्रोच्चारणम् । यथा
सूक्तवाक्येन प्रस्तरप्रहरणे न स्थावाग्न्यन्वप्रयोगस्तदिति भावः ।
एतेन— मन्त्रान्ते स्थाहाकारनियमादपि स्थाहाकारोऽपेक्षित
एवेति गोभिलभाष्ये तर्कावह्वारविज्ञानाच्चिन्त्योपपत्तिकः— इति
सूचितम् ॥

अथमिति ॥ यच्च च श्लोके जाकलहोमादीनां वस्तिवाहितं
यत् वर्धितं तच्च वस्तुथोऽपि गौतमोक्ता एव वा, उत मन्त्रोक्ता
एव वा—इति संशये गोभिलभाष्ये तर्कावह्वारमहाप्रज्ञा वर्षपत्ति—
“वस्तुवस्तिनाहितश्लोकरपि मन्त्रोक्ता एव । न ह्यन्य “अन्वादि-
गौतमोक्ताः” इति श्लोम इव वस्तिषु ‘गौतमोक्तैरिति विप्रयो-
ऽवगम्यते, येन तेषामेवाऽचाऽपि ग्रहणं स्यात्”— इति ।

तच्च “वस्तिभिः चहे”ति वस्तीनां येन वाहितं वर्धितं तच्च

सौभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुलज्यैशं स्वकर्तृताम् ।

सर्वमेतत् सर्वसास्त्रिन् द्रविणोदो विधेहि नः ॥

यज्ञः स्वातिः, तेजो धृक्ता, वर्चः प्ररीरकान्तिः बीजं
धान्यादिधातुविशेषो वा, ब्रह्म वेदः, ब्राह्मण्यं ब्राह्मणकर्म
स्वकर्तृता निर्विघ्नकर्तृता ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

भौतभोक्तृस्य विशेषस्य निर्देशेन प्रत्यावृत्त्या बलीनामपि तदुक्तानामेव
ग्रहणं भवतीति न गृह्योक्तानां बलीनामनाहिताग्निविषयत्वम्, तेषां
तु गृह्योक्तहोमानामिवाऽहिताग्निविषयत्वमेवेति विवेचयन्ति
परिशिष्टप्रकाशकाराः— आहिताग्नेत्येति । चत्वार्यः । स्पृष्टाऽपो
वीक्ष्यमाणोऽग्निमिति । ततः काम्यवस्त्रिहरणानन्तरम् ॥

वैश्वदेवोऽस्यसंस्कारार्थो वा उतादृष्टार्थो वेति विषये विस्तरेण
नोभिक्षभाष्ये तर्काशङ्कारमहाशयैस्तस्यादृष्टार्थत्वं साधितम् । एवं च
हविश्लेषकैव मेघं प्रतिपन्निरिति चिह्नतीति पूर्वमेव निरूपितमुद्धृत्य
पदक्षारब्धादिनेति सर्वसमवयवम् ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो

न तत्प्रदानात् परमस्ति दानम् ।

सर्वेऽन्तवस्तः कृतवः सदाना

नान्तो हृष्टः कैश्चिदस्य ह्यस्य ॥

ब्रह्मयज्ञात् अपरूपात् जेष्ठो यज्ञो नास्ति । ब्रह्मदानात्
अध्यापनरूपात् ॥ जेष्ठदानमस्ति । हेतुमाह— सर्वे कृतवः सर्वाणि
दानानि विनाशवन्ति विनाशित्वर्गादिरूपफलवन्तीत्यर्थः । अथ
॥ दयस्य ब्रह्मदानजपरूपस्य कैश्चिदपि न विनाशः सम्भन इत्यर्थः ।
अत्राप्यविनाशित्वमविनाशमोक्षफलत्वात् । तथाच भगुः— “ब्रह्म-
सार्ष्टितामिति । तथाच—

ब्रह्मयज्ञात् अपरूपादिति । यद्यपि ब्रह्मयज्ञशब्दः
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः” इत्यादिवचनात् ब्रह्मप्रदानपर एव ; तथाऽपि
गौण्या अतिजपोऽपि ब्रह्मयज्ञपदबोध्य एव । तदुक्तम्—

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

यद्य अतिजपः शोक्तो ब्रह्मयज्ञः स लभ्यते” ॥ इति ॥
भट्टभाष्ये—

“गुरावध्वयनं कुर्वन् शूद्रादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्तपः परमुच्यते ॥”

इति गुरुसकाशादध्वयनमपि ब्रह्मयज्ञ इति वर्णितम् । तथा
च “सुख्यो ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं गौणमितरत्” इति परिशिष्ट-

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्मिश्रितः ।
 तं ह्यास्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
 वेदाभ्यासेन सततं दानेन तपसैव च ।
 अद्रोहेण च धृतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥
 संस्मरन् पूर्वजातिं च ब्रह्मैवापद्यते जनः ॥

ब्रह्माभ्यासेनाजस्रमनसां कलास्मरमाह—

अथः पठन् मधुपयःकुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान् ।
 धृताधृताश्चकुल्याभिर्यजुषां^(१) पठने सदा ॥
 कुल्या अल्पा नदीशैव अथमेवा हि च स्तुतिः ॥

प्रकाशकाराग्रयः । वक्ष्यति शोषणशारे— “ततश्चाध्यापनात्मक-
 ब्रह्मवज्रो सुखसदभावे जपः” इति । तत्र च सुखाधिकारिणां
 शौर्ध्वभात् शौण्डीय प्रथमतो विधिरथ क्रियत इति भावः ।

अथ च ब्रह्मवज्रस्य अथः कात्या—

च अश्वक्रांस्तु तर्पेत्कात् कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।
 वैश्वदेवावस्थाने वा वाऽन्येति निमित्तकात् ॥

इति कात्यायनवचनेनावगम्यन्ते । तत्र यदि ब्रह्मवज्रस्य तर्पेत्कात्
 प्राग्मेवासुष्ठानं विवक्षितम्, तर्हि न कावचपयं विवक्षितं भवति ।
 एवं च— “पश्चादा वैश्वदेवावस्थाने वा” इति वा अश्वक्रवज्रोऽपि
 वाधितो भवतीति द्वितीयाहिकावचिदर्थमेवमथ व्यवस्था कात्या-

सुत्याखंवनं च बज्जतरमधुपथःपानमन्वदन्तिः, एवमुत्तरवापि
वाच्यम् । शेषं सुममम् ।

सामान्यपि पठन् सोमघृतकुल्याभिरन्वहम् ।

मेदःकुल्याभिरपि च अचर्वाङ्गिरसः पठन् ॥

अत्रापि सज्जसोमघृतपशुमेदोभिः प्रभूतैर्वाकृषी दक्षिणा
कुल्याभिः सुतेराखंवनम् । अचर्वाङ्गिरस इति अचर्ववेदं
इत्यर्थः । बज्जवचनं च वाक्यबज्जतादिति ॥

मांसक्षीरोदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् ।

वाकोवाक्यं पुराणानि सेतिहासानि ^(१) चान्वहम् ॥

यनसंमता वक्तव्या । यथा— तर्पणात् प्राक् ब्रह्मयज्ञः, तर्पणानन्तरं
यदि क्षिपते, तर्हि प्रातराहुतेः पूर्वं वैश्वदेवावसाने वा कर्तव्यम्
इति । तथाच— “तर्पणात् प्राक् ब्रह्मयज्ञः” तर्पणानन्तरं
ब्रह्मयज्ञः” इति पक्षद्वये कात्यायनोदाहृते द्वितीयपक्षस्यैवाभ्यर्चितस्य
ब्रह्मादरो युक्त इति “स च अर्वाक्” इत्यस्य परिशिष्टप्रकाशकारोक्तं
ब्रह्मोमेतरविषयत्वं नाऽनुपपन्नम् ॥

इदं च तर्पणपदं तर्पणसामान्यपरमेव, न पित्रतर्पणमात्रपरम् ।
यथाहि— “आचेद्याद्य दक्षिणां दद्यात्” “अग्निमुपनिधाय
सुवीत” इत्यादौ च न प्रकृतानामेव ग्रहणं, किंतु प्रकृतस्याप्रकृत-
तस्य वा प्रथमे, अप्रकृतस्यैव द्वितीये तदत् । तत्र हि वाक्यस्य
प्रकरणेन संकोचो ध्वज तस्य तदपेक्षा । यथा— “ग्रीहीन्

वाक्त्रोवाक्त्रं प्रश्नोत्तररूपोपनिषद्भागविशेषः, इतिहासो महाभारतादि । तथाच देवस्य— “आर्षापूर्वदत्तान्ताम्रया प्रवृत्तिश्रद्धा इतिहासाः” इति ।

अगादीनामन्यतममेतेषां शक्तितोऽन्वहम् ॥

पठन् मध्वाज्यकुल्याभिः स्तपितृनपि तर्पयेत् ॥

न केवलं सुरास्तर्पयति, अगादीनामितिहासान्ताम्रानामन्यतममेकं धावच्छब्दं पठन् स्तपितृनपि दत्तान् करोति मध्वाज्यकुल्याभिरिति । अस्या अपि स्तुतेः पूर्ववदालम्बनमिति ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं जीवन्तं प्रेतमेव च ।

कामचारौ च भवति सर्वेषु सुरसद्यसु ॥

प्रोचति ” “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इत्यादौ । अत्रात्रा-
ऽङ्गाङ्गिभाव इति नास्ति प्रकरणापेक्षेति तर्पणसामान्यविवक्षयाऽत्र युक्ता । एवंच— आनाकृतर्पणात् पूर्वं अङ्गयज्ञास्तृष्टानेऽपि पितृतर्पणस्य स्रक्कालेऽस्तृष्टानं कर्तव्यमेव । एवमेव याजुर्वेदिकानां तेषां च गृह्याणां आचारोऽपि वर्तते । ते हि अङ्गयज्ञमात्रं सग्न्योपासनानन्तरं कृत्वा वैश्वदेवानन्तरं तर्पणमाचरन्ति । एवंच—
“अध्यापनं अङ्गयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति कर्मप्रदीपवचनं
“पश्चादा प्रातराहुतेः” इति वचनभागानुसार्थवेति सिद्धम् ।
एतेन— गोभिलभाष्ये तर्काक्षरमहाशयैः— इदं तर्पणं प्रकरणात् अङ्गतपितृतर्पणपरमेव “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रं” इत्यत्र प्रकृतकर्परत्न-
मिवेति यदुक्तं तत् निष्कर्षमिति सूचितम् ॥

ते सुराः पितरश्च, एनं तृप्तिर्संपादकं जीवनं स्रुतं चेद्विका-
सुन्निकाभ्युदयसंपादनेन प्रीणयन्ति । त्रैषं सुममम् ॥

गुर्वप्येमी न स्पृशति पङ्क्तिं चैव पुमाति सः ।

यं यं कर्तुं च पठति फलभाक् तस्य तस्य च ॥

न केवलमभ्युदयप्राप्तिः, महापातकादिरूपमपि पापं न
प्राप्नोति, जपेन पापं जीयत इत्यर्थः । आदौ पङ्क्तिपावनस्य भवति,
तद्वत् चतुर्मेधादिकर्तुविधायकवेदभानपाठेन तस्य कर्तोः फलं
प्राप्नोति । कथं महापातकाद्यकर्तुफलकथनं पाठमात्रादिति चेत्
भूयस्त्वात्पलाभार्थं फले विशेषात् न दोषः । यथा चिन्तापाठेऽप्यल्पं
पशूनां, चिन्तास्तुष्टानेन बहवः पशवः । एवं स्वर्गेऽपि चिन्ताऽप्य-
काशभोग्यतया विशेष इति ॥ फलान्तरं चाह—

अस्य च मङ्गलश्रवस्य “स्वाध्यायमधीचीत” इति वाक्यविहितस्य
स्वाध्याये फलान्तरात्मानेन किमपि फलं कल्पनीयं वा, उत राजि-
सत्ताधिकरणन्यायेनार्थवादिकफलकल्पनं वैव युक्तमिति विप्रये—
“फलमाधेयो निर्देष्टात्” इति सूत्रेण सत्यार्थवादिके फले न
विशक्तिव्याचप्रवृत्तिरिति व्याचक्षिद्धमर्थं मनसि निधायाह—
फलं पठन्निति ॥

वाकोवाक्येति वास्योर्भेदमाह— वाकोवाक्यमिति । “पितृन्
स्वधा अभिवदन्ति” इत्यर्थवादसिद्धं फलान्तरमाह— षट्पादोना-
मिति । “यं यं कर्तुमधीते तेन तेनाऽस्येष्टं भवत्यग्रेवा-

वसुपूर्ववसुमतीविदानफलमाप्नुयात् ।

ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते ॥

सत्कारूपसहितप्रविष्टा वारचवदानस्य फलं प्राप्नोति । अपरूपात्
ब्रह्मयज्ञादध्यापनरूपं ब्रह्मदानं मेधाधिकफलत्वादतिरि-
च्यते ॥

ततश्चाध्यापनात्मकब्रह्मयज्ञो सुखः, तदभावे जप इति ॥

इति ब्रह्मयज्ञ प्रकरणम् ।

वीरादित्यस्य सायुष्यं गच्छति” इति वाक्यमिदं फलमाह— सं-
वमिति ॥

भुवस्तदास्पत्वाभ्यामिति । तदुक्तम्—

“यस्य ज्ञात् कश्चिद्भुवस्तं ज्ञेयसीऽपि मनोविशः ।

भुवस्तं भुवते तत्र जज्ञात् ज्ञेयो ज्ञवाप्यते ॥” इति ॥

वैमिनिनाऽप्यर्षवादाधिकरणे सूचितम्—

“फलस्य कर्मणिष्यतेष्टेर्षां लोकवत् परिभाषतः ज्ञात्” इति ॥

भुतिजपादध्यापनस्य सुखत्वं पूर्वं प्रतिज्ञातमुपपादयति—ब्रह्म-
यज्ञादिति ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणमुपसंहरति—ततश्चेति ॥

इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

अथ दक्षिणानिर्णयः तत्संप्रदाननिर्णयश्च ॥

ब्रह्मणे देवा अतुपदिष्टायां तु दक्षिणायां—

कर्मन्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥

नौर्दक्षिणेति नामकरणाग्रगण्यशूद्राकरणादिषु सूत्रोक्ता कस्यै
देवेति शोक्तम् । तदाह— कर्मणि यदि दक्षिणोक्ता सा कर्मन्ते
ब्रह्मणे देवा, अतुपदिष्टायां तु दक्षिणायां— “कंसं चमचं वाऽक्षस्य
पूरयित्वा क्षतस्य वाऽक्षतस्य वाऽपि वा फलानामासेवैतं पूर्णपात्रमाचरते”
इति सूत्रोक्तपूर्णपात्रादिरूपदक्षिणा भवेत् । आदिशब्दादक्षिणासामे
“मूल्यानां फलानां दक्षिणा ददाती”ति मैत्रायणीयपरिमिष्टोक्तस्य
ग्रहणम् । पूर्णपात्रालाभविषयत्वात् तद्वचनस्येति ॥

यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्वेण जायते ।

मादरार्थं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

यावताऽज्ञादिना पूर्वेण पात्रेण कंसादिना बहुभोक्तुस्तृप्तिर्भवेत्
न ततो हीनं पूर्णपात्रं कुर्यात् इति शास्त्रस्य स्थितिः, ततोऽधिकं
तु न प्रतिषिध्यते ।

“नौर्दक्षिणा” इति अथ अथ गवादिदक्षिणा निर्दिष्टा तत्र
अक्षयि का दक्षिणेति न संशयः ; तथाऽपि न अथ तदुपदेशः
तत्र तन्निर्णयोऽपेक्षित एवेत्यभिप्रायेणाह— ब्रह्मण इति । पूर्ण-
पात्रग्रहणमाह— यावतेति । शोकं व्याचष्टे— यावतेति ॥

चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुराधिक एव वा ।
 मुष्टयोऽष्टौ भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ॥
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ।
 विदध्याहौजमन्यशेदक्षिणार्धहरो भवेत् ॥
 स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यदा यजमानान्यो होमकर्म करोति तदा स होतृकदक्षिणाया
 अर्द्धं गृहीयात् अर्द्धं च गृह्या, यदा यजमान एव हौत्रं गृह्यत्वं
 च करोति तदाऽन्यस्मै दद्यात् । तमाह—

कुलद्विजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रामेत् सदा दित्सन् यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥

सन्निकृष्टमधीयानमिति दयं प्रत्येकं द्वाभ्यां संबध्यते । सदेति
 कर्माङ्गदक्षिणां विनाऽन्यस्मिन्नपि दाने दातुमिच्छन् तौ लब्धये-
 दिति ॥

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।

नैतावमुद्धा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥

यदा ॥ गुरुकुलाद्विजः सन्निकृष्टोऽप्यसुखे प्रतिपद्येत्सुखादिना
 न दीयते तदा अहमस्मै ददानीति ततोऽप्यमुद्धां गृहीत्वा-
 ऽन्यस्मै दद्यात् नान्यथा । शिष्टं सुगमम् ॥

यहोमके कर्मणि यजमानो हौत्रं करोति तत्र किं तस्मै दक्षिणा
 न देयेत्यत आह—विदध्यादिति । पूर्णपात्रादिकं दक्षिणामेव
 यत उपदिष्टं तत इदमवगम्यते तस्याऽन्यस्मै दानं विना न दक्षिणा

दूरस्थाभ्यामपि दाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यादेव दानविधिः स्मृतः ॥

यदापि तौ दूरस्थौ तदापि तौ मनसोद्दिश्य सामान्यनाम-
गोत्राभ्यां ताभ्यां धनमुत्सृज्यान्नेभ्यो दद्यात् । एव दानविधिः
स्मृतः । दानविधिः परः इति पाठे परः श्रेष्ठः इत्यर्थः । काश-
विधिः परः इति पाठे काले श्रयणादौ यो दानविधिः सोऽप्येवं
विधः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

यद्ददाति तमुत्सृज्य तस्य स्तेयेन स्त्रियते ॥

अन्नेभ्योऽपि दाने सन्निकृष्टमधीयानं यो लब्धयेत् यत् ब्रह्मं
तमुत्सृज्य ददाति तस्य स्तेयेन स्त्रियते । तद्रूपस्तेयपापं प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे चार्यगुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

यस्य पुनः सन्निकृष्टौ मूर्खोऽस्ति पूज्यगृहैरध्ययनप्रतादिभिर्वाऽन्वितौ
दूरस्थः तस्यै गुणान्विताय दूरस्थाय दातव्यं न तु व्यतिक्रमदोष-
भयात् सन्निकृष्टाय मूर्खाय, यस्मात्पूर्वे व्यतिक्रमदोषो नास्ति इति ॥

सिद्धीतीति । यजमानश्चैव ब्रह्मणे होतृत्वे च वा दक्षिणा कथमुप-
योजयेत्यत आह—यदा यजमान एवेति । यदाऽप्यन्यस्य देया
तदाऽपि न यज्ञे कस्यै चन विप्रकृष्टाय सन्निकृष्टाय वा शोचि-

ब्राह्मणातिक्रमो विप्रे नास्ति वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मानि ज्ञयते ॥

अतो वेदविवर्जितब्राह्मणे व्यतिक्रमदोषो नास्ति ; भस्मसदृश-
त्वात्, तत्कार्ष्णं ज्वलदग्निसदृशत्वात् ॥

इति दक्षिणा निर्णयः तदुद्देश्यं निर्णयश्च समाप्तः ।

अथ आज्यस्याख्यादिस्वरूपनिर्णयः ॥

आज्यस्याखौ च कर्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।

माहेवी वापि कर्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥

सर्वेष्वग्न्याधानादिकर्मरूपेषु होतव्याज्यस्थापनार्थं यः पिपर
आज्यस्याखौ धत्तावचरः, सुवर्णादिमघौ कर्तव्या मृण्मघौ वा,

पायः सुखांशु वा देया, किंतु सन्निहितश्रोत्रिथायैव, न तु सन्नि-
कृष्टाद्यापि सुखांशुत्वादिकमर्थं विग्रहं निरूपयति—सन्निहृष्ट-
मित्यादिना । साहचर्यम् ॥

इति दक्षिणानिर्णयस्तत्संप्रदाननिर्णयश्च समाप्तः ।

माहेवी । महीमघौ चेति पाठान्तरम् । साहचर्यम् ॥

इत्याज्यस्याख्यादिस्वरूपनिर्णयः समाप्तः ।

नित्यं सर्वदा, नत्वसंभवे शरावादिः । चरुहोमादिष्वपि
वाहति होमोपसृतराभिचारवाच्यमाव्योपयोगात्—सर्वाभिकर्म-
स्थित्युक्तम् ॥

आव्यस्याख्याः प्रमाणं तु यवाकामं तु कारयेत् ।

सुहृतामवशां भद्रां स्वासीमादाय मङ्गलाम् ॥

सुहृतां पाकचमाम्, भद्रां धौम्यदर्शनाम्, मङ्गलां वस्त्र-
घटिताम्, कुशालचक्रनिव्यज्जाया चासुरवेनामङ्गलत्वात् । तथाच
वक्ष्यति—

कुशालचक्रनिव्यज्जमासुरं शृणुमयं भवेत् इति । एवं-
भूतां स्वासीमुपादाय तस्या आव्यस्याख्या यथेष्टं परिणामं
कुर्यादिति ॥

तिर्यग्गुह्यं समिन्माषा दद्यात् नातिदहन्मुनी ।

शृणुमथौदुम्बरी वापि चरुस्वासी प्रशस्यते ॥

सर्भप्रसुरदैर्घ्याभां प्रादेशप्रमाणा चरुस्वासी प्रशस्या भवति ।
प्रादुम्बरी तावमथौ, शेषं सुशक्तमिति ॥

स्वशाखोक्तश्च सुस्विनो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिविलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत् ॥

अवयवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्येति । इतीत्यवयवतुर्दशाधि-
करणे हि—“त्रीणिभिर्व्यजेत” इति वाक्ये प्रतिनिधीर्मा नीवाराणा-
मपि विधानं वर्तते वा नवेति सन्दिग्ध संस्कारविधेः पूर्वं नीवा-

सम्यग्विकसितो दाहशून्यः कीमलशोभनः ॥

मातिविग्रीष्णवयवोऽकठिनः शुभ इति प्रसिद्धो न वीतरसो
गठितमंड इत्यर्थः । स्वशास्त्रोक्तयुक्तः स्थिर इति पाठान्तरम् ॥

इध्मजातीयमिध्माक्षप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

दुर्लभं चाङ्गुष्ठपृथ्व्यग्रमवदानक्रियाश्रमम् ॥

इध्मजातीयं खदिरं पाषाणं वाऽ भावे सूक्ष्मविभीतकादि-
वर्जसर्ववनस्यतिमयं स्वप्रादेशप्रमाणं वर्तुळदण्डं दृक्काण्डनिर्मितं न
तु शास्त्राभवं खूलाग्रं अवदानयोग्यं मेक्षणं भवेत् ॥

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।

दर्वी द्यङ्गुष्ठपृथ्व्या तुरीयोनं तु मेक्षणम् ॥

षादृशं मेक्षणं तादृशैव दर्वी, किंतु दर्वी यो विशेषस्तमहं
वदामि दर्वी मण्डलेन द्यङ्गुष्ठपृथ्व्या मेक्षणं चतुर्थभागो-
न्मुखाग्रमित्यर्थः ॥

मुसखोलूखलो वास्ये स्वायते सुदृढे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः श्रृपस्त्वैषिक^(१) इव वा ॥

रादीनां साधनत्वानवगमात् न समानविधानमिति पूर्वपक्षश्च,
तत्र श्रीहृत्भावे कर्मशास्त्रेणैव प्रतिनिधीनतामात्रेण, एवमपि
श्रीहिशास्त्रार्थपर्याप्तोचनवेलायामेव श्रीहिलमातेर्यागसाधनत्वाचो-
गेन तदवच्छिन्नशक्तेः तदवसवानां च साधनत्वमाचिष्यते । अतएव

(१) श्रृपं वैषयमेव चेति भट्टभाषाकृतः पाठः ।

यार्धे यन्निषवारणवैकं कृतमथे । “धारणो वैकं कृतो वा यन्निषवारः” इति वचनात् । मन्त्रेतेन जुहुयादिति श्रुति-
वशात् होमकरणभूतोपसृज्युद्धुवाणां “पर्यन्तौ जुहुः” इत्यादि-
नोधितलक्षविशेषावद्वहन्तान् । तदितरोलूखलादिष्वेव सामान्य
विधिरूपवारणवाक्यपर्यवसानात् । ऐधिकः काशमयः । “शूर्पे
वैश्वमेव च” इति भट्टभाष्यलिखितम् । शेषं सुगमम् । एतैसा-
व्यस्ताकादिकक्षयैः “आख्यं च दृष्टाक्षौ मेक्षणं च योलूखलमुससे
प्रसाख्य शूर्पे च कंसं दर्वीसुदकं” इत्यादिसूचोक्तानामव्यस्ता-
कादीनां स्पष्टीकरणं कृतमिति ॥

दक्षिणं वामतो वाङ्मात्माभिमुखमेव तु ।
करं करेण कुर्यात् करेणैव च कर्मणः ॥

भूमिजपातुष्ठाने दक्षिणं वामतः करेण वा कुर्यात् करेणेति
वक्ष्यते इतीया । करं करं इति पाठान्तरम् । दक्षिणहस्त-
मधोमुखं वामहस्तपृष्ठोपरिभावेन विपर्यस्तमात्माभिमुखं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

हत्वाग्न्यभिमुखौ पाणी स्वस्थानस्थौ समाहितौ ।
प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूहनम् ।

जातिव्यक्तवधवसाधनतानां पूर्वमवगतानां सर्वांशमसंभवे कति-
पथावयववहणस्योत्तरकाक्षप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वमवगतेः
समानविधित्वमुपपद्यते । न हि नीवारत्वेन रूपेण तेषामुपादानं,
किंतु त्रीक्षारंभकावयवममानजातीयावधवारभत्वादिति नीवारा-

“इमं क्षोभमिति त्वेन परिसमूहेत्” इत्यनेन सूत्रेण अग्ने-
विशिष्टावयवानामेकीकरणं परिसमूहनमुक्तम् । तच्च करविन्यास-
माह—अग्निपश्चिमतः आसीनसूतसूत्रेव दिक्षु सम्मग्नौ आग्न्यभिमुखौ
न न्यस्यौ किंतु विप्रीतौ, तथैव विशिष्टावयवानामेकीकरणस्य
सुदृढात्, स्वस्थानस्थौ न भूमिजप इव व्यस्यौ करौ कृत्वा
दक्षिणावर्तेन परिसमूहनं कुर्यात् ।

वाहुमाथाः परिधयः सत्त्वचोऽग्रजाः ।

चयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥

“परिधीनयेके कुर्वन्ति शामीक्षान् पाणान् वा” इति सूत्रेण
कुशतप्रतिनिधेरभावे परिधयः स्तरणार्थं विहिताः । शामीक्षान्
शमीमयान् । वाहुमाथाः परिधयः इत्यनेन तेषां स्पष्टीकरणं
कृतम् । ते च चयो भवन्ति । एकेषां तु भक्ते चतुर्दिशं चलारो
भवन्तीति । शेषं सुगमम् । तेषां विन्यासप्रकारमाह—

प्राग्ग्रावभितः पश्चादुदगग्रमवापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगग्रस्तु पूर्वतः ॥

अग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणोत्तरतः परिधीन् विन्यसेत् । पश्चि-
मेनोत्तराग्रं चयोपरम् । चतुर्थे चयनं यदि न्यसेत् तदा सोऽग्नेः पूर्व
चत्तराग्रमारोप्य इति ॥

कीर्णा प्रतिनिधीनामपि त्रौक्षवयवनिष्ठसाधनतासंपत्त्यर्थमवर्जनी-
यतघोपादनेऽप्यवयवसाधनतायाः संस्कारविधितः पूर्वं प्रमितस्तान्
समानविधितोपप्रतिरिति चिह्नानिष्ठं भाट्टदीपिकाधाम् । तत्रा

यद्योक्तवत्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौषामिव ग्राह्यवः ॥

ग्रीहिद्रव्यास्नाभे यन्तत्सदृशं तदुपादेयम् । मिदंश्रममाह—
यवानां विहितानामस्नाभे गोधूमास्तत्सदृशा उपादीयन्ते ।
अरत्यकषटिकादीनामस्नाभे हैमन्तिकाः ग्राह्यव उपादीयन्ते ।
एतच्च वचनं प्रतिनिधिधिकरणन्यायमुखम् । अथवपपञ्चनत्वात्
ग्राह्यार्थकः यवाऽवयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । यत्
पैठीयवित्तचनं “काष्ठमुखं पुन्यप्ररोहसुगन्धादीनां सादृश्यात्
प्रतिनिधिं कुर्यात्— सर्वास्नाभेऽवयवः प्रतिनिधिर्भवती”ति, तच्च
नन्यादिसादृश्येन प्रतिनिधिप्रतिपादनं न न्यायमुखं किंतु वेद-
मुखमेव । यच्च विहितद्रव्यावयवोपयोगः, तच्च हि प्रतिनिधिन्यायः ।
न कण्डं सूक्ष्मं प्ररोहेऽङ्कुरस्योपयुज्यते ।

तद्द्रव्यादिविधौषां सर्वेषामवयववपपञ्चनत्वमेवेति “ब्रीहौष्मं ग्राहति”
इति वाक्यविहितग्राह्यत्वादिसंस्कारोऽपि सिद्धो भवतीति सर्वसुप-
पन्नम् । ग्रीहिमता एवाऽवयवाः प्रथमं साधनतया प्रतिपन्ना
अपि न तद्ग्रीहिमतत्वेन तेषां साधनत्वम् ; अवयवनादिना ग्रीहि-
त्वनामे तेषां तद्गतत्वाभावात्, किंतु ग्रीहिजननस्योपपन्नत्वमेवेति
तत्त्वस्य जीवारावयवेष्वप्यविशेषाच्चानुपपत्तिः । तच्च ग्रीहिजननस्योप-
पत्त्याऽवयवा जीवारेष्वपि वर्तन्ते इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—
यवावयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । अनेन
चाधिकरणेन अवयवानामिव तद्द्रव्यादीनां न साधनत्वं चाकृत

तत्संज्ञार्थं शास्त्रार्थः— विहितद्रव्याणामे प्रतिनिधिन्यायसम्भस्य
 भूयोऽवयवधाम्येन तत्सदृशद्रव्यसोपादानं तदन्तामे काष्ठादिना
 तत्सदृशस्य तत्साध्यामेऽवयवस्येति ॥ यत्तु— मैत्रायणी परिशिष्टं
 “ दक्षिणाणामे भूतानां फलानां दक्षिणां ददाति, नमेवं यजेते”ति,
 न तत्र प्रतिनिधिन्यायः प्रवर्तते । यत्र हि ज्वघातादिविनष्टानां
 मोक्षादीनामवयवदारा साधनत्वं तत्रैवावयवसादृश्यादरः, दक्षि-
 नायां ॥ न तथेति वाचनिकानामेव भूतानां भक्ष्याणां सोपा-
 दानम् । ततश्चेतदपि वचनं वेदमूलमेवेति । नत्वेवं यजेत
 इत्यस्य ह्येवं दक्षिणां विना, न यजेतेत्यर्थः ॥

यथा दर्भाक्षरणे काष्ठः प्रतिनिधिः, तदभावे पर्ववतीभि-
 रोपधीभिः शूकदणत्रर-कुण्डनस-वक्ष्मणपक्षाजोग्रीरपर्वजम् ॥

अथेभ्यार्थं यस्माच्चान्द्रधन्वादिररौहितकौदुम्भराणां तदन्तामे
 सर्वधनस्यतीनां तिप्तकधन-नीप-निम्बकपित्त-कोविदार-विभीतक-
 श्रेष्ठातक-राजहृत्तरक्तकष्टकिवर्जम् । तिप्तकः श्वेतलोभः, राज-
 हृत्तः मिथ्याहः, कोविदारः काश्चनः अनुविचिन्ता इति प्रसिद्धः,
 रक्तः शोषः ॥

इति जन्मादिसादृशेन प्रतिनिधिनिर्णयो नोक्तन्यायमूलकः, किंतु
 “यदि सोमं न विन्देत पूतीकामभिषुण्णयात्” इतिवत् वचनमूलक
 एवेत्याह— यत्तु पैठौनसौति । पूर्वोक्तमर्थं निष्कर्षयति—
 ततश्चेति ॥

षष्ठाध्यायवृत्तीधपादे पूर्वमीमांसायां—“अहुष्टार्यानां न प्रति-

तथा ग्रीहियः पुरोडाशस्यार्थं तदन्ताभे तु धववतीभिः तच्छु-
खवतीभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति अत्र चैन माध-मसुर-कोरक-
कोद्रव-कोरदूष-वर्जम् । पुरोडाशान् पुरोडाशार्थान् वरकश्चैनः
कोरकः पीतकुसुमः, कोरदूषः वनकोद्रवः ॥

इतमाव्यर्थं प्रतिनिधिः, तदन्ताभे दधि पयो वा तच्छुषिष्ठानि
वा संख्य्याव्यार्थान् कुर्वन्ति ॥ यत्र इतव्यतिरिक्तमाव्यं विहितं तत्र
तदन्ताभे इतसुपादेयम् । तथाच सूत्रं— “आव्यं संख्यते
वर्षितैर्लं दधि धनागूढे”ति । तथा गोभिलौचं च—

इतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि थावकम् ।

संस्कारवेद्यं चैव आव्यशब्दोऽभिधीयते ।

अथ च यत्र न्यायतः प्रतिनिधित्वाभः, तत्र न्यायमूलतैव ।
मैत्रायणीयवचनस्य नतुस्याद्य वेदमूलतैवेति मन्तव्यम् ॥

निधिः, निधमादृष्टार्थानां तु प्रतिनिधिरक्षेव, सुसदृशानामपि
निधिद्वानां न प्रतिनिधित्वम्, प्रतिनिधित्वाभे प्रतिनिधिसदृशं
न गृहीतव्यम्, किंतु मुख्यसदृशमेव इत्यादिकं निरूपितमिति
सर्वविदितमिदमिति तन्निमित्तं मनसि निधाय कुशादिषु वेषां
प्रतिनिधित्वमित्यनुमर्थं निरूपयति— यथेति । दर्जमिति ॥

अथ च—“विशिष्टानि प्रतिलूनाः कुशा वर्हिः”, “उपमूल-
लूनाः पित्तवः”, “तेषामन्ताभे-शुकटकशरोशौरवस्वजमुतदवस्व-
कुसुमवर्जम्”, इति गोभिलसूत्रं प्रभाषम् ॥

न्यायेनापि सदृशभावे प्राप्ते यत्र सदृशविधिसूत्रं नियमार्थं
विधिः— “यदि सोमं न विन्देत पूतौकानभिपुङ्गवात्” इतिवत् ।
तदाद्यामस्तमतिविसारेण । प्रतिनिधितदपवादौ प्रतिनिधिकोऽप्यं
द्रष्टव्यौ ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ॥

अथेति । वर्जमिति । अथ च— “अथेभानुपकल्पयते
स्वादिशान् वा पर्णान् वा”, स्वादिरपलाशाशाम्भे—विभीतकति-
सकवाधकनीपनिम्बराजवृषभास्त्रस्तूरकुदधित्वकोविदारसेभानक-
परी सर्वकनसतौलामिक्षो यथार्थं स्यात्” इति सूत्रमनुसन्धेयम् ।
अथ दधित्वपदेन कवित्वं प्रास्तापिपदेन कष्टकस्य विवक्ष्यते इति
शेखरम् ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ।

अथ आह्वकालनिर्णयः ॥

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं क्षीये राजनि यस्यते ।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

“यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्याम्”, “यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत”, इति सूत्रद्वयं गोभिलीयम् । तत्र प्रथममुपवासविधानपरम् । द्वितीयं पिण्डान्वाहारादि-विधानपरम् । तत्र पूर्वपक्षे चन्द्रानवलोकनं स्वरूपतो विवक्षितमिति कुङ्का भवत्यम्, न चिन्तौवास्याः, तस्यां सन्ध्यालोकायते चन्द्रमाः । अन्तरर्षं तु चन्द्रस्यो लक्ष्यते । अतएव न धौनरक्तमित्यभिप्रायः द्वितीयसूत्रार्थे मनसि निधायाह— पिण्डान्वाहार्यकमिति । ननु अस्मिन् सूत्रे कस्मिन् मुहूर्ते अन्वाहारादिकं करणीयमिति नोक्तमिति कथं तृतीयांशे इति कात्यायनेन निष्कर्षः कृतः इत्यत आह— तृतीये इति । स्मृत्युक्तापराह्णे इति च । “अपराह्णे ददाति” “तस्मिन् क्षीये ददाति” इति श्रुतिरप्यत्र अनुसन्धेया । तृतीयांशस्य कथमपराह्णमिति ब्रह्मायमाह— दिवसस्येति ॥

न केवलं स्मृत्युक्तापराह्णस्य पिण्डकाज्जनं किं तु मुहूर्ताधीत्याह— पूर्वाह्ण इति । “नाति सन्ध्यासमीपतः” इति भागं याचते— पञ्चदशेति । अथ च वक्ष्यमाणं—

“याथाशक्तिमुहूर्तः स्नातश्च आहुं न कारयेत् ।

राक्षसो नाम सा श्रेया गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”

पिण्डपितृवञ्चैव पिण्डानामन्वाहार्यं पश्चादनुष्ठीयमानं आहुं
दर्श्याहमिति यावत् । तत् स्त्रीष्वे राजानि चन्द्रे प्रथमम्
दिवसम् पञ्चदशमुद्धर्तात्मकस्य तृतीये मुहूर्तपक्षके स्थापना-
पराहे ।

तथाहि— “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्णः
पितृषामिति तत्रापि त्रिविधो विभागोऽवगम्यते । अति-
सन्ध्यासमौर्षं पञ्चदशमुद्धर्तरूपं वर्जयित्वा । पिण्डपितृव-

इति मत्स्यपुराणवचनं प्रमाणम् । ननु—पूर्वोक्तकृतिश्रुत्यादिभि-
रन्वाहार्यस्यापराह्णकालेऽप्यपराह्णकालस्य द्वितीयांश एवोपक्रमान्
तत्रापि करणं युज्यते । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

“प्रातःकाले सुद्धर्तास्त्रीन् चन्द्रवशावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिसुद्धर्तः पश्चादपराह्णकालतः परम् ॥” इति ॥

तथाच द्वितीयांश इत्यवधारणमत्र नोपपद्यते इत्यत आह—
पिण्डपितृवञ्चेति ॥

तथाच पिण्डपितृवञ्चस्यान्वाहार्यस्य च पौर्वापर्यादुभयोरप्य-
पराह्णकालके क्षणममुद्धर्तमारभ्य तस्यानुष्ठानेऽन्वाहार्यस्य द्वितीयांश
एवानुष्ठानं पर्यवस्यतीति न दोष इति भावः । ननु—एतावता
पिण्डान्वाहार्यमिति समाख्येव तस्य तदानन्तर्यं समस्यतीति
शङ्कितम्, न चेत्तदुपपद्यते; तस्याः समाख्याया च न्यथाऽपि
वक्ष्यमाचरीत्या संभवादित्याशङ्क्य न त्वं समाख्यामात्रेण तदा-
नन्तर्यं यद्वामः, किंतु—

ज्ञानान्तर्गतायाः आह्वानाद्वाच्यसंज्ञा । अत एव पिण्डपितृव्य-
ज्ञानान्तरमेव दर्शयामाहम् । अन्यथा कृत्तिकथनापत्तेरिति न वाच्यम्,
अन्वयान्ता(हार्थ)तया वक्ष्यमाणत्वात् । कृतप्रयोगस्यैव परब्रह्मादौ
कृत्युपवादकता दृष्टा, न तु कस्यस्य, ततश्च न योगबलमेव दर्शय
पिण्डपितृव्यज्ञानान्तरत्वम्, किंतु मनुवचनादेव । तथाहि वचनम्—

“पितृव्यं तु निर्वृत्य विप्रश्नश्चक्ष्येऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं आहं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”
इति ।

“पितृव्यं तु निर्वृत्य विप्रश्नश्चक्ष्येऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”

इति मनुवचनादेवेत्याह— अन्वयेति ॥

ननु केवलयोगार्थस्यातिप्रसक्तत्वात् परब्रह्मस्यैव योगकृत्ता-
ङ्गीकार एव युक्त इति समाख्ययाऽपि क्रमोऽत्र विवक्षितं शक्यते
इत्यत आह— कृतप्रयोगस्यैवेति । तथाच नाऽत्र योगकृत्त्व-
मिति भावः । ननु—“पितृव्यं तु निर्वृत्य” इति मनुवचनेऽपि
पितृव्यज्ञानान्तर्गतेवावाहार्थलोकम्, न तु पिण्डपितृव्यज्ञानान्तर्गम ।
पितृव्यस्य “पितृव्यं तु तर्पणम्” इति वचनात् केवलपितृतर्पणमेव
पितृतर्पणं शोक्तं ब्रह्मज्ञानान्तरं मध्याह्नकाख्ये प्रातराह्नकान्तर
वा संभवतीत्यन्वाहार्यस्य द्वौवाशकाकलौकिकः कथं संगच्छते ?
इत्याशयेन शङ्कते— नन्वेति । पितृतर्पणमिति ॥

ननु — अथ पितृवश्चक्ष्येन न पिण्डपितृवश्चोऽभिधीयते,
किंतु पितृतर्पणम्,

“पितृवश्चं तु निर्हृत्य तर्पणाख्यं द्विकोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्कं चाहुं कुर्यादिन्दुचक्षे सदा ॥”

इति मन्त्रपुराणवचनात् । न च — ज्ञातस्य आहुविधानान्तर्पण-
मन्तर्यं न विधेयमिति — वाच्यम् ; सत्यम्, किंतु पार्वण्यआहु कर्तव्ये
शास्त्रिणा तर्पणेनैव पञ्चयज्ञात्मगतपितृवश्चं निर्हर्तितत्वात् न

ननु — समस्तभुवचने पितृवश्चपदेन कथं पितृतर्पणमेव विवक्षित-
मित्यत आह — पितृवश्चं तु निर्हृत्य तर्पणाख्यमिति । उक्तं
वचनयोरेकावत्त्वात् —

“सामान्यविधिरस्युक्तः संश्लिष्येत विधेयतः ।”

इति न्यायेन “पुरोडाशं चतुर्धा करोति” इत्यथ पुरोडाशपदञ्च
“आग्नेयं चतुर्धा करोति” इति वाक्योपसंहारेणाग्नेयपुरोडाश-
आत्मपरत्ववद्वापि मनुवचने तर्पणाख्यपितृवश्चविवक्षेव सिद्धेति
भावः ।

ननु — समस्तभुवचने पितृतर्पणपदस्य सामान्यतर्पणं विवक्ष्यते वा
उक्तं पञ्चमहायज्ञात्मगतपितृतर्पणं वा, आशङ्क्यः, “न पितृणां
तर्पणाऽप्ये” इति आग्नेः आहुतात्मकं पितृतर्पणादौर्वा विधेयात्,
उक्तवचनस्य शास्त्रिविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नाऽऽह — ज्ञातस्यैव
आहुविधानेन तदात्मकतर्पणविधेयतादिति शङ्कते — न चेति ।
अथ च सामान्यतर्पणस्यैव विवक्षा आऽन्यथा । एवं च महाय-

आहुतान्तरं पिब्यवक्षिणित्यआहुतोरनुष्ठानमिति वचनार्थः ।
अन्यथा तूभयोरपि पितृयज्ञरूपत्वात् अनुष्ठानं प्रसज्येत ।
तथाहि— “पितृयज्ञस्य तर्पणं” इति छन्दोगपरिशिष्टकृतोक्तम् ।
आहुं वा पितृयज्ञः स्नात् पिबोर्वक्षिरथापि वेति” ॥ वाग्वन्द-
स्वार्थे । अग्निमानिति विशेषणोपादानात् निरग्निना पार्वणदिने-
ऽपि तदनन्तरं पिब्यवक्षिणित्यआहुते कर्तव्ये । अत एव आहुतोर-
कर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणम्—

“नित्यक्रियां पितृणां तु केषिदिच्छन्ति सप्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ॥”

पृथक् पात्रेन चेत्यन्ये केषितु सर्वे च पूर्ववत् ॥” इति ॥

आहुतान्तरपितृतर्पणादिकं पितृवक्षादिकं च न घाग्नेः आहुतान्तरं
कर्तव्यम् । प्रसज्यमानस्तर्पणं पुनर्विधानं तदनन्तरं तर्पणान्तराभाव-
स्योतनार्थमिति नोक्तप्रकाशपर इत्याशयेन समाधत्ते—सत्यमिति ।
अन्यथास्मिन् एव तर्पणान्तर्गच्छ विधानादनग्निमतां आहुतान्तर-
मपि पितृतर्पणादि पितृवक्षादिकं च कर्तव्यमेवेति प्रकृतविवच-
नप्रसङ्गरति—अग्निमानित्येति । एतावताऽधिकारिभेदेन व्यव-
क्षितविकल्पेन आहुतान्तरमपि तर्पणकर्तव्यत्वतदभावौ चोच्यते
तत्र प्रमादमाह— नित्यक्रियामिति ॥

एतेन—

“पितृआहुतमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तत् भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥”

अथ हि विकल्प उक्तन्यायात् साग्निरग्निव्यवस्थितः । अत
एव मत्स्यपुराणे आहोत्तरकर्माधिकारे—

“निर्वृत्य प्रणिपत्याथ पर्युष्माग्निं च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च ॥”

इति मित्यआहुं नोक्तमेव । तथा साग्नोरग्न्याहार्यआहुजनम्तरं—

“यदा आहुं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् नितृक्ते पितृकर्मणि ”

इत्युक्तम् । मनुनापि साग्निकतर्कआहुोत्तरकर्मणि ।

“उच्छेषं तु तप्तिष्ठेत् यावादिप्रान् विधर्मेयेत् ।

ततो गृहवर्णिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥”

“निर्वृत्य प्रणिपत्याथ पर्युष्माग्निं च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च ॥”

“तदा आहुं महाबाहो माध्याह्नस्य विशुध्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यात्तराधिप ॥”

“यदा आहुं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्नितृक्ते पितृकर्मणि ॥”

इति मत्स्यपुराणे आहोत्तरकर्माधिकारे मित्यपुराणवचनानि निरग्निविषयाणि,

“उच्छेषं तु तप्तिष्ठेत् यावादिप्रान् विधर्मेयेत् ।

ततो गृहवर्णिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥”

“पितृभ्यश्च तु निर्वृत्य तर्पणाय त्रिविधोऽग्निमान् ।

न पितृभ्यः तर्पणाय ते श्रेष्ठं पूर्वतदाकरोत् ॥”

इति कात्या शृङ्खलस्य एव सञ्ज्ञा न पिबोर्भक्षिर्नवा नित्य-
आहुमिति । ततश्च अनुवचनात् न पिण्डपित्त्यज्ञानकारं दर्श-
याहुं कुर्यात्— इति ॥

अथोच्यते, अनुवचनेऽपि पित्त्यज्ञानस्य तर्पणपरत्वे मास्यपुराण-
वचन इवानप्यर्थस्य प्राप्ततया विश्वसंभवे नित्यआहुदिपित्त्यज्ञ-

इति अनुभवविश्वपुराणवचनानि साङ्गिगोचराणि व्याख्यातानि ॥
अथोच्छेदमिति वाक्ये शृङ्खलिमात्रकर्तृत्वमुक्तं, न पित्तवलि-
कर्तृत्वमपि । कृत्यकारे हि—

“स्रवसेव हरेत् कात्यान् वस्त्रान् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा क्षोपो शृङ्खलेर्भवेत्” ॥ इति ॥

अथ शृङ्खलिशब्देन कात्यावस्त्रीणामेव विवक्ष्यं ज्ञातम् ।
यावद्गृहावस्थानं कात्यावस्त्रिकर्तृत्वमुक्त्वा त्रिषधे शृङ्खलिक्षोपवर्णनं
हि न कात्यावस्त्रतिरिक्तस्य शृङ्खलिशब्देन विवक्ष्ये संभवति ।
इतेन— नित्यवस्त्रेरपि शृङ्खलिशब्देन विवक्ष्यम्, न कात्या-
वस्त्रिमात्रस्य ; प्रमाणाभावादिति गोभिलभाष्ये तर्काकारमहा-
शयोक्तं चिन्तयामिति— सूचितम् ॥

अथ गोभिलभाष्ये तर्काकारमहाशयैः— साङ्गिना तर्पणेन
पित्त्यज्ञस्य निर्वर्तितत्वात् आहुतान्तरं पित्त्यवस्त्रासनुष्ठानं नेति
परिशिष्टप्रकाशोक्तिर्न सङ्गताः पित्त्यवस्त्रेः नित्यत्वादित्युक्तं तत्
नित्यत्वाऽपि पित्त्यवस्त्रेः साङ्गिविषये पूर्वोक्तवचनेन परिसंस्थानात्
विश्वोपपत्तिकमित्यसं विशदयेत् ॥

निरुत्थयता वाच्या । तथाच श्रुतज्ञानिरुद्धकल्पना च स्यात् ।
 मन्त्रपुराणवचनोऽनन्यमतेषु तथा । तस्मान्मनुवचने श्रुतज्ञान्यश्रुत-
 कल्पनापरिहाराय पिण्डपितृव्यज्ञाननार्थमेव विधेयम् । अस्तु वा
 “पितृव्यं त्वि”त्यस्य मनुवचनस्य तर्पणपरताः ; तथापि—

“पितृज्ञानं मासिकं आहुमन्वाहार्थं विदुर्बुधाः”

इत्यस्मात् पिण्डपितृव्यज्ञाननार्थमस्तु मासिकास्त्रदर्शआहुस्य ।
 यदि वाऽस्यापि मनुवचनस्य—

“तव ते पितरः पूर्वं पिण्डसंज्ञां तु स्तेभिरे ।

एषा तस्याः स्थितिर्विम पितरः पिण्डसंज्ञिताः ।

तथा साम्नेरिति । एतेन— “निधृत्य प्रक्षिपत्याऽय”

इत्यस्य निरग्रिविषयत्वं सूचितमिति परिशिष्टप्रकाशकारमते न
 किमपि वचनमविकलं भवति । तर्काद्वाराणां तु—

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तम् भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

न पितृणां तथैवाऽन्ते ज्ञेयं पूर्ववदभ्यरेत् ॥”

इत्यारदिवचनादि विकल्पाणि भवेयुः । संमविकल्पापेक्षया
 यजुस्मृतविकल्पापुनोकारे तु आशयः निश्चयः सास्त्रविधिनिषेधयो-
 रिति सर्वजनव्ययमिति भावः ॥

ननु— साहचर्येणा नित्यमग्रेऽपि साम्नेवैश्वदेवाकरणापत्ति-
 रिच्छत आह— निधृत्य आहुमिति । पार्वण्यआहुमकरणादिति
 भावः । अत एव—

सुभक्तो सततं पूर्णां वृषाकपिवचो वचा ॥”

इति मन्त्रपुराणमहाभारतवचनद्वयात् पिण्डानां मासिकं मासैकद्वित्रिजनकं आहूतम् ; “अन्वाहार्थं मासिकं स्नात् इत्यभिधानात्, ततश्च पिण्डानां पिण्डपातन्वाहार्थं मासैकद्वित्रिजनकं अक्षमस्त्रिभित्तिं पिण्डान्वाहार्थकं आहूतमित्यर्थः । एतस्मिंस्त्रायै निरग्निपक्षेऽपि ब्रह्माप्रवृत्तिः इत्याशोष्यते, तदाऽन्यदपि मन्त्रपुराणे प्रवृत्तिभिन्नित्तुक्तम् ।

“कस्माद्भूताऽन्यतो माया मन्त्रयन्ति दिजातयः ।

अन्वाहार्थकमित्युक्तं तस्माच्चन्द्रपरिचये ॥” इति ॥

“नित्यआहुते गयाआहुते तीर्थआहुते तथैव च ।

वैश्वदेवं ऊबेदादौ ततः आहुं समाचरेत् ॥”

इति स्मृतिवचनपक्षे । सर्वथा च पितृव्यपदेन पितृतर्पणपरत्वात् पिण्डपितृव्यज्ञानकार्यमन्वाहार्थकं भिन्नमिति शङ्कामुपशंहरति—ततश्चेति ॥

युक्तं मन्त्रपुराणवचनशोभनीत्याचार्यकादिकं तर्पणाख्यपितृतर्पणपरत्वं च, अनुवचनेऽपि तादृशपितृव्यज्ञस्यैव विवक्षणे तु न आनम् । न हि पिण्डपितृव्यज्ञात् पूर्वमन्वाहार्थआहुं वरकान्तरेण विहितम्, येन प्रमाकान्तरेणैरोधार्यं तथा व्याख्यायते । एतेनोपशंहारोऽपि पराशरः ;

“सामान्यविधिरस्यष्टः संश्रियेत विज्ञेयतः ।”

इति व्याधौ हि सामान्यविधेरस्यष्टस्य एव प्रवर्तते । न चात्र अनुवचनमस्यष्टम् ; पितृव्यपदेन पिण्डपितृव्यस्य स्पष्टं प्रतीतेः,

अर्थः— बहूनां पिण्डदानान्तरं ब्राह्मणभोजनार्थं पिण्डानां स्वल्पभागोऽन्वाहार्यं क्रियते । ततश्चान्वाहार्यमाहरणौच-
मस्यस्यं ब्राह्मणभोजनार्थं चक्षिषिति पिण्डान्वाहार्यकम् ।
अन्वाह्यं कः । तस्मात् पिण्डदानादनन्तरं पश्चादन्वाहार्यमनुष्ठेयं
यादृङ् ब्राह्मणभोजनात्मकं पिण्डान्वाहार्यकमित्यपि प्रवृत्तिनिमित्तं
संभवति । तथाच दशमसुहृत्स्वापराह्णेऽपि तस्य द्वातीयांशे
एकादशसुहृतांशे यत् साह्यविधामं तद्दशमसुहृत्स्वापराह्णे पिण्डपितृ-
यज्ञं सूचयति । तथाच श्रुतिः— “अमात्राश्रायामपराह्णे पिण्ड-
पितृयज्ञेन चरन्ति” इति ॥

प्रयोजनभेदाभावात् । न ह्युक्तानुपसंहारे माग्रेरपि आह्वानान्तरं
पितृयज्ञादिप्रसङ्गशङ्का भवति; उच्छेपणं तु” इति अनुवचनेन
कान्त्यस्तिमात्रविधानेनैव पितृयज्ञव्यावृत्तिरिति । एतेन—
मत्स्यपुराणवचनवैषम्यमपि—सूचितम् । मत्स्यपुराणे हि— “निवृत्त्यर्थं
प्रक्षिपत्वाऽप्य” इति श्लोकेन सामान्यतो वैश्वदेवस्य आह्वानान्तरं
कर्तव्यत्वं बोधितमिति विशेषत आहिताग्निविषये पितृयज्ञादि-
निरासोऽपेक्षितः । एवं अपेक्षितक्रमबोधकत्वं अनुवचने पिण्ड-
पितृयज्ञविवक्षे संभवति; चिह्नैर्नर्णविवक्षणे त्वनपेक्षितनिष्प्रयो-
जकत्वबोधकत्वमिति अनुवचनमतपितृयज्ञपदस्य पिण्डपितृयज्ञ-
परत्वेव धुक्त्वमिति अनुवचनवादेवाऽन्वाहार्यस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य-
मिति युक्तमित्यभिप्रायेणोक्तमाशङ्क्यो परिहरति— अत्रोच्यते
इति ॥

अथ हि पारिभाषिकाऽपराङ्मलैव पश्यन् । संज्ञाविधेरेव प्रबोधनं यत्तु संज्ञाया विधानमुद्देश्यं वा । तदुक्तं— “नामापि गुणवत्त्वसम्बन्धपरत्वेन सार्थकमिति । पारिभाषिकस्यापराङ्मो मत्स्यपुराणे उक्तः—

“भातःकालो मुहुर्तास्त्रीन् संभवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराङ्मलतः परम् ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् आहुं तत्र न कारयेत् ।

रात्रौ नाम वा श्रेया मर्हिता सर्वकर्मसु ॥” इति ॥

उक्तमनुवचनमतस्य पिष्टयज्ञपदस्याऽप्यभ्युपगम्याऽपि तर्पणपरत्वं दर्शस्य पिष्टपिष्टयज्ञानन्तर्धमाह—अस्तुवेति । पिष्टडानामिति । पिष्टविभिष्टपिष्टयज्ञस्येत्यर्थः । यद्यपि पिष्टयज्ञस्य पिष्टदेवतापरत्वमेव न यज्ञपरत्वमित्युच्यते, एवमपि मत्स्यपुराणगतवचनाकारेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरनिरूपणपरेण पिष्टपिष्टयज्ञानन्तर्धमाहार्थस्य विज्ञातोक्त्याह— तदाऽन्वदयीति ॥

उक्तवचनं व्याचष्टे— अस्वार्थ इति । अनेन दर्शस्य पिष्टपिष्टयज्ञानन्तर्धमिद्विप्रकारमाह— तस्मादिति । ननु— उक्तवचनात् सर्वेषामपि यथाकथंचिदन्वार्थपरत्वं कथं न संभवतीत्यत आह— तथाचेति । कात्यायनाचार्यैः— “पिष्टान्वाहार्थकं आहुं” इति श्लोके द्वितीयाग्ने इति पदनिवेष्टादवगम्यते तैत्तिरीयवचनादीनां सर्वेषामपि पिष्टपिष्टयज्ञानन्तर्धमाहार्थमाहुर्बोधन एव तात्पर्यं दृष्टीतमिति महर्षिकथाचार्यादृतं व्याख्यान-

एवं च चाग्नेर्निर्ग्रेखावमेवापराहोऽभावाद्याग्नाद्दे सुख्यः काशः ।

तथा च धर्मः—

“पञ्चान्ते निर्वपेत्तेभ्यो अपराहो च धर्मवित् ।

अपां समीपे दूर्वासु दर्भेषु शिकतासु च ॥

तेभ्यः पित्रेभ्यः पितरोऽप्यङ्गवृत्तिः” इत्येव प्रकरणे यमेभोक्त-
नात् । दर्भेषु दर्भमेषु । एवं शिकतास्तपि । तथा श्रुतिरपि—

“पूर्वाहो वै देवाणां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराहः पितृणाम्”
इति । तथा च—

“पूर्वाहो मातृकं आहुमपराहो तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ।”

मेवाऽथाऽऽदरणीयं न अनुद्धिकल्पितं व्याख्यानमिति पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तरमेवाग्राह्यानुष्ठानमिति सिद्धम् ॥

अभावाद्यामपराह एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि करणीय इत्यत्र
श्रुतिं दर्शयति— तथा चेति । ननु उक्तश्रुतौ अपराहपदेन
कोऽर्थः परिरुद्धते? यदि अहोऽपरो भाग इति सार्धदादश-
समुत्कर्तनान्तरभागे सहाये सौगार्धसवस्रस्य, तर्हि पिण्डपितृयज्ञ-
स्याऽपि द्वितीयोऽत्र एव कर्तव्यत्वात् दशमसुत्कर्तनापरशब्देऽपि तस्य
द्वितीयोऽत्र एव विद्यमानं दशमसुत्कर्तनापरशब्दविधानं सूचयतीति
परिमिष्टप्रकाशोक्तिरुच्यतेत्याशङ्क्य— अत्र हीति ॥

ननु— अत्र सारिभाषिकस्यैव शङ्क्यं सुत इत्यत्र आह—
संज्ञादिधेरेवेति । अत्र हि— “प्राचीनप्रवक्तैर्यदेवेत स मेत-

इति ब्रह्मपुराणेऽपि च द्वापराख्यो विधीयते । मातृक-
मन्त्रसंज्ञायां, पैतृकं पार्वणं कृत्वापचविहितम् । प्रकृतपत्रे च
पार्वणं पूर्वाह्न एव । तथा च वायुपुराणम्—

इत्यादौ पारिभाषिकस्य वैश्वदेवस्य प्राचीनप्रवणदेशसंबन्धाच्च
विधानम्; अन्यथा केवलविश्वदेवदेवताकाभिचायागभाषस्य तत्त्वबन्धः
स्यादिति “वैश्वदेवेन यजेत” इत्यादौ वैश्वदेवादिपदं नामधेयम्,
एवमत्राऽपि अपराह्णशब्देनान्यस्य ग्रहणं न भवेदित्येतदर्थमेव
परिभाषा कृतेति नाऽन्यस्याऽर्थस्यापि ग्रहणप्रसक्तिरिति भावः ।
नामधेयं हि यत्र स्मार्थस्य विधेयत्वं तत्र फलसंबन्ध उपयुज्यते,
यत्र त्वद्देश्यत्वं तत्र मुख्यसंबन्धे उपयुज्यत इति तस्य न विधेयत्वमेव,
किं त्वद्देश्यत्वमपीति प्रकृतेऽपराह्णशब्दोद्देश्यत्वेऽपि पारिभाषिकस्यैव
ग्रहणं, न सोनार्यस्य । तदिदमाह— तदुक्तमिति । कः च
पारिभाषिकापराह्णपदार्थ इत्यत आह— पारिभाषिकश्चेति ॥

संज्ञावता प्रपञ्चेन साग्नेः साङ्गानन्तरं पित्रादिवत्कर्तव्यत्वं
निरग्नेश्चानन्तरमपि तत्कर्तव्यत्वमित्यादिनिरूपणपूर्वकं पित्रपितृ-
वत्तानन्तरमन्वाहार्यस्य निरूपितम् । एवं च वैश्वदेवादिकर्तव्य-
त्वादिविषये साग्निनिरग्नोर्विज्ञेयेऽपराह्ण एव पित्रपितृवत्त-
त्त्वानुसुभषोरपि समानमेव । “पित्रथञ्च तर्पकाख्यं” इति
श्लोके चाग्निमन्त्रानुसारेण तथा श्ववस्त्रापनेऽपि पित्रान्वाहार्य-
कमित्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वात् नाऽपि कोऽपि विज्ञेय इत्युप-
संहरव्याजेन सूचयति— एवंचेति । अपराह्ण एव मुख्यकालः

“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने आहुं कुर्यादित्येषः ।

शुक्लपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं तु न कञ्चयेत् ॥” इति ।

रौहिणं रौहिणीनक्षत्रसंज्ञितं शुद्धं पूर्वाह्णमाहुकतां
न कञ्चयेत् नातिक्रमेत्, अत ऊर्ध्वं न कुर्यादित्यर्थः । एवं

इत्यत्र धर्मवचनमपि प्रमाणयति— तथाच यम इति । तेभ्यः
इति पदं व्याचष्टे— पितृभ्य इति । कुतः पितृणामेव ग्रहणम् ?
प्रकरणात्, इत्याह— पितर इति । पारिभाषिकस्येवाऽप-
राह्णस्य अतिषु ब्रह्मपुराणादौ च निर्देश इत्याह— तथा अति-
रूपीति । मातृकादिपदं व्याचष्टे— मातृकमिति । वायुपुराण-
वचनममुदाहरति— शुक्लपक्षस्येति । “रौहिणं तु न कञ्चयेत्”
इत्यस्य पूर्वार्धेऽप्यन्वयेन व्याचष्टे— रौहिणमिति । रौहिणानति-
क्रमणमुभयत्र निष्कृत्य प्रतिपादयति— एतेनेति ॥

“न तु रौहिणं” इत्यस्य वायुपुराणस्य ब्रह्मपुराणस्यै-
कोद्दिष्टेनान्वयो नाऽस्तीत्याह— त्विति । नतु— केयमपूर्वा श्रद्धा
धत्तुराणान्तरस्य पदस्य पुराणान्तरेणान्वय इति ? धत्परिहारायै
नलिति क्रमः प्रवृत्तः इति चेदयमाशयः—

“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने आहुं कुर्यादित्येषः ।”

इति वाक्ये हि आहुपदस्य ब्रह्मपुराणैकवाक्यतयैव पार्ष्णा-
नृकादिरूपत्वं वक्तव्यमिति तदेकवाक्यतया वाक्यार्थनिर्णयेऽपेक्षिते
रौहिणं नित्यस्यैकोद्दिष्टेनाऽप्यन्वयो वर्तते इति हि श्रद्धा सादेव ।
परिहाराश्रयस्त्वर्थं च निर्णयार्थं एकवाक्यता तद्वैयर्थ्यात्मेव पुराणा-
न्तरस्यानां पुराणान्तरेणोपसंहारः । न च रौहिणमिति वाक्य-

अपराधमाहकर्तापि न लक्ष्येत् अतः पूर्वं आहं न कुर्यादि-
त्यर्थः । एतेनेदमुक्तं रौहिणे पूर्वांशे समाप्तिरपराध उपक्रमः, ततश्च
ज्ञात्मको रौहिणः, न तु "रौहिणमि"त्येतत्कोद्दिष्टविषयता;
एतद्वचनानुपात्तत्वेनाप्रकृतत्वादेकोद्दिष्टयेति ।

भगार्थनिर्णयो मन्त्रपुराणवाक्यैकवाक्यतां स्वार्थनिर्णयार्थमे-
त्यते इति न कायानुपपत्तिः । एवं च सर्वत्रापराधपदेन पौरा-
णिकापराधस्यैव ग्रहणमिति सिद्धम् ।

अतु — गौभिलभाष्ये तर्कारसङ्कारमहाग्रथैः वासरद्वितीयाग्र
एव श्रौतोऽपराधः, स एव अत्यर्थनिर्णये स्वीकरणीयः, न तु
पारिभाषिकापराधस्य "अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति"
इत्यादौ ग्रहणमित्युक्तम्, तदेतेन — परास्तम्; "पिण्डान्वा-
हार्थकं आहं" इति वाक्ये हि द्वितीयाग्रो यो गृहीतः स न
तस्यैवाऽपराधत्वाभिप्रायेण, किंतु तस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरमनुष्ठे-
यत्वाभिप्रायेण । अन्वाहार्थं तु — "अमावास्यायां द्वितीयं चतु-
तदन्वाहार्थमुच्यते" इति गृह्यसूत्रवचनेन पिण्डपितृयज्ञानन्तर-
मेव कर्तव्यमिति तैरपि प्रतिपादितमेव । अतस्तस्यैव मुख्यत्वे
द्वितीयाग्रात् पूर्वतस्तस्य पिण्डपितृयज्ञस्य अपराधकालसंबन्धं एव
न सादिति वक्ष्यामस्तु चता भवेत् । कायस्य हि प्रथमसहोम-
संबन्धमात्रमेवापेक्षितं न तत्रसंबन्धोऽपीति, "अत्रगृह्यविरोधे च
तादर्थात्" इति न्यायेन निरूपितमिति न पौराणिकापराध-
भागातिरिक्तत्वाऽपि तत्र ग्रहणमित्याद्यन्वयः सिद्धतम् ॥

ततश्चायं आख्यायितो व्यवस्थितः— ह्यप्यपचद्विहितं सर्वमेव
तत्तत्त्वं निरग्निना रौहिषादारभ्य पञ्च सुहृतां चावत् कर्तव्यम् ।
तथायं मत्स्यपुराण—

“ऊर्ध्वं सुहृतात् कुतपाद्यमुहूर्तचतुष्टयम् ।

सुहृर्तपञ्चकं वापि सधाकरषमिच्छते ॥” इति ॥

पिण्डान्वाह्यार्चकमाविहारप्रसङ्गेनाऽपराहपदार्थं निश्चीते रौहि-
षान्तिकमेऽपि वर्णिते ऋक्षितमर्चं निष्कृष्य प्रदर्शयति— तत-
श्चेति । आग्निविषयिणीं व्यवस्थासुत्तरं प्रतिपादयिष्यन् निरग्नि-
विषयिणीमेव ताम् च प्रदर्शयति— निरग्निनेति । “पञ्च सुहृ-
तां चावत्” इत्यत्र प्रमाणमाह— तथाचेति । कुतपादिति ।

“अहो सुहृतां विख्याता दृष्ट पञ्च च सर्वदा ।

तथाऽहमो सुहृतो यः स कायः कुतपः सतः ॥”

इति कथ्यमाचक्षतेऽप्युक्तं । कायमित्यर्थः । अथ नवमोऽपि
सुहृत्तः आर्यसकाशमेव मौक्त्यमेव निर्दिष्ट इति वक्ष्यतेऽनुपदमेवेति
न विरोधः । अमुमेवार्थं सुखसकाशविवेचनपूर्वकमुपपादयितुमुप-
क्रमते— इत्यमिति । परिभाषिकापराह— एवेति । अ-
नन्तरद्वितीयांश इति आह । अपराहकाशपूर्वतनसुहृत्तं इव तद-
नन्तरसुहृतोऽपि मौक्त्यस्य एवेवाह— एवमेति । अतः कथं
रौहिषपञ्चमधोरनुकल्पं न सुहृत्तमेवेत्यत आह— रौहिष-
स्येति । अथापकत्वादिति । अपराहकाशपूर्वकसदित्यर्थः ।
तथोक्तं पञ्चमोऽतिशयः निरग्निमप्यपचक्षमाह— एवमेत्येति ।

इयान् विशेषः— निरयेरपि “अपराधे पितृहान्” इति
श्रुत्या यमवच्छेदेन च पूर्वोपपन्नस्य पारिभाषिकापरश्च एव मुख्यः
कारणः, कुतश्चिन्मिमित्तात् त्वस्या विषयेन वा रौहिण्यप्रत्यक्षम-
मुद्धर्तयोरनुकल्पता स्मात्; रौहिण्यस्याप्यपकत्वात्, पञ्चमस्य
सायाङ्गत्वेन निन्दाश्रवणात् । कुतश्चिन्मिमित्तादनुकल्पासंभवे
राज्यादिपर्वदस्ताभागे आह्वानानुष्ठानमापत्कृत्यः । तथाच मनुः—

निन्दाश्रवणादिति । निन्दाश्रवणाच्चेत्यर्थः । पञ्चमस्याऽप्य-
प्यपकत्वाविशेषात् ॥

राजिआहं तु आपत्कृत्य एवेत्याह— राज्यादौति ।
पर्युदस्तेति । “राजौ आहं न कुर्वीत” इति वाक्यस्य राजि-
भिन्नकाले आहं कुर्वीत इति वाक्यार्थमभिसंधायेदनुकल्पः ।
राज्यस्य कीर्तिता हि सेति । इदं हि वाक्यं तेषामभि-
नदाधिकरणमभिव्यक्तिरिति “अपराधो वा यस्मै यो अचेभ्यः”
इति वाक्येन निन्दायाः अन्यकृतान्मिवाद्यापि राजिभिन्नकाल-
सुतिरेव क्रियते इति वा, राज्यधिकरणकलनिषेध एवार्थवादात्
कारणं स्वीकर्तव्य इति शङ्का नाभावमिति ॥

अनु नाथं पर्युदासः, किंतु प्रतिषेध एव; ननु नाथो हि
नित्यः इति ननु राजिपदार्थत्वान्न “अपराधो आहं कुर्वीत”
इत्येव प्रयोगावसेः । एतेषां— न प्रभोऽयमवधानः इति
प्रभोऽपि— पराकाः तथाऽपि हि “अङ्गुणविरोधे च तादृशात्”
इति न्यायेन न प्रभोऽर्थस्य प्रधानाख्यातार्थत्वस्य एव युक्त इति

“राज्ञौ आहुं न कुर्वीत राज्ञी कौर्निता हि वा ।

सन्ध्यचोद्भवयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥ इति ॥”

न च— नाथं पर्युदासः, किंतु नञो मुख्यनिषेधविधिरिति-
वाच्यम् । कुत्राथं निषेधविधिः ? न तावत् राज्ञौ ।

“तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न काश्चनवधारयेत् ॥

इत्यत्र विकल्पापत्तेः ॥

मुख्यप्रतिषेधपरत्वमेव युक्तमिति प्रकृते— नचेति । अथमाशयः—
तत्र हि नञः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव, यत्र प्रतिषिध्यमानस्य
राज्यतः प्राप्तिः, यथा “न कलशं भक्षयेत्” इत्यादौ । एतेन
वाक्यभेदापत्तिरेव नञः पर्युदासत्वे प्रयोषियेति वक्ष्यमाणयुक्तिरपि
परास्माः अत्रापि “न कलशं भक्षयेत्” इत्याद्याऽपि वाक्यभेद-
प्रकृत्यभावात् पर्युदासत्वमेवापद्येतेति आहुं राज्याधिकरणकत्वस्य
राजादिप्रसक्तस्यैव निषेधाश्रयः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव युक्तमिति ॥

न राज्याविति राज्याधिकरणकत्वं यदि निषिध्यते, तर्हि
कारकस्यपि प्रसक्तः प्राप्तस्य आश्लेष निषेधे विकल्पापत्तिरेव ।
अत एव— “न प्रथमवस्त्रे प्रवृत्त्यात्” इत्यत्र न प्रतिषेधः किंतु
पर्युदास इवेति भाट्टदीपिकायां व्यक्तम् । तथाच राज्याधिकरण-
कत्वनिषेधेऽद्यापि विकल्पापत्त्या न पर्युदासपरत्वं, किंतु प्रतिषेध-
त्वमेव, इत्याशयेन वक्तव्यम्— कुचेति । ननु राज्याधिकरणकत्वस्य
राज्यतः प्राप्त्यात् “न कलशं” इत्यत्रैव न विकल्पः । तदुक्तं
भाट्टदीपिकायां— “अत्र स्वाश्लेषेण सत्किंचित्काशप्रज्ञौ राज्ञौ-

ननु च प्रतीतमुख्यार्थवशेन षोडशिवर्षावहणवत् सोऽप्यस्तु,
न; “यवतिषु चे यजामहं कुशान्नामुवाचेषु” इत्यत्र हि
वाक्यभेदापत्तेः पर्युदासेन कथस्या, न तु नञो मुख्यनिषेधार्थत्वा-
नुरोधेन वाक्यभेदः । नञ्कार्या धोष इत्यादावप्येकवाक्यत्वमतीत्य-
नुरोधेन कथस्यावा व्युत्पत्त्यात्, अन्यथा तथापि भस्मगौर

पादान्धैष्टिकत्वेन रागमाया वैधत्वाभावात् न तन्निषेधस्त
विकल्पापादकत्वं” इति । तथाचाऽस्य पर्युदासपरत्वमुक्तमाहृदोपि-
कादिविरुद्धं इत्यत आह— तीर्थे इति । तथा चोक्तवचनेन
सामान्यतः प्रवृत्तेन राजिकाक्षस्ताऽपि प्राप्तत्वाच्चिषेधे विकल्पो-
ऽपरिहार्य एवेति पर्युदास एवाऽत्र युक्त इति भावः ॥

ननु—“अतिराचे षोडशिनं गृह्णाति,” “नाऽतिराचे षोडशिनं
गृह्णाति” इत्यत्र विकल्पापत्तावपि पर्युदासो यथा नाऽङ्गीकृतो
नञो मुख्यविधिसम्बन्धस्वरक्षेण, तथाऽत्राऽपि विकल्पापत्तावपि
प्रतिषेध एवाऽङ्गीक्रियतां इत्याशयेनाग्रहते— ननु चेति ।
प्रतीतमुख्यार्थवशेन प्रतीतमुख्यार्थसम्बन्धवशेनेत्यर्थः । नहि पर्यु-
दासपरत्वेऽपि नञो मुख्यार्थहानिरिति भावः । सोऽपि विकल्पो-
ऽपि । अस्तु भवतु । फलमुखगौरवस्वादूषकत्वादिति भावः ।
षोडशिवर्षावधौ पर्युदासेनाश्वयो न संभवतीत्यगत्या विकल्पोऽङ्गी-
कृतः, अथ तु पर्युदाससंभवात् ॥ विकल्पाङ्गीकारो युक्त इत्या-
श्वेन समाधत्ते— नेति । ननु अत्राऽपि निषेधपरत्वेऽपि न
विकल्पापत्तिः, “न काश्चनवधारयेत्” इत्यनेन सामान्यतः सर्वेषां

पदाद्याहारेण वाक्यभेदमाशङ्क्य "सुख्यार्थानुरोधः स्यात् ।
 "दौक्षितो न ददाति" इत्यस्यापि "अहरहर्दद्यात्" इत्येत-
 त्वर्थुदात्तपरता; निषेधपरत्वे दौक्षितपक्षे ऽहरहरित्यनेन निषेधे
 वैकल्पिको दानविधिरदौक्षितपक्षे भिद्य इति विधिवेदश्ले-
 शाशङ्क्यभेदापत्तेः । एवं च विकल्पपक्ष उपजीव्यविधेः पक्षतो

कास्मानां विधानेन "न राधाधि"त्यनेन विशेषतः कालविशेष-
 निषेधेन च "पदाहवर्गोऽपि कुहोति," "पदे कुहोति," इत्यनयो-
 रिव विषयविवेकोपपत्तेरित्यत आह—यजतिस्त्विति । सामान्य-
 विशेषणस्यासौ हि द्वयोरपि विधिन एव प्रवर्तते, न विधিনিषेधत्वे;
 अन्यथा— "यजतिषु च यजामहं करोति" इति सामान्यतः
 शास्त्रस्य "नाऽनूयाजेषु" इति विशेषवाक्येन निषेधे तत्रापि
 विकल्पानापत्त्या तत्र प्रथुदासाङ्गीकारविज्ञानानुपपत्तिः ॥

अथ भावः—निषेधे हि निषेध्यस्य प्रसक्तिरपेक्ष्यते; तत्र
 सामान्यशास्त्रस्य विशेषातिरिक्तविषयत्वं "प्रकल्प्य वाऽपवादविधि-
 कुहोर्गोऽभिविधिते" इति परिभाषासुख्येन यद्यङ्गीक्रियेत,
 तर्हि निषेधप्रसक्तिसंपन्नत्वाच्च विध्यन्तरं "न तौ पशौ करोति"
 इत्यादाविव कल्पनीयं भवतीति वाक्यभेदो विकल्पसोभनं
 व्यापद्येतेति गौरवाविश्रम्भात् प्रथुदासाश्रयणमेव "नाऽनूयाजेषु"
 इत्यत्र यत्राऽङ्गीकृतम्, यत्रचाऽपि वाक्यभेदापत्त्या न प्रतिषेध-
 परता, किंतु प्रथुदास एवेति श्रुते सुख्यार्थसमन्वयावशादस्य
 यत्रानुपपत्तेषु न यजतिस्त्विति भावः ।

वाक्यापत्तिः । धोक्तृशक्तिः तु न पश्यन्पर्युदासत्वम् ; वाक्यान्तरे-
ष्वेव पश्यन्प्राप्तेः । पर्युदासे च पर्युदासनीयस्यानिषेधत्वाद् ।
अन्यथा निषेध एवापद्येत, किं दधविधेरौदासीन्यात् । अति-
रात्रपर्युदासे च प्रकरणाबाधः स्यादिति गत्यन्तराभावाच्चिषेध-
विधिरिति । इत्थेन— विहितवृद्धिआहोऽधिरोदितसूर्यनिषेध

पर्युदासेन पर्युदासार्थम् । हेतौ द्वितीया । “फलमपीह
हेतुः अध्ययनेन वसती”ति वैयाकरणचिह्नान्नादिति न दोषः ।
लक्षणा अनुस्वार्थसंबन्धः ॥

नहि वाक्यभेदपरिहारार्थमनुस्वार्थसंबन्धो निषेधवाक्येवा-
द्विष्यते, किंतु विधिवाक्येऽप्यप्युदाह— गङ्गायामिति । वाक्य-
भेदापेक्षयाऽनुस्वार्थसंबन्धः पदमात्रस्य सधुरिति भावः । मत्स्य-
सौरपदाध्याहारेणेति । गङ्गायां मत्स्यः सोरः घोषः इति
वाक्यार्थचिह्नार्थमिति शेषः । मनु— “यस्मिन्नेषु नैव स्यात्तद्वद् करोति
नाऽनुधायेषु” इत्यादिवाक्यात्सर्वत्र वाक्यभेदो युक्त
इति युक्तं पर्युदासाश्रयत्वम्, अपि तु “न राशौ आहं कुर्यात्,”
“न काकमवधारयेत्,” इत्याख्यातभेदश्रवणात् कथं न वाक्य-
भेदोऽपि संमत इत्यत आह— दीक्षित इति । तथाच “अहं-
रहं ध्यात्,” दीक्षितो न हृदाति,” इति सामान्यविशेषरूपेण
अहंरहंयोर्वाक्ययोराख्यातभेदश्रवणेऽपि यथा न वाक्यभेदः, तथा-
ऽप्यपि सत्यां गतौ न वाक्यभेदः करीकर्तुं शक्य इति भावः ।
प्रस्तावता प्रपञ्चेन विकल्पापत्त्या वाक्यभेदापत्त्या च पर्युदासपरत्वं

इत्यपि— निरस्तम् ; यतः सर्वमेव वैधेकोद्दिष्टपार्षणनिमित्त-
तीर्षभाङ्गादिषु सञ्ज्ञादिविशेषविहितेषु “राक्षी आहं न
कुर्वीते”ति पर्युदासः । यद्यपीदं मनुवचनं दर्शभाङ्गप्रकरणपठितम्,
तथापि “अद्वैतं भोजयेत् आहं पिण्डमेकं च निर्वपेत् । सह
पिण्डक्रियायां तु कृताचामस्य धर्मेतः ॥ अनयेवावृता कार्यं
पिण्डनिर्वपणं सुतेः ।” इति सपार्षणनेकोद्दिष्टस्य च प्रकृतत्वात्

“न राधावि”त्यस्य ध्वन्यापितम्, इदानीं विकल्पे का हानिरित्यत
आह— विकल्पपक्ष इति । तत्र हि न केवलं शास्त्रबाधः,
किंतु उपजीव्यशास्त्रबाधोऽपि दोषः । केवलशास्त्रबाधः केवलोप-
जीव्यबाधस्यायुक्त इति स्थितौ विकल्पपक्षे सम्भवाधो भवतीति
न तदङ्गीकारः सत्यां गतौ युक्त इति भावः ॥

पूर्वं षोडशिकायां न पर्युदासः संभवतीत्यगत्या प्रतिषेधपरत्वं
नञोऽङ्गीकृतमित्युक्तम्, इदानीं तत्र पर्युदाससंभवप्रकारसुप-
पादयति— षोडशिमतीति । वाक्यान्तरेण्येति । विशेषरूपेण
प्रवृत्तेनेत्यादिः । तथाच “यजतिषु ये यजामहं करोति नाऽतु-
साजेषु” इत्यत्र अनुयायभिर्जेषु यजति इति यथा वाक्यार्थः,
एवमत्र षोडशिमिषं षोडशिमं षोडशमिषं यज्यं अतिरानभिजे
ऽतिरात्रे इति वाक्यार्थो न संभवति ; नाधितत्वात् ; नहि तद्विषं
तदेव भवितुमर्हति । न हि स्वस्य न कृतादाव्यम् । तथाच न
तत्र पर्युदास इति भावः । पर्युदासेऽपि विकल्पापत्तिं परिहरति—
पर्युदासे चेति । अनिषेधत्वादिति । न विकल्प इति

सर्वेषु पर्युदासो युक्तः । नच एकोद्दिष्टपार्वणादेर्नियतमाध्याह्ना-
दिकलाप्तञ्च न रात्र्यादिपर्युदस्तभागमात्रविधिः, किंतु तीर्था-
दाविति—वाच्यम् ; विहिततिथौ मध्याह्नाद्यप्रसंगौ आहूतोपा-
पत्तेः । तथाच—

सूताहनि ■ कर्तव्यं प्रतिभाषं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंस्तरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥”

शेषः । पर्युदासेऽपि विकल्पे निषेधप्रकारदद्याद्भौकरणं व्यर्थमेवा-
पद्येतेत्याह—अन्यथेति । इयविधेरिति । नञ्घटितविधि-
प्रकारदयस्तेत्यर्थः ॥

पूर्वमतिरात्रपदार्थस्याऽन्वयानुपपत्त्या पर्युदासपरत्वं षोडशि-
वाक्यस्य न संभवतीत्युक्तम्, इदानीं अतिरात्रादिपदसम्बन्धपर्यु-
दासेन वाक्यार्थवर्धनमपि न संभवतीत्याह—अतिरात्रपर्युदासे
च प्रकरणबाधः स्यादिति । प्रकरणबाधः वाक्यान्तर-
वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । न हि “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति”
इत्यस्य पर्युदासपरत्वे “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति वाक्यं
कथमपि सफलं भवेत्, यद्यतिरात्रमिमे इत्यनेन अतिरात्रे
पक्षभावावोऽभिप्रेतः । यदि चाऽतिरात्रमिमेऽतिरात्रे च सर्वत्र
षोडशियस्य प्राप्तिरभिमत इति तदाक्यस्यार्थक्यं, तर्हि प्राकरणिक-
षोडशियस्य विधिपरवाक्यवैयर्थ्यापत्तिरिति न नञोऽतिरात्रपद-
सम्बन्धेन पर्युदासः । एतेन—षोडशादिपदसम्बन्धेन पर्युदासोऽपि
परास्तः । एवं च गत्यन्तराभावात् तत्र प्रतिषेध इवेत्युपसंहरति—

इति धातुवैकल्यवचन— “भासि भासयिते एषे पक्षद्वयां
नरेभ्यः । तत्राष्टाशु कुर्वीत कामानपि शृणुष्व मे ॥” इति
विष्णुसुहृदाणवचनाद्येकवचनविरोधः स्यात् ; वीष्णुभाषाप्तेः ।
तस्मात् मध्याह्नादे रात्र्यादिपर्युदसभागान्तरस्य च मुख्यकल्याण-
कल्पभावेन ध्वस्तः । अथवा रात्र्यादिपर्युदसः सर्व एव काष्ठो
मुख्यः कल्पः । अपराह्णादिकं तु प्रशस्तमाचम । अतएव ननुः—

“यथा चेवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिप्रित्यते ।

तथा आहूत पूजाहोदपराहो विप्रित्यते ॥” इति ॥

मन्त्र्यन्तरेति । निषेधविधिरिति । नञर्थसंबन्धी विधि-
रित्यर्थः । नञर्थस्य मुख्यार्थसंबन्ध इवेति धातु । इति—

“सन्ध्योदयनयोश्चैव सूर्यो विप्रोदितः ।

रात्रुत्तरार्धेऽपि आस्त्रातः ।

“पूर्वाह्णे मातृकं आहूतमपराह्णे तु पार्वकम् ।

एकोदितं तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥”

इति आतःकाश इव विहितस्य दृष्टिआहूत्याचिरोदितसूर्यनिषेध-
इत्युत्तरणीयः । न हि तत्र पर्युदसः संभवति ; चमथोरपि
विशेषणयोगः प्रहृतसादिति केन न नमस्ये इदं तु न युक्तम् ;
कोचप्रियायके हि पदतिरागं यस्य चोक्तम् यच्च पदार्थं सर्वमेक-
इत्यम् । अतः तु “रात्रौ मातृकं च कुर्वीत” इत्यप्यत्रमाहूयदेव
“सन्ध्योदयनयोश्चैव” रात्रुत्तरार्धेऽप्यत्रात् तत्र च दृष्टिआहूत्या-
ननुभवात् न दृष्टिआहूत नञ्पदित्वाको यदप्यमिति विशेष-
द्वितीयः इतिनेति ॥

मत्स्यपुराणं च—

“अङ्गो सुहृतां विख्याता द्रष्टुं पञ्च च सर्वदा ।

तत्राद्यभो सुहृतां यः स काक्षः कुतपः कृतः ॥

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दो भवति भास्करः ।

तस्मात्तदत्र फलदक्षचारभो विप्रिच्यते ॥” इति ॥

एवं च वृद्धिभाङ्गे अचिरोदितसूर्यकाक्षोऽपि न निषिद्ध इति भावः । ननु—“न रात्रौ” इति वाक्यं दर्शयाद्व्यपकरणे वर्तते । एवं च कथं तेन सर्वेषामङ्गानां आङ्गानां ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपीति । ननु—एकोद्दिष्टादीनां मध्याह्नादिकाक्षविशेषनिधमनात् रात्रिपर्युदक्षकाक्षमात्रविषयत्वं न संभवति, किंतु यत्र तीर्थआङ्गादौ काक्षविशेषो न निश्चितस्तत्रैव रात्र्यादिपर्युदक्षकाक्षकत्वमिति “न रात्रौ” इति वाक्ये तीर्थआङ्गस्यैव ग्रहणं नैकोद्दिष्टादीनामपीत्याशङ्क्येनाशङ्क्य परिहरति—न चेति । विहिततिथौ मध्याह्नाद्यङ्गादौ आङ्गलोपापत्त्या प्रतिषेधः अतिसंस्कारं च आङ्गविधिवाक्यापत्त्या मध्याह्नादेः काक्षान्तरस्य च मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्थापनमपेक्षितमिति सर्वेषामेवात्र ग्रहणमिति समाधानमुक्तौ ररह—विहितेति । व्यवस्येति च । अपराहदिकाक्षस्य मुख्यत्वं काक्षान्तरस्य च नीचत्वमुक्तमस्तीति रात्र्यादिपर्युदक्षसर्वकाक्षस्याऽपि मुख्यत्वमपराहदौर्वाग्र्यस्यैवमात्रमिति मनुवचननिर्देशपूर्वकमुक्त्याशङ्क्या परिहरति—न्यववेति ॥

मुख्ये कल्पेऽचितपक्षे अपराधादिसंभवे न काष्ठान्तरे आह्वम्, प्राशस्त्यपक्षे तत्संभवेऽपि काष्ठान्तरे आह्वे न कश्चिद्विरोधः । अपराधादिवैशिष्ट्यवचनं मुख्यकल्पनेऽप्यविद्वद्भ्यः । यस्मात् पूर्वाक्षेपकपक्षे च आह्वं तत्र प्रशस्त्यपराधे कल्पपक्षे च विहितं आह्वं तत्र प्रशस्त्यमिति वचनार्थः । एवं च साक्षिना द्रष्टुं विना यत् आह्वं कियते तत्र निरसितुमनैव, तत्करणानन्तरं द्रष्टुं आह्वं तु

विशिष्यते प्रशस्तः । न तु च एव काष्ठ इति भावः । अत्रेवार्थः । अस्त्यपुराणवचनमपि प्रमाणं प्रदर्शयति— मत्स्येति । अत्रः स्वदत्तेऽपि स्वकथानपेक्षितां निष्कर्षेण प्रतिपादयति— मुख्ये कल्प इति । अपराधादीनां मुख्यकल्पपक्षे इत्यर्थः ।
 ■ काष्ठान्तरे आह्वमिति । मुख्यमिति शेषः । असु कल्पतया भवत्येव । तत्र च मुख्यकाष्ठातिक्रमणनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति भावः । प्राशस्त्यपक्षे न प्रायश्चित्तं काष्ठान्तरेऽपि, तस्याऽपि मुख्यकाष्ठनादिति निष्कर्ष इति भावः । ननु— अपराधादीनां मुख्यपक्षे तत्र विशिष्टवचनानां पूर्वोक्तार्था कथमुपपत्तिरित्यत आह— अपराधादीति । अत्र वचने पूर्वपक्षापेक्षयोत्तरपक्षस्य पूर्वोक्तपक्षेऽपराधोत्कर्षोक्तार्थः प्रतिपादितः । च न पूर्वोक्तेऽप्यपराधोत्कर्षप्रतिपादनार्थः ; इत्युक्तपक्षे पूर्वोक्तविधिविरोधस्तु, किंतु पूर्वपक्षे पूर्वोक्ते उत्तरपक्षे उत्तराक्षे च कर्तव्यमिति विशिष्टवाच एवेति न दोष इति भावः । तद्विद्वद्भाष— यस्मादिति ।

रौहिणे न साग्निना कर्तव्यम् । नापि दग्धमसुहर्तद्वये, पिण्डपितृ-
यज्ञावकृत्वात्, किंतु तदनन्तरसुहर्तद्वये पारिभाषिकापराङ्मा-
न्कर्तव्ये इति सुख्यः कल्पः । निमित्ताद्यैस्तु पिण्डपितृयज्ञानुरोधाद्वा
तदनन्तरसुहर्तद्वये कर्तव्यम् । एवं चत्वारो सुहर्ता वासरद्विती-
यांशस्य आहुकाक्षः, पञ्चमस्यतिसन्ध्यासमीपत्वात् त्याज्यः ॥

दिनद्वये विहितद्वितीयांशेऽभावाद्याया अभाषो आहुकोप-
प्रसङ्गावाह—

एतावता प्रपञ्चेन निरग्ने रौहिणाद्यनुकल्पकासत्वं राचेराप-
त्कल्पकासत्वं च निरूप्य दर्शं विना दर्शआहुकरणे साग्नेरुदनु-
कल्पतामिदानीमाह— एवं चेति । दर्शानन्तरं साग्नेर्दर्शआहुतु-
ष्टाने विज्ञेयमाह— तत्करखानन्तरमिति । एवंच साग्नेः कुत-
पानन्तरं सुहर्तचतुष्टये सुहर्तद्वयं यदि न स्वीकर्तव्यं पिण्डपितृ-
यज्ञस्य दग्धमसुहर्ताविरोधादिना, तत् इदं कथ्यति, यत् वासर-
द्वितीयांशरूपपारिभाषिकापराङ्मान्कर्तव्यसुहर्तद्वयं तस्य सुख्यः
काक्षः, तदनन्तरसुहर्तद्वयं तु गौणः काक्षः, तदनन्तरं पञ्चदश-
सुहर्तस्तु “नातिसन्ध्यासमीपतः” ॥

इति तस्य कार्यान्तरोपरोधेन निषिद्ध इति—

“पिण्डान्नाहार्यकं आहुं चौणे राजनि प्रकृते ।”

“वासरस्य द्वितीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

इति कात्यायनवचनं साग्निरिवयं पर्ववस्यतीति सिद्धमिति भावः ।

अस्मिन् श्लोकेऽभावाद्यायामित्यवचनेन “चौणे राजनि प्रकृते”

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आहुमिष्यते ।

चतुर्दशाः प्रहरचतुर्थे वदाऽमावास्या व्याप्नोति, अपरदिने च क्षयीमाणा द्वितीयांशव्यापिनी, तदा चतुर्दशीदिन एव आहुमिष्यते । एवं तद्दिने विहितद्वितीयांशेऽमावास्याऽप्राप्तावपि तद्दिन एव आहुम्; अपरदिने द्वितीयांशाप्राप्तेः । ननु चेवं “यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति

इति चन्द्रचक्षोप्रखचितकाशपरिघट्टः चतुर्दशात्मपि क्षीयावाममा-
वास्यायां पिष्टावाहार्थमाहुकर्तव्यतासु चमार्थमित्यभिप्रायमस्फुटं
स्फुटयितुं प्रवृत्तं कात्यायनवचनं “यदा चतुर्दशीयाममि”ति,
तदिदमवतारयति— दिनेदये इति ।

एकस्मिन् दिने विहितद्वितीयांशेऽमावास्याप्राप्तमुभयत्राऽपि
विहितद्वितीयांशेऽममस्याप्राप्तेः च निर्णयः प्रत्यक्षं वक्ष्यते इति
सम्मतम् । तुरीयमनुपूरयेदिति । चतुर्दशीदिनद्वितीयांशेऽमा-
वास्याप्राप्तविति भावः । चतुर्दशीदिने द्वितीयांशे चन्द्रचक्षुतूली-
यांशस्योभयं वर्तते इति अपरदिने द्वितीयांशकामिताप्राप्तपि चन्द्र-
चक्षुभावात् न तस्मिन् दिनेऽहप्रत्यक्षः एतेन अपरदिनेऽमा-
वास्याऽप्राप्तावपि पूर्णदिन इति— व्याख्यातकेन । तदिदं सर्वमाह—
चतुर्दशा इति ।

ननु— यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत
संमतम् । च हि— यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां

श्रुतिविरोधः स्यात् ; तदहोरात्रशेषे विनीवाक्षीषे चन्द्रदर्शनात् ।
नच—“दृश्यमानेष्येकदा” इति गोभिलसूत्रात् सोऽपि वैक-
ल्पिकः कालः इति—वाच्यम् ; अतुल्यबलत्वेन श्रुतिसृष्ट्योर्वि-
कल्पासंभवात् । अतएव “यदहस्तेवेति” न सूत्रविरोध आश-
ङ्कितः ; तद्विरोधस्तु “दृश्यमानेष्येकदे”ति विकल्पपरिहृतत्वात्
इत्यलङ्कारं विरोधं परिहरति—

सुर्वीत” इति सूत्रेण चन्द्रादर्शनस्यैवामावास्यापदार्थत्वं मन्यते ।
एतेन—“यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति श्रुतिरपि-व्याख्या-
तेति चेत्,—

अथ तर्कास्त्रिहारमहाशया गोभिलभाष्ये—“चन्द्रचयोऽप्यमा-
वास्या, चन्द्रादर्शनमप्यमावास्या; “चन्द्रे शीघ्रे दद्यात्” यद-
हस्तेव” इति श्रुतिद्वयात्, आद्या शीघ्रमाद्या, द्वितीया वर्ध-
माना, तृतीया वृद्धमाणा, अकृदितथाभिप्रायेणैव “यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्यते
ताममावास्याम्,” “यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
सुर्वीत,” इति सूत्रद्वयम् । अथ च श्रुतिद्वयस्य नैकवाक्यता ।
न हि श्रुतौ “न दृश्यते” इत्यस्य चवसचया युक्ता; अन्यथा
सूत्रद्वयवैधर्म्यात् । तथाचामावास्यायाश्चन्द्रचयपदेन चयस्यारो-
माऽनुपपन्नाः इति—वदन्ति ॥

अथ आमावास्या त्रिविधा संभवति परदिने पूर्वदिनशीघ्र-
चतुर्दश्यपेक्षया न्यूनकालव्यापिनी समकालव्यापिनी अधिककाल-
व्यापिनी च । आद्या शीघ्रा, द्वितीया संभिता, तृतीया वर्ध-

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्स्ययापेक्षया ज्ञेयं ज्ञीये राजनि चेत्यपि ।

यत् शुतावदर्शनं तत्त्वयाभिप्रायम्, वक्षिन्नहनि ज्ञायो भवतीति तत्कार्यः । ज्ञयाभिरपि यत् “ज्ञीये शस्यत” इत्युक्तं तदपि नादर्शनाभिप्रायेण, ज्ञेयं स्तोत्रविरोधः स्यात्, किंतु ज्ञयाभिप्रायेण । ज्ञयस्तुर्दम्भप्रमयम् इति वक्ष्यति । अतस्तद्दिने चन्द्रकवे आहू-
करणात् सूत्रविरोधः सादित्याशङ्काह—

मानेत्यपि ॥ एव निरूपयन्ति । अथ यदि द्विविधाऽमावास्या सूत्रद्वयेन सूचिताः तर्हि कथं द्वितीयप्रकारोऽपि न सूचितः ? तथाच सूत्रद्वयेऽपि कश्च एव विवक्षितः । किमर्थं सूत्रद्वयमिति चेत्, उपवासयोग्याऽमावास्या चन्द्रजयविशिष्टैव न पौर्णमास्यामिव तत्र खण्डाखण्डयोर्विच्छेद इति निरूपणार्थमेव । तथाच “चन्द्रे ज्ञीये दद्याति” इति अनाप्रवशाद्वाक्यमाश्रित्य “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति अनुत्पन्नत्वात्वाच्च चैकवाक्यतायामपि न दोषः । एकवाक्यतायां च चिह्नानामदर्शनाच्च ज्ञेयं एव पार्थिकबोधविधया प्रत्येकान्न प्रविशतीति भावः । तर्कादिद्वारापादितस्य वाक्यप्रथमत्वे लक्षणे । एवं च अनुत्पन्नयोरेकतया चिह्ना भवति । सूत्रद्वये किं सूत्रं “ज्ञीये चन्द्रे” इति अनुत्पन्ननिर्णायकम् ? किं च “यदहस्त्वेव” इति अनुत्पन्ननिर्णायकमिति निर्णये किं वा कारणमिति न जानीयात् । सूत्रद्वयमपि “न दृश्यते” इति यदनिर्दिष्टे-
त्यर्थः प्रयुक्तं ततो ज्ञयमसौ ज्ञयादर्शनादुत्पत्तीरेकतयाक्यमिति ।

यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तत्तदुद्देश्यपेक्षया ।

चन्द्रदर्शने यच्छादं गोभिलेभोक्तं तत्तदुद्देश्योद्दिनाभिप्रायम् ।
तद्दिने चन्द्रमा दृश्यमान इति दर्शनार्थमेव, न तु कथाभावापत्तम्,
अतो न विरोधः ॥ तद्दिने आहं किमभावासाकाशे, चतुर्दश-
मिमयामकाले वा उभयतश्चन्द्रव्यवस्थाभादिति बन्धेह आह—

अन्वया स्पष्टं सूत्रकारैः कथं एकस्मिन् ध्वजशब्द एव न प्रयुक्त
इति भवति एव विवेचयन्तु । तथाचैकवाक्यतया व्याख्यानमेवाऽन-
युक्तमिति वाचस्पतिमिश्रादिमतम् ॥

अथ मतद्वये द्वितीयमेव मतं परिशिष्टप्रकाशकाराद्यामपि
मतम्, यतः परिशिष्टप्रकाशकाराः स्वमतानुगुणमेव “यदहस्तेव”
इति युतिसूत्रे धोजचिन्तनः कथं युतिविरुद्धं “चौथे रात्रिणि
प्रसूते” इत्युक्तमित्याशयेनाशङ्कोकाशङ्काः । अथमरत्यमेवोक्तयुते-
रपीति प्रतिपादनेन मिश्रश्च— नन्वित्यादिना ॥

कृतावदर्शनमिति । न तु सूत्रकारदर्शनपदमापमित्यर्थः ।
एव च चन्द्रदर्शनवाक्ययोरेकवाक्यत्वेन युक्तेति सूचितम् । ननु—
“चन्द्रव्यवस्था इव यदि आहूयकमस्ति” “दृश्यमानेऽप्येकदा” इति
सूत्रेण कथं तदप्येवमपि आहूयकमनुपपद्यते ? इत्यत आह—
यद्योक्तमिति । अथ दृश्यमानशब्देन कथाभावात् न किञ्चित्
रक्तम्— चतुर्दशीदिन इति । ननु चतुर्दश्यामपि आहं यदि
करचौषम्, तर्हि तस्मिन् दिने किमभावासाकाश इव कर्तव्यम्,
यत विनेव तत्पत्तीर्षा आहं कर्तुं युज्यते ? अथ भावः— यदि

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्धयेत् ॥

यद्यमावास्या आहुयोग्यद्वितीयांशे तुरीयप्रहरे प्राप्नोति, तदा आहुयं तां प्रतीक्षेत, अथ तुरीयप्रहरे मध्याह्नमौषधकूर्त-
ऽमावास्या, तदा चतुर्दशममयाम एव आहुं कुर्यात् । न च
“अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इति श्रुतिर्वाच्ये; चन्द्र-

चन्द्रचय एवाऽमावास्या, तर्हि विनाऽपि प्रतीक्षां चतुर्दशममयामे
आहुं कर्तुं युज्यते, यदि च प्रतीक्षा कर्तव्या, तर्हि चन्द्रचय एवा-
मावास्येति न युक्तमिति “चन्द्रचयपरत्वादमावास्यापदस्ये”त्युत्तर-
सन्धिविरोधापत्तिरित्याशयशङ्कानिरासार्थं “अमावास्यां प्रतीक्षेत”
इति श्लोकांशस्य प्रवृत्तिरित्याह— तद्दिने इति ॥ यद्यपि चन्द्र-
चय एवामावास्यापदवाच्यः; तथापि चतुर्दशममयाममक्षयापक्षेया-
ऽमावास्याप्रथममयाममक्षयस्य सुख्यत्वात् तत्प्रतीक्षणं युक्तमिति भावः ॥

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इत्याद्या-
ऽयमावास्यापदेन चन्द्रचय एव विवक्षित इति पिण्डपितृयज्ञोऽपि
चतुर्दशमौदिन एव कर्तव्यः । एवं च पिण्डान्वाहार्यकं इति समाख्या
“अमावास्यायां द्वितीयं आहुमन्वाहार्यकं” इत्यादिवचनानि
लोपयन्तानि भवन्ति ॥

अपराह्णेति । द्वितीयांशे इति पूर्वमिवाऽत्रानिर्देशादवश्यमेव
पौराणिकापराह्ण एवाऽत्र विवक्षित इति । यद्यपि पौराणिका-
पराह्णविवक्षणेनैव पौराणिकं न द्वितीयांशपराह्णत्वं तथा पूर्वमेव
विवक्षितम् । “अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन” इत्याद्याऽयमा-

अथपरमादमावास्यापदस्य । अत एव पिच्छपिष्टयज्ञोऽपि तद्भिन्न
एव ; चतुर्दशीकालेऽपराह चन्द्रक्षयचोक्षाभात् । अत एव मनुः—
“ पिष्टयज्ञं तु निर्वृत्य निप्रक्ष्य च चवेऽग्निमान् ” इति । चन्द्रक्षय-
काशमाह—

“ अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदस्यः ॥ ”

वास्यापदेन चन्द्रक्षय एव विवक्षित इत्यत्र प्रमाणमाह— अतएव
मनुरिति । चन्द्रक्षये इति । इदममावास्यापदविवरणमिति
भावः । मनु— चन्द्रक्षयकाशः कः ? इत्यत आह— चन्द्रक्ष-
येति ।

मनु— चन्द्रक्षयः एकोनकक्षलेन द्वितीयोनकक्षलेन तृतीयो-
नकक्षलेन तुरीयोनकक्षलेन सर्वक्षयेषु च पञ्चविधो भवति ।
तत्र सर्वेषामपि चन्द्रक्षयपदार्थत्वात् तिक्तकरेऽपि चतुर्दश्यामिव
आह्वानुष्ठानप्रसङ्ग इति— चेत्,

अनेदं विवक्षितम् । तुरीयोनकक्षलं सर्वक्षयस्यामावास्यापदार्थः ।
अतस्तुरीयोनकक्षलं यावच्छ्राद्धकाशः । तच्च तुरीयोनकक्षलं चतु-
र्दश्याष्टमयामेऽमावास्यानवमयामे च वर्तते इति चतुर्दश्याष्टमया-
मभारम्भ अमावास्यानवमयामपर्वणं श्राद्धकाशः । तत्र अपा
“ रोक्षिणं तु नाऽतिक्रमेत् ” इति वाक्ये रोहिण्यपक्षमनुज्ञातयोर-
नुकष्यत्वमेवमनाऽपि तुरीयोनकक्षलस्यानुकष्यत्वं सर्वक्षयस्य सुकक्षल-
मिति विवेक इत्यमावास्याप्रतीक्षादिवचनमपि सार्धकं भवति ।

चतुर्दशीशेषप्रहरादारभ्यामावास्याष्टमयामं यावत् चषकाक्ष
इत्यर्थः । ननु चयौ विनाशः सूक्ष्मता वा । नाथः; विनी-
वाक्षा तदभावात्, नाऽपि द्वितीयः; केवलायाममावास्यायां
तदभावे चयाभावात् आहूतोपापमेः ।

उच्यते, तुरीयोनकसावशिष्टता सर्वविनाशश्च दयं चषपद-
वाच्यम् । दिविधौ हि चयः—कृत्स्नचयोऽकृत्स्नचषयः । अकृत्स्नचय-
स्तुरीयोनकसावशिष्टता, सा चतुर्दशीशेषयामे भवति । कृत्स्नचयः-
सप्तमेऽभावाद्यायामे, अष्टमे च पुनस्तुरीयोनकसावशिष्टता, एवं

तथाच न तिथ्यन्तरे आह्वातुष्टानापत्तिरिति । अमुमेवाऽर्घं कात्या-
यनवचनमिदं प्रपूर्वकमुपपादयति— अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्या इति ॥

तुरीयोनककालं हि चयमुखेन यदा भवति तथा चषपदेन,
सर्ववयानन्तरवृद्धिमुखेन यदा भवति तदाऽणुपदेन अपदिशत
इति पुन एव चतुर्दश्याष्टमे यामे चषपदेनामावास्यानवमयामेऽ-
णुपदेन च अवहारः । चतुर्दश्याष्टमयामे साहस्रमवस्थानं तादृश-
मेनामावास्याष्टमयामानन्तरमित्यत्र हि पुनस्तत्संस्कारसं समक-
मिति नारायणोक्तव्याख्या नान्यत्ते ॥

तर्काक्षरभारमहाशयस्तु तौमिलभाष्ये—“अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्याः”
इति तौमिलभाष्येन व्याचक्षते । विशाखभाष्ये—अथ हि—“पुनः
त्रिक्रममेदं” इति च पाठो प्राक्तनः—“ततः क्रिक्रम-
मेदं” इति ततस्तत्संस्कारितपाठस्यैव सर्वत्रापि ग्रन्थेषु दर्शनात्,
आह्वातपिण्डमितिभिः प्रामाणिक्यमेव तत्रैव सदितेनाह । किं

नवमयामः सधकाशः । अन्वया “पुनः किल भवेदसुः”
“चतुर्थभागोनकसावशिष्ट” इत्यभिधानं निरर्थकं स्यात् ; पुन-
श्चब्दप्रयोगात् यादृशमशुभं चतुर्दशौघेयमासे तादृशमित्याह ।

पौर्णमास्यन्ताग्रहायणैश्चैव नन्विन्दोऽमावास्यावाङ्मृगतिवैश्व-
खाय चतुर्दशमयामे चयः इत्याह—

आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य वा भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अवेन्दुराद्यग्रहरेऽवतिष्ठते ।

चतुर्थभागोनकसावशिष्टः ।

तदन्त एव स्यामेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिषकविदो वदन्ति ।

पञ्चमा— ताराचयोप्राच्यायमतमनुजानस्यपि वाच्यमितिभिन्नः तत
इत्येवाऽपि पठति । नाऽपि वा पुनः इति पाठ आश्रयेनोप-
पद्यते । अहि हि चतुर्दशमिमयामे चादृशः चयस्तादृश एव
चयीऽमावास्याऽहमार्गेषुपि विवक्षितकार्हि चयपदं विहायापुपदेन
तस्य निर्देशो लोपपक्षः । कचकाग्रसङ्गतत् । अस्तु वा कचमपि
कचकाऽपि— इत्यपि—

“अवेन्दुराद्यग्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकसावशिष्टः ।

तदन्त एव स्यामेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिषकविदो वदन्ति ॥”

इति वचनात्, किंतु समावास्याप्रथमयामे । तदन्ते समा-
वास्यान्तयामे । एवं भाद्रप्रतिपदप्रथमयामेऽतुरूपत्वात् सोऽपि
अवकाशः ।

इति विशेषाभिधानस्तरमादमावास्यासप्तमयाम एव सर्वव्यवस्था-
वगमो न समावास्याप्रथमयामे । किंच “पुनः किल भवेदणुः”
इत्यणुपदप्रयोगो हि पुनरवधवापचय एव संभवादमावास्यासप्तमयामे
च तदपचयाभावात् न स्तरसो भवति । अन्यस्याणुमावास्यानम्-
अन्वय चतुर्थीनकत्वम् । तथाच—“पुनः किल भवेदणुः” इति
वार्क्यस्यामावास्याऽष्टमांशेऽणुरुत्पद्यते इति वाक्यार्थवर्णनमुखेन अवा-
भावपरत्वमेवाङ्गीकरणौघम् । “अणुर्भवति,” “अणुरुत्पद्यते,”
इति तत्त्वकारादिव्याख्यानभङ्गत एवोपपद्यते इति ॥

तत्र पुनश्चाब्दघटितस्य पाठस्याऽप्रामाणिकत्वं तु यदि
नारायणोपाध्यायेः स स्वकपोलकल्पितस्यैवोपपद्यते । न वयमिमं
पाठं स्वकपोलकल्पितं पश्यामः । एव्याटिक् सोमयिटीसंपादिताऽऽ-
दर्शनेऽपि पुनश्चाब्दघटित एव पाठो दृश्यते, इत्युक्तसोमयिटी
द्वारा अस्यादि प्रकाशयतां तर्कासंकाराणां कुचापि पुनश्चाब्द-
घटितः पाठो न दृश्यते इत्युक्तौ किंवा कारणमिति न विद्मः ।
न हि तत्तश्चाब्दघटितेन पाठेन तेषां कोऽपि स्वभिद्वान्तस्थापने
क्षेत्रे वर्तते । न हि विना प्रयोजनं कोऽपि किमप्यन्यथा कल्प-
यितुमिच्छेत् । न हि तत्तश्चाब्दस्य पुनश्चाब्दस्य च कोऽप्यर्थभेदो
वर्तते । पुनश्चाब्द आत्मतत्त्वप्रतिधोनौ न निर्दिष्टः, तत्तश्चाब्दे तु

यस्मिन्नन्दे द्वादशैकश्च यव्या-
स्तस्मिन् तृतीया परिहृष्टा न जायते ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

सोऽपि निर्दिष्ट इत्येव विशेषः । एवं चोक्तपाठाप्रामाणिकत्वं न
वयमभ्युपगम्यामहे । पुनश्च अक्षटितपाठे चादृशमक्षारस्थं तत्सर्वं
ततश्चाक्षटितेऽपि वर्तते । अथ चैवं तर्काक्षरैरप्यङ्गीकर-
णीयम्—यदक्षतञ्जचयः कृत्तञ्जचयश्च द्विविधः सयः इति “अप्तेन्दु-
राक्षप्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनं प्रमाणयद्भिः ॥

अचेदनेव विचारणीयम्—चतुर्दशमयामे कृत्तञ्जचयो वा
ऽक्षतञ्जचयो वाऽत्र विवक्षित इति । अत्र प्रकरणे—“अप्तेन्दुराक्ष
प्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनोपन्यासेन तर्काक्षरार्थां चतुर्दश-
मिमयामे कृत्तञ्जचयो विवक्षित इति मतमिति स्पष्टं ज्ञायते ।
अथ च पक्षे “अमावास्याऽष्टमात्रे च” इति च शब्दस्वर्य इति तैरेव
बोध्यत इत्येकमक्षारस्थम् । “अप्तेन्दुरिति” श्लोकश्च तैरेव—

“आयहायकुमावाक्षा तथा ज्यैष्ठ्यं वा भवेत् ।

विशेषमाभ्यां भ्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

“अप्तेन्दुराक्षे प्रहरेऽवतिष्ठते” इति प्रकरणाभरक्षमवर्णनात्
तत्र चतुर्दशमयाममयपरत्वाभावेन तैरपि वर्धनीयत्वात् न
तदनुसारेण चतुर्दशमयामे कृत्तञ्जचपरत्वाख्यातं ग्राह्यत इति
द्वितीयमक्षारस्थम् । यथाहि अथयवोपपद्यावसायामपुनश्चन्द्रप्रचो-

पूर्वार्धे व्याख्यायते— सन्धाः मायाः, द्वादशीश्च त्रयोदश,
पश्चिन् अर्धे त्रयोदश मासास्तस्मिन् अर्धे, तृतीया मासा न
दृश्यते तुरीयोनकत्वावशिष्टो न भवतीत्यर्थः । अथ छद्मत्वो
नास्तीति यावत् । “तृतीययामपरिदृशो न जायते” इति

मानुषपत्तिः परेषां एवं भवतामपि अणुरुत्पद्यते इति वदतां सा
समस्तेव । अथ भवतिशब्दस्योत्पद्यते इत्यर्थवर्णने छद्मत्वादोपपन्न
भवतामधिक एव । “छद्मस्तेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति
सूत्रेऽपि अहनि चन्द्रचयविशेषणं नाऽमावास्यायामिति चतुर्दशी-
दिनमपि चन्द्रचयविशिष्टममावास्येत्यर्थ एव मस्यते इति कथा-
भावोऽप्यमावास्यायाः वर्तते इति नाऽयमभिप्रायः प्रामाणिक-
समतः । एवं च चन्द्रस्कारस्यात् चतुर्दश्यष्टमांशेऽमावास्याष्टमांशे
च चयः पुनस्ततो वाऽणुचतुर्थकलो न इति नारायणोपाध्याय
विवरकमेव धुक्तम् । यथाचाऽणुपदप्रयोगो व्युत्क्रमेण चतुर्थकत्वाव-
शिष्टोऽपि सति, तथा पूर्वमुपपादितम् । एवं चात्र परिशिष्ट-
प्रकाशे न कोऽप्यनुपपत्तिः । नहि तेषां पुनश्चाभ्युपगच्छात्, किन्तु न एव सूरस इत्येव । किन्तु हि त्रैयं तत्र शास्त्रार्थ-
व्यवस्थापनं भवतीत्यस्यमतिविकारः ॥

सातहायकलोऽमावास्यास्तु चतुर्थे विज्ञेयो वर्तते । तत्र हि
अमावास्याप्रवस्यानीऽस्तमितश्च, तदतिमयासौ छद्मत्वश्च, मति-
पक्षयमयासौ च पुनरुत्पन्नश्च इति तत्र चतुर्दशान्तिमयामयास-
त्वात् सन्धास्यनीपमुत्तरेऽमावास्यामासी चन्द्रचय-विहितप्रसर-

पाठाकारम् । यदाऽमावास्या औचमाया आह्नसोऽग्रमुद्गते, तदाऽ-
मावास्याचक्षे चन्द्रययापराह्णयोर्जाभात् आह्नं दद्यात् । यदा तु
सन्ध्यासमीपमुद्गतेमाघेऽमावास्या, परदिने च वासरद्वितीयांशं न
व्याप्नोति, तदा परदिन एव वासरद्वितीयांशे प्रतिपत्तयमवामे

द्वितीयांशयोरभावात् परदिन एव वासरद्वितीयांशव्यापित्वेऽप्यनु-
ष्ठानं प्रतिपत्तयमवामे चन्द्रययसन्नादिति, तमिमं विशेषमाह—
आग्रहायणीति । आभ्यां विशेषं अमयोरमावास्यान्तरेण
विशेषमित्यर्थः । अथेन्दुरिति । अयं श्लोको यत्तर्काकारः—
“चतुर्मासे चतुर्दश्याः” इति श्लोकव्याख्यावसरेऽपि यद्वीतः,
तत्र सङ्गतमिति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

अथ च श्लोके विशेषवर्णनप्रतिज्ञानेनाह्नसङ्ख्यः सङ्ख्ययसन्नादिति-
वचनं प्रतिपादित इत्येतद्वीतिरित्याह्नमष्टमेऽग्रे चतुर्दश्या इति श्लोकव्या-
ऽपि तदैव भवेत्, यदि तत्र चतुर्दश्याष्टमयामोऽह्नसङ्ख्यवकाशोऽमा-
वास्याष्टमयामस्य सङ्ख्ययसन्नादिति विवक्षितं भवेदिति, तर्का-
कारविवरणे रीतिसाम्यमङ्गोऽधिकोऽपरो दोषोऽतुल्यत्वः ॥

इतराऽमावास्यायामिवेति ॥ आग्रहायण्यष्टमेतरमावा-
स्यायामिवेत्यर्थः, तर्काकाराद्य—यत्र तु पूर्वदिने सन्ध्या-
समीपमुद्गतेमाघेऽमावास्या, तथाऽपि आर्गशीर्षेणैन्द्रययोरितरत्र
पूर्वदिन एव चतुर्दश्या कर्तव्या न पर्याऽमावास्यायामपि; औचमायां
पूर्वयोयदेवात्, चतुर्दश्यामपि आह्नविधानात् । “तदन्ते वाऽपि
निर्वपेत्” इत्यमावास्याभावेऽपि चतुर्दश्यान्ते निर्वापो हि काला-

चन्द्रचयापराह्वयोर्ध्वाभाइत्यात् ; न त्वितरामावास्यायामिव पूर्वदिने,
चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रचयाभावात्, इतरास्त्रमावास्यासु हि चतु-
र्दशादिसन्ध्यासमीपमुहूर्तमात्रव्यापिनौषु परदिने द्वतीयांशव्यापि-
नौषु पूर्वदिन एव चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रचयवासरद्वतीयांशव्याप्तेना-
परप्रतिपत्काखे चन्द्रचयाभावात् पूर्वदिन एव आह्नं नोत्तरचेति ॥

यद्यप्यदिष्टो नाऽस्माभिः परिहर्तुं शक्यः । “यदा विप्रकृष्ट-
त्वादमावास्यायाः प्रतीचणे सन्ध्यासमीपं स्यात्, तदाऽमावास्या
न प्रतीचेत” इति वर्ण्यध्वजिः भट्टनारायणोपाध्यायैरण्यसेवाऽर्थो
भङ्गान्तरेण प्रतिपादित इति गोभिलभाष्ये—वदन्ति । तत्र
भट्टनारायणोपाध्यायानामपि त्रयसेवाऽर्थो विवक्षित इति यदुक्तं
तत् न तदाशयप्रकाशनपरम्, किंतु सूक्ष्ममात्रातुर्यप्रदर्शनमेव ।
न हि चन्द्रचयमात्रं आह्नकाखः, किंतु सन्ध्यादिपर्युदसकाख-
यमवहितः, सन्ध्यासमीपमात्रेऽमावास्याप्राप्तावपौतरामावास्यासु
“चतुर्दश्यन्तयामे” इति वचनसिद्धचन्द्रचयसंभवात् । सन्ध्या-
समीपेऽमावास्याप्राप्तौ पूर्वसमि चन्द्रचयवासरद्वतीयांशवोर्यथा
व्याप्तेन—समस्तानुष्ठानं न तथा—आपहायसकौष्ठ्यचतुर्दशौदिने
सन्ध्यासमीपमात्रेऽमावास्याप्राप्तौ विहितवासरद्वतीयांशे चन्द्रचय-
इहोत्ती साह्यतुलानं साधौषो भवति ।

“यदा चतुर्दशीग्रामं तुरीयमनुपुरयेत् ।

अमावास्या चोपमाया तदैव आह्नमिष्यते ॥”

इति वचनं हि चन्द्रचयविशिष्टविहितवासरद्वतीयांशवचतुर्दशौ-

सस्मिन्ना वा चतुर्दश्या समावास्या भवेत् कश्चित् ।
सर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्ष^(१)मिति चापरे ॥

वा चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्या तां केचित् सर्वितां नीचां
निन्दितामाचक्षते, तत्कर्मागर्हणात् । अपरे च तामेवोपेक्ष-
मनुष्ठानात्तासुपगच्छतेति मन्यन्ते । कस्मिन् तत्तद्विकल्प इत्याह—

विषयमिति पूर्वोत्तरसन्दर्भेण स्पष्टमवगम्यते । तथाचाऽऽद्यष्टादश्यां
विहितवासरवृत्तौ चाग्रेऽमावास्याप्राप्तौ पूर्वदिनेऽनुष्ठानेऽपि रात्राव-
मावास्याप्राप्ताविव सन्ध्यासमीपमात्रेऽमावास्याप्राप्तावपि परदिन
एव चन्द्रचयविशिष्टेऽनुष्ठानं युक्तम् । सक्तं हि तर्कासंकारैरेव—
“सार्गशीर्षव्येष्टयोश्चतुर्दशमयामे न आहुम्, तत्र चन्द्रचया-
भावात्, किंत्वामावास्यायामेव, पूर्वदिने त्वामावास्याया चक्षामे
परदिनेऽपि आहुम्, तत्र चन्द्रचयसामात्” इति । तथाच
रात्रावमावास्याप्राप्तौ कथं “पूर्वदिन एव न आहुमि”ति तैत्तिक-
मिति विवेचनीयम् । यदि निषिद्धत्वात् तत्रत्यचन्द्रचयो
नोपयुक्तः, तर्ह्येवाऽपि “नातिसन्ध्यासमीपतः” इति सन्ध्या-
समीपकाक्षत्र निषिद्धत्वात् समानं परदिन एव तदनुष्ठानं युक्त-
मिति । “चतुर्दशीयामनुपूरयेत्” इति शक्तेऽनुग्रहप्रक्षी-
नेष सद्यपि तर्कासंहारोक्तरीत्या न सर्ववच्छेदेन चतुर्दशीया-
मस्यामावास्यासम्बन्धोऽभिप्रेतः; तथाऽपि विहितवृत्तौ चाग्रेऽकदे-
खन्धस्त्वपेक्षित एव । चतुर्दशीशेषवाममित्यनुक्ता तुरीयपद-

(१) उपेक्षमित्यत्रात्रविषयदर्भात् । तत्रात्रमिति पाठान्तरम् ।

वर्धमानाममावास्यां लक्षवेदपरेऽहनि ।

यामास्यौनधिकान्वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

चतुर्थोक्तचौयमाशयेच्छवा वर्धमाना वासरद्वतीथांशस्यापिनौ ।
चक्ष्वयापराह्णमाभाभावेऽपि तस्यामेव आहुं भवेत् । एवं संभि-
तायां विकल्पः । तथाच लघुहारीतः—

प्रयोगेकं हि न शेषवामेषु पञ्चमादिषु आह्वानुष्ठानप्रवृत्तिर्निषिद्धत्वा-
दिति निषिद्धत्वाविशेषात् सन्ध्यासमीपातिरिक्तभागस्यैव तुरीय-
शामप्रदेन पक्षमिति, तर्काज्जहारविद्वान्मोऽपि न कौत्यायन-
संमत इत्यसमतिविक्षरेण ॥

एतावता प्रपञ्चेन चौषाऽमावास्यायां कदा आहुं कर्तव्यमिति
विषयं निर्धार्य संमिश्रामावास्यायां कदा आहुं कर्तव्यमिति
संग्रहनिराधार्यं प्रष्टुं संमिश्रेतिश्लोकं व्याख्यातुं तं निर्दिशति
संमिश्रेति ॥

पूर्वदिने चावती चतुर्दशी तावती परदिनेऽमावास्या यदि
कर्तव्यं, अतःपि संमिश्राऽमावास्या, पूर्वदिने चावती चतुर्दशी ततो-
ऽधिकःऽमावास्या यदि परदिने, अतःपि मावास्या संमिश्राऽमावास्या ।
अथ चतुर्दशी निश्चितेति केचित्तव्यक्तेः । केचित्तमनुष्ठानयोर्मां
सन्वत् इति वाक्यार्थं इत्याह— या चतुर्दशीति । अथ च
वर्धमानाया च विख्या, चक्षुरन तस्याः प्रथमात्, किंतु संभितया
इवेति “संभितयायां विकल्पः” इति विद्वान्तः । कुत्र तर्हि
न विकल्प इति शङ्क्या “वर्धमाना” इति श्लोकसंगतत्वरयति—

“ निमुह्यतापि कर्तव्या पूर्वा दग्धा च बह्वृचैः ।

कुह्वरध्वरुभिः कार्या यथेष्टं सामनीतिभिः ॥ इति ॥

अध्वरुभिः बह्वर्चिभिः, सामवेदिनां यथेष्टाचरणम् ॥

पश्चादावेव कुर्वीत सदा पश्चादिकं चरम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत विश्वेऽप्यन्ये मनोविद्वः ॥

अथान्ये इत्यकरणपक्षोऽपि सूचितः ॥

इति आह्नकाष्टनिर्णयः ॥

कस्मिन्निति । पितृयज्ञस्ततो भवदिति । परदिन एव
पितृयज्ञादिकमित्यर्थः । वर्धमानायां चन्द्रयथाभावेऽपि ॥ चति-
रित्वाह— चन्द्रेति ॥

“संस्मितायां विकल्पः” इत्यत्र हारीतयचनमपि प्रमादयति—
तस्माच्चेति । “यथेष्टं सामनीतिभिः” इति प्रकृतानिप्राक्तम् । न
आह्नाभेदेनैव वेदभेदेनाऽपि व्यवहितविकल्प इत्यन्येषामपि विकल्प
इव । “बहुक्यं वा समष्ट्योक्तं” इति तर्कवादः, अतएवाऽऽचारा-
धिकरणे नौतमादिस्मृतीनां सर्वाण्येवमादिषिद्वाक्ता उपपद्यते ।
न च देवभेदेन पुरुषभेदेन वा धर्माऽधर्मौ व्यवहितौ ।

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।” इति
सर्ववेदाध्ययनं सर्वेषां नियतम् । सर्ववेदमतस्याप्यधिकेराध्ययनं न
विहितम् । तस्याऽपि वेदान्तराध्ययनं न विहितमिति
सर्वेषामपि विकल्प एवेति भावः ॥

इति आह्नकाष्टनिर्णयः ॥

अथ वृद्धिआहप्रकरणम् ॥

अवेदानो जीवन्त्यहकाधिकारिकेषु आह्वेष्यते । स्मार्त-
शास्त्रस्य आह्वस्य वेदिकवत्कर्तव्यमेव । तदुक्तम्—

“अतिसृतिविरोधे तु अतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्ते वेदिकवत्सदा ॥” इति ।

ननु आह्वकरणं यदि स्मार्तमेव, तर्हि कथं तस्मादुपेयम् ।
न हि पौद्गल्येयौ स्मृतिधर्मं प्रमाणम् । स्मृतीनामपि वैदिकमन्वा-
दिप्रणीतानामनुमितवेदद्वारा प्रामाण्यमपि तदेव स्मात्, यदि ताः
अवधार्यमानदृष्टहेतुकाः स्युः । सोमादिमुखका अपि हि स्मृतयो
वज्रसमुपलभ्यन्ते । “हेतुदर्शनाच्चे”ति जेमिनिमुखमप्यत एवोप-
पद्यते । “औदुम्बरी नर्वा वेष्टित्ये”ति स्मृतिरपीत एव
याख्याता । न हि तथापि अतिमुखतया प्रामाण्यमस्ति । तथाच
का अतिः प्रमाणम् ? का चाप्रमाणम् ? इति न व्यवस्थेया-
प्रमाणम्—अतीति ।

इत्यनेन व्यवस्था—अत्यविद्वद्वा सतिः प्रमाणम् । तद्विद्वद्वा
दृष्टविमिता च अतिरप्रमाणमिति । तथाच आह्वकर्तव्यता-
स्मृतीनां वेदाविद्वद्वाकामविभिन्नान्तराणां च प्रमाणतैव वर्तत
इति औत्तमिक स्मार्तमपि कर्मादुपेयमिति भावः ।

इदं च आह्वं पित्रादिभ्यश्च जीवने न कर्तव्यं किन्तु श्रद्धाधरणा

अथ पित्रादिपञ्चमधे एकदिधरणेऽपि चैषुरूपकमेव पार्ष्णम्,
पित्रादिपञ्चजीवने तु अदानमेव ।

तथाच विष्णुः—“पितरि जीवति यः आहुं कुर्यात्,
येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति
येषां पितामहः ; पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति
नैव कुर्यात्” ; इति ।

एवेत्याह—पित्रादोति । अत्र च विष्णुवचनं प्रमाणवति—
तथाचेति । अत्र हि यत्र कन्या विवर्चिताः । तथाच—
पितर्येव जीवति, अन्येषु प्रमौतेष्विति प्रथमः कल्पः । अत्र च
पित्रे पितामहप्रपितामहपितृप्रपितामहानां पिण्डदानम् ।

द्वितीयः पितरि पितामहे च जीवति, प्रमौते प्रपितामहे
इति । अत्र तु प्रपितामह-पितामह पितामह-पितामहप्रपिता-
महानां पिण्डदानम् ।

तार्तीयस्तु चित्तयजीवनेन, यत्र न कस्यापि पिण्डदायम् ।
जीवन्मृदकस्य चित्तयजीवने न दृष्टिआह्वेऽप्यधिकार इति यावत् ।
यदा केवलं पिता प्रैति, पितामहप्रपितामहौ च जीवतः
तदा, चतुर्थः कल्पः । अत्र च पित्रे एकं पिण्डं अपरं द्वित्वं
प्रपितामहात्परं दाभ्यां द्वेभ्यो भिन्नार्थः ।

पञ्चमपञ्चस्तु पितृपितामहयोस्तयोर्जीवति च प्रपितामहे
यस्यवति, यत्र पितृपितामहाभ्यां पिण्डद्वयदानसमनकारं पिता-
महप्रपितामहात्परं देयम् ।

अथ यः आहुं कुर्यादित्यनेनाकरणपक्षोऽपि सूचितः ।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् ।

अथ यः पितैव प्रेतो न पितामहप्रपितामहावित्थेवकारो
द्रष्टव्यः । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्याताम्, स
ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा 'पितामहपितामहाय दद्यात् ।

अथाप्येवकारात्प्रपितामहजीवनं 'मम्यम् ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् ।

अथाप्येवकारोऽध्याहार्यः ।

अथमथ घट्टः कल्पः— यः केवलं पितामहे प्रसीते
त्रिचक्षणयोश्च पिण्डप्रपितामहचोरवसरं समति । अस्मिन्नि कल्पे
पितामहाय पिण्डं दत्त्वा प्रपितामहात्परं दाभ्यां पिण्डद्वयं देयम् ।

पिण्डप्रपितामहचोर्नृत्तवीर्णवति च पितामहे सप्तमः पक्षः,
अथ पिण्डप्रपितामहाभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहात्परं
देयमिति निर्णय इति विष्णुवचनात्पर्यं मनसि निधायाह—

अथ चेति । अथमथमथः अन्तर्हितेभ्योऽन्तर्हितेभ्यो वा
प्रेतेभ्यस्त्रिभिः कल्पेभ्यः पिण्डदानं कर्तव्यमिति ।

मातामहानामप्येवं श्रावं कुर्याद्विषम्यः

मन्त्रोद्देन यथान्धायं श्रेयाणां मन्त्रवर्जितम् ।

एवम् पित्रादिजीवने यः श्राद्धप्रकारः— यथा पितरि जीवति तत्पितृभ्यो दानं क्षिप्रं जीवत्सु न दानम्— तदनुसारेण । यथान्धायम् न्यायानुसारेण ।

मन्त्रोद्देन यथान्धायमिति न्यायहे— यथान्धायमिति ।

अथ भावः— श्रातिदेशिकस्य मन्त्रसंस्कारान्तरस्यान्वयाभाव ऊहः । तथाच मातामहश्राद्धेऽपि मन्त्रोद्देनादतिदेशेनैव भवतीति । मातामहश्राद्धस्य पितृपार्वणविकृतित्वमवश्यं यद्वोधनीयं तदर्थमाह मन्त्रोद्देन— एवमिति । पित्रादिजीवने इति तु तद्विपर्ययम् ।

श्राद्धमधूखे तु— “मातामहानामप्येवं तन्मं वै वैश्वदेविकम्” इति वचनानुसारेणातिदेशो वर्णितः । हेमाद्रौ पुनः— “न्यायप्राप्ते कृते पुनर्वचनमेकप्रयोगतया तदग्राप्याग्रहावामित्युक्तम् । सर्वथा तु ऊहोऽथ सर्वसम्मत एव ।

अथ “मन्त्रोद्देने”ति वाक्येन सर्वेषां पितृशब्दघटिताणां मन्त्राणां मातामहपदोद्देः प्रतीकते । हनमपि यत्र प्रकृतौ पितृपदं जनकपरं तथैवोद्दे, न तु यत्र अपिच्छीकरस्यानायास-
कृतपितृभावपरम् ।

तदुक्तं मधूखे— “दिधा हि पितृशब्दः प्रयुज्यते, कश्चिज्जनक-
तोपाधिना “पिता यच्च ■ भुक्तः आदि”त्यादौ, कश्चित्पिच्छी-

तद्यथा— असमवेतार्थत्वं प्रतिघन्धाय भन्नेषु पितृपदस्थाने मातामहशब्दप्रयोगः कार्यः, समवेतार्थत्वे तु नैवम् ।

तथा हि— “स्वधा स्व तर्पयत मे पितॄन्” “आयन्तु नः पितरः” “एत पितरः” अत्र पितरः” “देवताभ्यः पितृभ्यश्च” इत्यादौ बहुवचनात् जनकपरः पितृशब्दः, किन्तु पितृश्लोक-प्राप्तिनिमित्तत्वेन पित्रादिमातामहादिषु सर्वेष्वेव सुख्यः ।

करणान्नाद्भुजन्वपितृलोपाधिना, यथा “प्रेते पितृत्वमापक्षे सपिण्डोकरणादिति” । इत्यादौ । अत एव पितृशब्दः सपिण्डेषु प्रयुज्यते—“वड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या आद्भुषणकमे”त् । पितृपात्रे प्रेतपात्रं प्रसेचयेद्”त्यादौ । तथाच कुत्र भन्ने जनकलोपाधिना पितृशब्दो वर्तते, कुत्र सान्धोपाधिनेति विनिर्णयोऽत्रापेक्षित इति तदर्धभुषणकमे—तथाहीति । स्वधा स्येति ।

ननु कथमत्र जनकपरत्वमित्यत आह— बहुवचनादिति । अत्र बहुवचनमात्रं न जनकपरतां प्रतिषेधति, किन्तु पृथक्पिता-महादिशब्दघटितमन्त्रान्तरासमवहितमेव तत् । अत एव— “शुभ्रान्तां पितरः शुभ्रान्तां पितामहाः” इत्यादौ बहुवचना-न्तोऽपि पितृशब्दो न जनकपर इति विशेषं मनसि निधायाह— यत्र त्विति ।

तथापेक्षं शिष्टम्—अत्र जनकपरत्वं नवीहः यत्र तु न तत्परत्वं न नवीह इति । ननु “एत पितरः” इत्याद्यापि पितृशब्दो जन-कपरोऽपि शिष्टसमतासम्बन्धवचनानां पितृपितामहप्रपितामहस-

अत एव— “पितृभ्यः पितृभ्यस्तदनु आहुदानमुपपन्नमेत्” इत्यु-
क्तम् । ततश्च समवेतार्थत्वात् न मातामहादिपदोहः । यच्च तु
“पितरिदं तेऽर्घ्यम्” “पितामहेदं तेऽर्घ्यम्” तथा “पितृभ्यः
स्वधाऽस्तु” “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौ आहुदाहसम्बन्धो-
पाधिना पिनादिशब्दप्रवृत्तिः, तच्च मातामहादिभ्यसमवेतार्थत्वात्
“मातामहेदं तेऽर्घ्यम्” इत्यादिमन्त्रोहः ।

“पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्येकस्मिन्नपि वज्रवचनं “अदितिः
पाशाग्रमुमोक्तु” इतिवत् वज्रवचनप्रयोगः ।

सुदाय एव वर्तितुं योग्य इति न कथं मातामहादिवोधकोऽपि
विकृतौ स्यादित्यत आह— यद्भ्य इति ।

तथा च प्रकृतौ न लिङ्गसमवायेन पितृशब्दस्य पितामहादि-
परत्वम्, किन्तु पितृलोकप्राप्तिनिमित्तेनेवेति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य
मातामहादिषाधारस्यास्यसमवेतार्थत्वं विकृताविति भावः । ननु
यच्च जनकलोपाधिना पितृशब्दो न प्रवृत्तः, तच्च भवतु वज्रवचनं
नाथसमवेतार्थम्, यच्च तु जनकलोपाधिना, तच्च तस्य कथं समवे-
तार्थत्वं ? तथाच “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादीनां कथमुपपत्ति-
रित्याशङ्क्यामाह— एकस्मिन्नप्येति । अदितिरिति ।

“अदितिः पाशं प्रमुमोक्तु” “अदितिः पाशाग्रमुमोक्तु”
इति प्राञ्चाभेदेन एकपशुकथाग्रप्रकरणे मन्त्रद्वयं समाधायते ।
तच्च वज्रवचनान्तपात्रशब्दचटितस्य मन्त्रस्योत्कर्षा वज्रपशुकथाम्
इति पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तितम्— यत् वज्रवचनस्य प्रकृत्यर्थोपपत्त्यन-

तथाऽविवक्षितत्वेन नोत्कर्ष इति पूर्वमीमांसायां “शुष्येतन्याय-
कल्पने”ति न्याय इति तेन न्यायेनाचापि वञ्चवचनोपपत्तिरिति
भावः ।

पितरिदं तेऽर्घ्यमिति । इदं “शुन्भन्तां पितर इत्यादे-
रुपलक्षणम् । एतेन—मयूखे “अत्र पितामहचरणः—“पितरिदं
तेऽर्घ्यमिति”त्यचोहानूहविचारानवकाशः ; एतस्याभिलापमात्रत्वेन
मन्त्रत्वाभावात्, अन्यथा “शेषाणां मन्त्रवर्जितमि”त्युक्त्वा शुद्धाणां
तदभिलापाप्रसङ्गे । अतोऽपौरुषेये वैदिकप्रसिद्धे मन्त्रे मन्त्रशब्दो
सुख्योऽन्यत्र गौणः । अत एव भावार्थपादे ऊहाहमन्त्रत्वसिद्धान्त
संप्रपञ्च इत्याहुः ” इति—यदुक्तम्, तदपि न विरुद्धम् ।

वस्तुतस्तु—“पितरिदं तेऽर्घ्यमित्यस्यापि मन्त्रत्वमेव, शुद्धकर्तृक-
आह्लादौ “पितरिदं तेऽर्घ्यमिति”ति मन्त्राप्रयोग इष्ट एव ।
न हि तैः प्रयुज्यमानं “पितरिदं तेऽर्घ्यमिति वाक्यममन्त्र
इत्येतावता चैवर्णिकप्रयुज्यमानस्याप्यसामन्त्रत्वमिति वक्तुं शक्यमिति
तु प्रकीर्णकाराणां मतम् । अत एव “भ्रातरिदं तेऽर्घ्यमित्या-
दीकमेव पुरुषबुद्धिप्रभवाभिलापलभुत्तरत्वं वर्धमानमुपपद्यते ।
तथाच “पितरिदं तेऽर्घ्यमित्यस्योपलक्षणत्वमात्रं नाङ्गीक-
रणीयं किन्तु स्वपरस्परधारणोपलक्षणत्वमेवेति ■ युक्तं प्रतिभाति ।

इतिन—सातामहआह्लादौ वञ्चवचनस्यापि मोहः ; प्रकृताव-
समवेतार्थत्वात् । अत एवोक्तम्—“समन्ते मोहः” “तस्मादुच्यते
नोहित” इति, इति सिद्धान्तोऽपि—आस्थाताम् । तदुक्तं
मयूखे “न च—प्रकृतापेक्षया पितरि वञ्चवचनस्यासम्भवेतार्थत्वात्

विकृतावेकवचनान्त एव प्रयोग इति—वाच्यम् ; प्रकृतौ बहुवच-
नस्यासमवेतार्थत्वे विकृतावधिविकृतस्यैव प्रयोग इति नवमे
पाशाधिकरणे स्तितत्वादि"ति ।

अमु "एत पितर" इत्यादौ यदि बहुवचनान्तमेव
पितृशब्दो न जनकपरः, तर्हि "पितृभ्यः स्तुधाऽक्ष" "स्तुभ्यन्ता
पितरः" इत्यादावपि न जनकपरत्वं स्यादिति मातामहाऽहो
तत्र शोधः स्यादित्यत्र आह— पितृभ्य इति ।

अत्रेदं विचारणीयम्— आहो देवतात्वं किं स्तुतानां जनका-
दीनामेव, अत तदधिष्ठानाग्निस्वाभादीनां वस्त्रादीनामेव वेति ।
अत्र निर्णयविधौ— "अत्र पिपादिब्रह्मैर्जनकादीनामेव देवता-
त्वमुच्यते न वस्त्रादीनाम् ; "अथावेतत्ते यजमानस्य विधेः"
"अथावेतत्ते यजमानस्य पितामहायै"त्यादि व्रतपञ्चमुतेः, "यस्य
पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिष्टं निधाये"ति विष्णुस्मृतेश्च ।

अमु मनुदेवस्य—

"यस्यः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेवा सनातनौ" ॥ इति ॥

यस्य वाङ्मनस्यः—

"वसुवृद्धादितिसुताः पितरः मातृदिव्याः" इति, तदभेद-
ज्ञानार्थम् । इदं चामेदं ज्ञानम्—

"विष्णुः पिताऽस्य जनको दिव्यो यमः स एव हि ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेवो ज्ञातं च प्रपितामहः" ॥ इत्यादिवच-

नाविरोधार्थं समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं व्यवस्थेत्यादि-
निरूपितम् ।

शुलपाशिरपीमसेवार्थं स्पष्टं निरूपयति । इयान्विधेयः—
यत् मन्वादिवचनानां स्मृतित्वात्, “असावेतत्ते” इत्यादीनां
श्रुतित्वात्,

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” ॥

इति कात्यायनवचनात् मन्वादिवचनान्यस्यैवाभेददृष्ट्यर्थतया
मेवानीति तत्र निरूपितम् ।

हेमाद्रौ तु—प्रथमतो “नापि आहुदेवतास्वरूपेषु यज-
मानस्य पित्रपितामहप्रपितामहेष्वग्निष्वात्ताण्यभेददृष्टिर्विधीयते ;
तदनुगुणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावात्, न ह्य“दित्यं ब्रह्मोपासी-
ते”ति वत्पिचादिषु शोमयादिदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिश्यते । यदपि
भगुदेवसादिवचनेषु वस्त्रादीनां पिचादिभिः स्रग्भेदविधानम्,
तदपि न पिचादिषु वस्त्रादिदृष्टिः कर्तव्येत्येवं परम् ; “आदित्यो
यूपः” इति वत्प्राग्रक्षपरतयाऽप्युपपत्तेः” इत्यभेददृष्टिविधानं
संक्षेपेण— “नापि अग्निष्वात्तादीनां आहुदेवतास्वरूपापि
विधयः । यतः—

“स पुनः पितरं यस्तु जीवन्ममनुवर्तते ।

संक्षितं तर्पयेद्भक्त्या आहुतेन विधिमेव च ॥”

इत्यादयः आहुतिविधयो वस्तुनां समुपस्थापानेव देवतानुसंग-
मयसि । यत एव “पित्रे” “पितृभ्यश्च” इत्यादिचतुर्थ्यनपद-
प्रयोगोऽपि साधीयान् भवती”ति समुचितं यजमादीनामेव

यदि तु “पितृभ्यः स्तुधा” इति बहुवचनानुरोधेन
पितृश्लोकप्राप्त्या पितृशब्दः सर्वेषु वर्तते, तदा “पितामहेभ्यः”
इत्याद्यवधार्य स्यात्; पौनरुक्त्यापत्तेः ।

“एत पितरः” इत्यादेशाग्निव्यान्तादिपरत्वे तु सतरा

देवतात्वमपि स्पष्टं निरूप्य— अतिलिङ्गवाक्यैस्त्रिभिरपि पुनरपि
हरिहरादिमत्तासुसारेकाग्निव्यान्तादीनामेव देवतात्वं समर्थम्—
“अभेददृष्टस्यो वैते । अयं तु पक्षः सिद्धाक्ततयाभ्युपगन्तुं न्याय्यः ।
अयमेव ज्ञाचारे दृश्यते । अयमेव सर्वेषां विश्वरूपादीनां सम्यक्तः ।
अयमेव ज्ञानवद्यः ; न्यायो हि स्थावकत्वादिधिपरत्वमिति
पूर्वमेवोक्तम् । “आदित्यो यूष” इति वाक्ये यूषेऽपि यदि
नाम तथा स्यात्, तदा किं नाम कर्मणो हीयेत ? परं बहुवचनमेव
भवेत्” इति वर्णितम् ।

तथाच निर्वचयन्मिश्रलपाणिर्विश्वरूपहेमाद्रादिसमतः पक्षः
जनकादिदेवतात्वपक्ष एवेति तन्मतरीत्या “पितरिदं तेऽर्घ्यमि”-
त्यादौ ऊहं निरूप्य मिताचरादिसमतवस्त्रादिदेवतात्वपक्षेण
“पितरिदं तेऽर्घ्यमि”त्यादावपि नोदप्रसक्तिरिति निरूपयति—
एतेति ॥ अग्निव्यान्तादीनि ॥ इतद्दः पितरो वा स इति ॥

अत्रापि पितृशब्दस्य वस्त्रादिपरत्वेऽपि यथा बहुवचनमभिव्यक्तिं
तथा पितृपदमपि; पितृमातामहादिशब्दाणां वस्त्रादिपर्यायत्वा-
दिति मातामहादिशब्दे नोद आवश्यक इति भावः । अनेन
वस्त्रादिदेवतात्वे जनकादिदेवतात्वे च फलभेदोऽपि सूच्यते ।

अथ परिशिष्टप्रकाशकाराः आचारेऽपरिदृश्यमानोऽपि वस्त्रा-
दिदेवतात्मपक्षः एव न्याय्य इति “अग्निष्वात्तादिपरत्वे तु”
इति तु शब्देन गमयन्ति ।

अथमेतेषामाशयः— मन्त्रादिवचनामानभेदज्ञानार्थत्वं हेमाद्रौ
यद् व्यवस्थापितं तथास्ततः— “आदित्यो यूप” इत्यादावपि यूपे
आदित्याभेदज्ञानमेव विवक्षितं चेदपि न हानिरिति हेमाद्रावुक्त-
मिति सर्वविदितमिदम् । तत्र च तत्सिद्धिपेटिकाधिकरणवैयर्थ्य-
मस्तिरिचरणीयमेव । अभेददृष्टौ मुक्तिजिज्ञादिकं किमपि नास्तीति
यद्युक्तं हेमाद्रौ तस्य तु खण्डनं न कृतमेव तथापि । न हि
हेमाद्रौ अग्निष्वात्तादिदेवतात्वे यागि मुक्तिजिज्ञादौ निरूपि-
ताणि तेषां स्वरसं गत्यन्तरसूक्तम् । तथाचाग्निष्वात्तादिदेवतात्म-
पक्ष एव साधीयान् ।

तदुक्तं मिताचरायाम्— “न ह्यत्र देवदत्तादय एव आहु-
कर्मणि सम्यग्दानभूताः पिपादिशब्दैरुच्यन्ते, किंलघिष्ठाहवस्त्रादि-
देवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्म-
मात्रं किं तु शरीरविशिष्टा अतमज्ञा चक्षुः, एवमधिष्ठातृदेव-
तासहिता एव देवदत्तादयः पिपादिशब्दैरुच्यन्ते । यतस्तु अधिष्ठातृ-
देवता वस्त्रादयः पुष्पादिभिर्देवतासहिता इति तत्रापि सम्यग्दानमपि
देवदत्तादीर्नान्यथेति, कर्तुं च सुकृदादीन् कालेन संयोजयन्ति ।
यथा माता गर्भपोषणायन्यद्वत्तेन दोषदायकानाहिनः सुखमुक्त-
सुक्तेन तसां सर्वे सुखद्वयतममप्यपयं नान्यथेति दोषदायकादिमद-
विमर्शः प्रत्युपकारप्रत्येक संयोजयन्ति, तद्वदसौ यथा अदितिस्तथा-

आदित्या एव ये पितरः त एव पित्रापितामहप्रपितामहश्चद्वाद्याः ;
न केवलं देवदत्तादय एव आहुदेवताः आहुकर्मणि सम्प्रदानभूताः,
मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादौन् स्वयं आहुतेन तर्पिताक्षर्पयन्ति
ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन” ॥ इति ।

हरिहरादयोऽपि इममेवार्थं मन्यन्त इति हेमाद्रादेव
वर्णितम् ।

अतु शुक्लपाणिना—“अतिकृतिविरोधे तु”, इति कात्याय-
नवचनमपि स्थावस्तम्भतया स्वीकृतं तदिदम्—“यच्च पुनर्लिङ्गं
च प्रत्यक्षं अतिस्वानुमानिकौ, तच्च कथम्? अतिरेव वक्षीयसी”ति
तत्त्ववार्तिकेऽपि द्वाभ्यामविरुद्धम् । विधिपरस्योः खलु अतिकृत्योः
अतिर्वक्षीयसीति कात्यायनवचनेन निरूपितम्, न तु औतमस्य-
लिङ्गविधिपरस्योर्विरोधेऽपि ।

अतिरेया सनातनी”ति वदन् भगवान् मनुर्हि वस्त्रादिदेवता-
त्वमपि सनातनवेदसिद्धमेव निरूपयतीति कथं मनुवचनस्य
अत्यन्तरविरोधेनान्वया नयनम्? मनुर्हि भगवान् “आद्यावेतन्ने
यजमानस्य पित्रे” इत्यादिब्रतपञ्चमुतिगतपित्रादिपदानामेक
वस्त्रादिपरत्वं व्यवस्थापयति ।

तथाच निबन्धकतां व्यवस्थापेयथा स्मृतिकारानां व्यवस्थायाः
प्रवृत्त्यात् मन्वादिवचनानामन्ययानयनं निबन्धनकाराणां च
नष्टं पञ्चमः । स्मृतिवचनानि क्षुपदेशरूपाणि च मन्वादिभिः
समुद्भूतकल्पितानि परीक्षारूपाणि निबन्धनवचनानीवेति वस्त्रादि-
देवतात्वपक्षमेव वयमपि समुचितं पञ्चमः । तथाच पित्रमाता-

मनूयः । “एतदः पितरो वासः” इत्यत्रापि प्रतिपिण्डं
मन्त्रविनियोगात् पितृलोके प्राप्तिमिति तन्लेऽप्येकपरत्वात् बहुवचन-
ममस्तप्रयोगसाधुता ।

महादिग्रन्थानां वस्त्रादिपरत्वपक्षे सुतरामनूहो न्यायसिद्ध इति
परिशिष्टप्रकाशकाराणां सिद्धान्तो नानुपपन्नः इति सिद्धम् ।

अस्मिन्पक्षे “मातामहानामथेवमि”ति वचनानुसारेण अह-
कल्पनं न्यायसिद्धमपि वाचनिकत्वान्मातामहादिशब्दे नानुपपन्नम् ।
यथान्यायमित्यस्य ■ न विवक्षा ।

इदं अकविष्णुवचने मन्त्रोद्देशेति पाठमङ्गीकृत्योक्तम् । सङ्क्षो-
हेनेति पाठे तु यथान्यायमित्यस्य बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वं
प्रतिसन्नायेत्यर्थः । तथा च अकविष्णुवचनानुसारेण मातामहादिशब्दे
“पितृभ्यः स्वाधाऽस्ति”त्यादौ एकवचनवत् एव मातामहादिग्रन्थस्य
प्रयोगोऽनुसन्धेयः ।

अतः “पितृभ्यः स्वाधाऽस्तु” इत्यादावपि बहुवचनेन अग्निस्वा-
त्परदिश्वरपरत्वसौवादशकलात्कृत्यं तत्र बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वम् ।
तथाच “पितामहेभ्यः स्वाधाऽस्तु” इत्यादिवैयर्थ्यमपि समापतित-
मित्यत आह—एतद इति । इदं “पितृभ्यः स्वाधाऽस्ति”त्यादौ-
नामप्युपलक्षणम् । पितृलोकेति । अग्निस्वात्तादिपरत्वेऽपीत्यर्थः
एकपरत्वे चेत्तमाह—प्रतिपिण्डं मन्त्रविनियोगादिति ।
सिद्धाङ्गुतेर्वचोयस्यादितुल्योक्त्यानुसारेण बहुवचनस्याप्येकपरत्वं
“कदाचने”ति मन्त्रे इह पदस्याग्निपरत्वमिवेति भावः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

“ एतदः पितरं वाचस्त्विति जल्पन्मृचकुं पृथक् ।

अमुकामुचगोचैतन्तुभं वाचः पठेत्तदा ॥ ” इति ।

एवं सांत्सरिकैकोद्दिष्टेऽपि “ एतदः पितर ” इत्येव प्रयोगोऽद्विक्तो यथाप्रकृतिः, प्रेतश्राद्धे तु प्रादिपदिकस्यासम-
वेतार्थत्वात् प्रेतपदोहः, मज्जवचनं तु यथाप्रकृत्येव ।

अतस्त्वैव मज्जवचनस्यैकपरत्वे ब्रह्मपुराणवचनमपि प्रमादयति—
तथाचेति । यदि तु मातामहादिश्राद्धे “ मन्त्रोहेन यथान्याय-
मि ” त्वहविधानोपपत्त्यर्थं अग्निज्वालादिदेवत्वेऽपि पित्राद्यधिष्ठानत्वेन
मातामहाद्यधिष्ठानत्वेन च वस्त्रादीनां भेद एवाङ्गीक्रियते, तदा
प्रातिपदिकस्याप्यसमवेतार्थत्वेनोहविधानमुपपद्यते ।

ननु सांत्सरिकैकोद्दिष्टे “ एतदः पितर ” इत्येकवचनामोहः
अपेक्षित एव । अतएव— “ एकवचनानूहेतैकोद्दिष्टे ” इति
विशुद्धवचनमुपपद्यते । अस्त्वार्यः— एकोद्दिष्टे— एकोद्दिष्टश्राद्धे
यथाश्राद्धौ क्रियमाणे मन्त्रान् शक्यवत् यथा भवति तथोहेतेति
क्रियाविशेषणमिति व्यक्तं मयूखे, इत्यत आह— एवमिति ॥
सांत्सरिकैकोद्दिष्ट इति ॥

“ एकोद्दिष्टं च कर्तव्यं पित्रोश्चैव स्मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्ष्णं कुर्वते नरः ॥

अज्ञातं तद्विज्ञानीयाद्भवेच्च पित्रघातकः । ” इति व्याख्ययन-

सिद्ध इति भावः ।

निर्णयस्थिभौ—अथ औरवचनयोः पार्वणम्, दत्तकादौना-
मेकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः; काशेः पार्वणं निरग्रेरेकोद्दिष्टमित्यपर
इत्यादिकं यद्वक्तं तदप्यनानुसन्धेयम् ।

इत्येवेति । बहुवचनान्त एवेत्यर्थः । अथ भावः—पुराणैको-
द्दिष्टं पार्वणवदेवानुष्ठेयम्; प्रेतैकोद्दिष्ट एव त्वज्जवचनेन प्रेतैज्जवच-
नचोक्तविधानात्, तच्च वपिष्ठीकरणेन पितृत्वानुपपत्तेः । अत
इव आश्रयाचनेन पितृपदमिदृशमिति ।

अथ अयमे—अथ वाक्यस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वे प्रमाणाभावात्
प्रेतज्जवचनोदाप्रतीतेः, अथविधाने वाक्यभेदात्पुराणैकोद्दिष्टेऽपि
पितृपदप्रयोगवद्बहुवचनान्तप्रयोगस्यापि, नवमपाशाधिकरणत्वात्
विहृतात्—इत्युक्तम्, तच्च बहुवचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टमित्यस्यैव
बुद्ध्यात् विग्रहविधानेन वाक्यभेदाभावाच्च नोपपत्तिरिति तु
मन्त्राश्रयकाराणामाशयः ।

उक्तविधानं हीदं यथाव्याचनेन विष्णुवाक्ये विवक्षितमित्येक-
मर्थोक्तं व्याख्याविहृतात् वक्ष्यगत्या प्रेतमात्रेऽपि नैकवचनसो हो-
तुम् इत्यभिप्रायेणाह—प्रेतश्चाह्वे त्विति । प्रातिपदिकस्या-
सक्तमेवमर्थत्वादिति । अग्निश्वासादिदेवत्वपक्षेऽपि वपिष्ठी-
करणेनैव देवा देवदत्तादितादृशाभ्यामप्यपि पितृपद-
मिति भावः ।

बहुवचनं त्विति । निर्णयस्थिभौ ह—“एकवचनानुष्ठेते-
कोद्दिष्टे” इति विष्णुनेहह, अथ बहुवचनव्याप्यहो वचनादि”ति
वर्णितम् । शेषाणां मन्त्रवर्णितमिति भावः । नैमाश्री—

श्रेयाशाम् । आचारीणाम् । मन्त्रवर्जितम् “एत
पितरः” “अमी मरुतः पितरः” “एता पितृभ्यः” इत्यादि-
मन्त्रवर्जितम् । आहुं कार्यम् । “पितरिदं तेऽर्घ्यम्” इत्यादिपि

मातामह्यातिरिक्ताभामूहितमन्त्रवर्जितं पितृपदवानेव मन्त्रः स्यादिति
त्यर्थः । अत्र च संख्योदकचनं सिद्धम्, न पुनः पितृत्यादिमाह-
मन्त्रनिषेधः” इति आस्वातम् ।

श्रुत्वापि—“एवं पितृत्याघेकोहिष्टे ऊहयोऽपि पितृपदवन्-
मन्त्रपर्वदाधार्यः” इति आशये ॥

“पितृत्याघेकोहिष्टे एवावाहनादिमन्त्राणां पर्वदाधार्य” इति
कल्पतरुः ।

आहुमयूचे तु—“भोग्योऽमी मरुतापुत्रा येकोहिष्टे मन्त्र-
वर्जितमिति पितृमन्त्रपरम्भाः ;

“भोग्यमममममं आहुं तमा मरुतापुत्रा यः ।

प्राग्निषाचः तत्तद्विमानं ते च कर्तुः परितम् ॥” इति
अमीपितृमन्त्रात् इति निरुक्तिम् ।

तपोऽविच्युतवने मन्त्रोदेनेति धाठनेन मनसि विधाय पितृ-
मन्त्रमन्त्रनिषेध एव कार्योक्तः, न तु वेमापुत्रोक्तः पितृ-
पदवनिषेधः मन्त्रः स्यात् इत्यर्थः, न वा भोग्योऽमी मरुतापुत्रा येकोहिष्टे
पितृमन्त्रमन्त्रवर्जितमिति मन्त्रवर्जितमिति मन्त्रवर्जितमिति मन्त्रवर्जितमिति
प्रमाणाभावात्, इत्यभिप्रायेण—श्रेयाशामिति । आचारीणा-
मित्यर्थः । आदिपदेन पितृत्यादियवचम् ।

धावादिपक्षे बाध एव, न तु “धातरिदं तेऽर्घ्यमि”ति वा एव
मन्त्रो विज्ञतः, किन्त्वन्व एवायं आहुकर्तव्यद्विप्रमदोऽभिज्ञानः ।

तथा च हारीतः— “मनसा मन्त्रवर्जितमिति वाचा चाभिलषति
कर्मणा चोपपादयती”ति । एवं च प्रत्यभिज्ञापि कल्पसूत्र इव
वाङ्मा, मन्त्रवर्जितमिति बाधकवचनम् ।

पितरि पितामहे च वृत्ते द्वयोः मग्निष्ठे नोक्तं आहुं पार्वण-
विधिना दद्यादित्युक्तम् ।

यत् कञ्चतरौ— “आवाहनादिमन्त्रवर्जितमिति व्याख्यातम् ;
यत्तौ सयोग्यपितृपदवन्मन्त्र एव न प्रयोज्यः, नोहः । नापि पितृपद-
शितप्रयोज्य इति शूलपाणिनोक्तम्, तदुक्तमपि मन्त्रविशेषकोषे
प्रमाणाभावाच्चोपपन्नमित्यभिप्रायेणाह— एत पितर इति ।

ननु यदि “धातरिदं तेऽर्घ्यमि”त्यादौनां मोहमन्त्रत्वाभावा-
त्कथं तर्हि तत्प्रयोग इत्यत आह— अन्य इति ॥ यथा मन्त्रमभि-
ज्ञायो हारीतस्यापि एवात इत्याह— तथा चेति ॥ ननु “धात-
रिदं तेऽर्घ्यमि”त्यादौ मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञासत्त्वात् कथं तदमन्त्रत्वमित्यत
आह— प्रत्यभिज्ञायीति ।

कल्पसूत्र इवेति । यथा हि कल्पसूत्रादौनामश्रयननिय-
मादितो गृहीताणां ज्ञापनादिविवक्षाणां च प्रत्यभिज्ञायमानमपि
वेदान्तकल्पसूत्राधिकरणे प्रतिपाद्यं नास्तीति स्वसामितम्,
तथाऽप्येवेति भावः ।

D.R.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrower's Record.

Catalogue No. 8a2Vs/Tar. - 1529.

Tarkalankara, Ch

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vs/Tar. - 1529.

Author—Tarkalankara, Chandra-
kanta. (Ed.)

Title—Karmapradipa or Chandoga-
Parisista. Copy.II.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.